

Жовтий князь

Повісті

© 1998. Стартовий випуск. Всі права захищено правообладником.

1

Наряжає доню: здається, то власне серце, вибране з грудей, окрім радіти.

А знов лихо; повели чоловіка в сільраду. Скільки їм треба? – чіпляються і гризуть: давай! – як не гроші, так хліб.

– Мамо, скоро? Я на майдані підожду.

– Скоро, – чого ж на майдані? Потерпи: тата відпустить, і зразу підем.

– Миколи і Андрійка нема.

– Тата ждуть: як станеться що... – Й страшно на вимовити. Причісует Оленку, пильнуючи кожного пасмочка; заквітчує, ніби коронує зірками, зверх блідо-го лобика. Нічого не каже їй, але невимовлені слова тримтять, подібні до сполохів, на середині грудей: “квітко моя!” – і неозначиме почуття обкинулося, ніби передвістя з болями; не знати, що, крім них, прийде. Не хоче піддатися їм душа. Втіха коло доні не гасне, як місяць – любим серпиком.

– Скоро скінчу, стій! – стримує доню, чомусь нетерпливу, з сірим зошитом на долонях: там її наука.

– Може, я не піду? – несміливо питает Оленка, – з мене сміятимуться.

– Хто ж?

– Учні і вчителі: всі.

– Нерозумний сміх і грішний.

– Вони глузуватимуть!

– Терпі! Це годиною краще, ніж цілий вік хвалять.

Дарія Олексandrівна досадує, що “вони” сміються з її дитини. От-от схопиться гнів: справедливий був би, але чимсь небезпечний. Нехай зникає в обширі серця, де нема йому чим горіти. Зосталась гіркота, звична за довгі роки.

Істерпіла! – як завжди.

Хмуриться мати.

Первісток її, чотирма роками старший за Оленку, підкорився страхові; “навіщо пережиток?” – сказав, напевно, з чужого голосу. Андрійко, найменший, часом послухає.

Малі думають, що мама темніша, ніж шкільні, бо ті ходять з новими книжками, а вона старі читала... Так там була правда і серце, а що в теперішніх? – зла настірливість. Відчуває мати, як день у день “вони” насторують дітей проти її думки і волі. Діти очужили.

Різку, аж розpacливу кривду відчуває з того, ніби рану від іржавого ножа, коли впікається і мучить. А що робити? – хоч кричи, не поможется; “вони” сильніші.

Обличчя в ній – з видовженістю і запалими щоками; з надто звуженими, супроти звичайного, обрисами нижніх повік, як і надто вглибленими очима, кольору темно-сірого, без гострого блиску. Ale їх ясність відтінена бровами і косами – в такому відсвіті, що нагадує попіл від згорілого шовку; і видаються темнішими, ніж насправді, через неприродну блідість обличчя.

Дарія Олексandrівна ніби спокутується в празник, відболіваючи провину: з непотрібної гостроти до Оленки, що недавно мала в школі декілька низьких оцінок; не з-за своєї нездібності, а з-за пустощів і недбалства.

Чомусь тоді, можливо, з побоювання сорому від чужих посміхів: мовляв, “дурна дитина в вас”, – Дарія Олексandrівна грізно нагримала на Оленку і мало не вдарила. Хоч не збиралась бити. Однак не сподівалася, що з того гримання вийде. Дитя сполотніло, затрусилося плечиками і, ледве не впавши непрітомне, відступило в куток. Заридало, та так гірко, в болючому плачі, тримтівши дрібною судомою, – що всі в хаті обмерли. А воно раптом стихло, і хоч тоді кинулися всі втішати, проте було як потерянє і, здається, занедужало. Potім старалося і принесло найкращі оцінки. Раділо за маму, якій неодмінно треба бачити гарні знаки в зошиті. Видно, так і не тямило до кінця, чому – треба.

Глянувші на зошит, Дарія Олексandrівна відчула, як болісно серце стиснулось: такий жаль на себе! – роки життя віддала б, тільки вернути те, що сталося.

Оленка під маміним гребінцем стала покірно; вся в білому і сама бліда, з світлими очима і високо піднятими брівцями – як в тата. Кілька квіток біля її чола,

здавалося, посиали бризкучий промінчик на всі сторони. Як зоря, — жила в хаті, дивна тихістю.

Сьогодні так пильно мати зачісue Оленку, збираючися піти з нею в церкву; стояти поруч і випроситися з провини.

І якраз лих!

Причіпливі повели чоловіка і невідомо, що буде.

І також: Оленка збивається. Як важко вмовляти, при чужому настроюванні з насмішкою.

Згодиться; чого ж на майдані стояти?

— Оленко, дражнитимуть, що в церкву пішла, то промовчі!

Іхне зло щезне, а правда — ніколи.

— Де буде?

— З людьми, що живуть скрізь. А повмирають, буде з ними на небі.

— А ми — де?

— Коли достойні, з ними.

— Як там живуть?

Дарія Олександровна подумала: ось, як твоя душа, — безвинна і всім прощає, люблячи; так живуть.

— Того не знаю; але — щасливі.

— Де?

— Оленко, все питает, а я не знаю.

— Мабуть, високо! — як птахи. Де дінуться від дощу?

— Це над дощем і зірками.

— А що їсти?

— Нічого не треба.

— І хліба?

— І хліба теж — ні.

Оленка дивиться в вікно, думаючи.

— Я вже знаю! — там, як сонце: ні об що не тримається і ходить.

Знов роздумує, поглядаючи на світило за шибкою.

— Не розлучатися?

— Хто?

— Всі — родичі.

— Як любитимуться, то — ні; разом будуть; і коли не розділяться самі, перед брамою.

— Де?

— Невидима і коло всіх. Як церква.

Оленка тримає зошит, ніби звіт. Сіра обкладинка з поземними рисами і власний підпис — в округлих і нерівних літерах.

Думка прив'язана до одного: як будуть разом — “тоді”? Чи так, мов через небозівд переходить гурток зоряний, нерозлучимо, склавши рисунок. Губиться думка.

Гарно — з мамою піти; в церкві бабуся стоїть; а від посмішників одвернувшись, і годі.

Чого зошит — в Оленчиних руках, відомо, але мати і словом не виказує здогаду: така хитрість любляча. Зошит з милими кривулями дорожчий, ніж речі хатні. Во замкнено між сторінки спогад і світло: подібно до квітів, кладених з весни — радіти ними і смуткувати, відкриваючи перед очі.

Мов не бачити! — удає Дарія Олександровна. В неї сумнів: чи не розлінуетися доня ще, раз і дужче, ніж попереду, коли похвалити? Хай старається без нагороди. Але — чи гаразд, отак проминути доньчин знак? То ж від пошани до мами.

— Дай зошит!

Оленка зраділа: мама знов подивиться на працю.

Літери трудні і непевні обрисами, ніби будовані з крихітних кілочків і дугастих сковок. А для Дарії Олександровні красні, — ліпші, ніж празниковий візерунок.

— Гарно! — сказала і кладе зошит на поличку, де тісним рядком стоять книги.

Поправляє вбрання на Оленці, пригладжує, обсмикуючи або просто торкає; і все не може відріватися ні по-чуттям, ні поглядом.

Пора. Треба, ідучи до церкви, спитати хлопців, чи тата бачили.

— Ну, вже! — сказала Оленці, подаючи дзеркальце, мовляв, дивись, як мама нарядила, і не забудь: ніхто не приbere краще.

Шаснули кроки мимо вікон; тітка Ганна, перейшовши через город, навідується: мабуть, спитати про збори.

Сусідка старша від господині; грушуваті зморшки навколо губ.

Зразу всміхнулась до Оленки:

— Гожа! — хоч на заручини, а нехай не навроchu... Легко дмухнула, ніби відкасанувши злий наплив.

Оленка миттю поклала дзеркальце на стіл і, творгнувши дверима, відпурхнула через сіни.

— Чого в сільраду ведуть?

— Чого ж? Хліб правити — останній.

Враз, після цих слів, ніби тінь підступила: тінь крізь весь світ; здалося — вікна stemnili.

— Біда на всіх! — журиться тітка.

Глибоко в платок закуталася, хоч день погожий, з теплої смуги перед дощами. Платок картатий і тяжкий: закривав, як сутінок від хмари — присохлу вишню.

Обличчя, в'янувши, знебарвилось і в брижі пішло, розвійчаті при очах, повних думкою.

— Снилось мені, — оповідає тітка тихо, з докладністю кожного звуку, мов дослівуючи, — що отак близько, як он піч, бачу: кожушанка передо мною; і не видно, на чому висить, на одвірку, чи що? — Кожушанка з ящірки зроблена, хоч і шерсть є,rudенька-руденька, а цього не бува на ящірці... Таки знає: в ящірки, і все. Простягла я руку, погладити шерсть, узнати, з чого вона, і аж обпеклась об кригу. Недобрий сон; — до чого воно?

— Недобрий! — згоджується Дарія Олександровна; — в ящурину кожушанку, або ж нещастя, одягнуть.

— Одягнуть. Недобрий сон! — з віку такого не бачила. Де ж хлопці?

— На майдані. Вести хотіла в церкву, так опинаються, бо в школі їх соромлять, сміхом мучать.

— От, ворожа твар!

— Наторочено дітям, що нові книжки церкву пересли. А ті книжки мертві!

— Отак з моїми племінниками. Їм очі прив'язано до нових книжок, хоч бачу: нудно. Стару книжку попадуть, то цілу ніч коло прикрученого світла сичиками сидять.

— Біда; і вчити треба, бо знайдіють.

— Треба! — згоджується тітка, — аби ж учену, як тодіться. Напам'ять нічого не знають. Колись було... от, я сама: недовго вчилася, а скільки пісень і казок знала! — вночі збудять, і прокажу.

2

Хлібороби, сполохом зібрани в сільраду, недільного дня, слухають промовця, як ніколи в селі Кленоточі.

Мирон Данилович притерп до стіни, коло крайнього вікна, і поглядає на промовця: “страшний, ох, страшний!” — твердить він собі в думці: “такий переступить”.

Стій і мучся мовчки, а дома рідні ждуть; і ранок біде за тинками, в саду, як люстро — ранок; павутинки обсипані росою і світяться від чистого неба. Ти ж мучся безповоринно, бо понурік надумав з кістками взяти всіх.

На думці знов: “переступить, хоч закон, хоч що!”

Якби тому рудцеві близько в очі заглянув, був вражений — аж екіпілістю біжать поблискі в окунюваних чоловічках карооского, крізь масивні, мов з криги січені, скельця окулярів. Люб скосистий і білавий: різить проти щік, пройнятих брунатною тіністю.

Загрозливо, але забарно рушає доповідчик: від самого царизму. Береться до твердих справ; індустрії, підкуркульства, саботажу, хлібоздачі і в кінці — “корчування”.

Мирон Данилович огорчений без краю: “так би зразу казав, давай весь хліб, бо вб'емо! як здобичник. А то кружить змієм і мучить”.

— Зламаєм опір і гніза зметем! — промовець підвіщує виголос до дзвінкості; земля здригнеться, так зметем з лиця.

Григорій Отроходін, як промовець, звик підносити стан почуття — до палючої погрозливості проти слухачів. Мова текла в виразі власної правоти. Виголошеннями летів на ницих, що противляться сповіщенню, свіченому з партійних світильників.

— Трудяці, борючись під прапором!.. — карбує Отроходін.

В його уяві “трудяці” витіснили присутніх, що з залиними мозолями; він — про інших. Папери інструкцій дихали квітнем, коли мріяв, якими щасливими трудяці становуть. Віддалені і невиразні. Але їх думання і розвиток — джерело бадьорости для Отроходіна. В їх імені накладає вимоги, як на лезах, до зерносіїв, чужих очима.

Перша група зібрана гаразд; міліція при дверях: для строю і впливу. Ти партійністю відповідай, — чому ж хатники ходять дозвільно, лишаючи справу в прориві, під оргвісновки? Ні, він чоловік міцніший, ніж борці думають. Кип'яч варити, — в кліці їх! Мертвяки встануть і, насипавши зерно в труни, біgom принесуть на зернопункт, йому до ніг. Поклоняться надодачу.

Постанова є — і виконай! Вона в портфелі, під мідяними заклацками, коло руки. Дужча, ніж ваша впертість.

На прийомі в столиці, один з групи, зготованої до виїзду, спитає: що, коли селяни вмирятимуть, противлячись хлібоздачі? Керівник, який досі посکілано живітів, з міною, суворо-офіційного державця, і стримано

віорував руку, випускаючи з-під посмоктаних вусів камінно-повільні речення, тут сіпнувсь і відкрив губи в такий вищир, що Отроходіна пройняло остиглістю... "нечисто!", метнулась думка про "хазяїна", очі якого глянули потім, спинені, з крижаною рудістю, ніби зимосердна істота старовини, ожививши, крізь них загрозилась.

Отроходін, від недовір'я до власного враження, зразу ж погасив думку. Боявся за переступ у самосвідомості і слухав відповідь, як канон на гранітній сторінці:

— Взяти хліб з мертвих — веси!

Шана до вождя безмежна; френч замовлено, як в нього: викрій півфронтовий і — зеленкавість, бо, справді, війна.

Він знає: хоч і зневажливо слухають хлібороби, але налякані; "подумаеш! — царі... жуки з поскорузлими мізками; аглядять, як шляхта: на кого?"

З підвищення, ніби драматичного кону, видно їх обличчя; всюди вирази гострої відрази, очі — з огниками; тривога і похмурість віє по залі. Дехто збайдужків.

У погляді одного, що біля вікна, вражає докір з фосфоричною гіркотою свічення, від якого трудно відхилитись.

Перевірити: — притаєний! — з "індусів"; навколо таких, як правило, гніздиться опір.

Отроходін, звично зв'язуючи вислови, придивляється до видовженого обличчя, в різкій світлотіні з вікна. Брови підняті, ніби здивовано, хіба — від терпеливості? Очі сірі, трішки блакитністі: в терпких посвітах.

Щось, захоплюючи горючістю, рухнулось Отроходіну на серці і він скипає; говорить суверо — в очі коло вікна.

*

Мирон Данилович стояв, як до стовпа прикутий. З вигляду — середовий чоловік; і в прізвищі сільська звичайність: Катранник. Враження буденності підсилено, бо небритий: в неділю схопили нагло. Череп вимірився в височину, з залисками, що, коло русявої чуприни, біліли над обпаленістю чола і видовженого обличчя. Аж сивими, на дні западин, виглядають очі, хоч вони з проголубінню, притіненою від брів: мов землистого тону, як і вуса, опущені крайцями вниз.

Сатинову сорочку, колись темно-синю, а тепер білясту, з рештками початкового барвлення біля коміра, зачірив піджак неозначимої сірості, як бував на старих стернях під час обложного дощу.

Катранникові видно в вікно: стоїть підвода; кінь зірлій — на прив'язі, коло штакетин. Намагається поміж ними вхопити бадилку. Ловить, повертаючи голу і посилаючи в протулину попелясті губи... "вже мілк той кінь!" знов мучиться думкою Мирон Данилович "прикутила партлінія, бур'янця не вхопим".

Дядьки принишки: як, часом, соняшники під грою, що на північа нависла і цілить стрілами в беззахисний збрі.

Грезить обома руками Отроходін, "говорячи, а його широкий золотий зуб, відтінений щербиною поруч, аж жевріє, одночасно з товстими скельцями окулярів, без оправи, при самих металічних заціпях.

Долонями вдарив об стіл з огнистою накривкою:

— Зробимо, як з ворогами, — в разі невиконання! Відповідатимуть і сім'ї...

Застиг. Скеля! Партийці і сільрадівці, з револьверами в кишенах, і також міліціонери, з револьверами на поясах, наставлені в захист Отроходіна. А впроти — гурт худих дядьків, з яких тільки в одного ціпочок: тонкий, мов комишина.

Похилив голову Мирон Данилович. Знав: розправляться; сталося ж так під час турення в колгоспи. Штовхнути на північ, плачів повну, як і снігів.

Проминувши коня, зір стрічає далеко і протиставно до сонця, — ген, як карб: місяць, що спада, весь пошрамований; крейдяна печатка на блакитний папір.

"... нам зображення, — думає Мирон Данилович: — брат брата на вилах держить; під груди вдарив і підняв, поки — смерть; поставлено малюнок, як нагадку, проти кайнства, що діється, і погіршало, бо з родинами гублять".

Недвижно білі, мов привиддя, моторошний відбиток, а близько — тополі вряд, мов свідки або приреченні.

Біль на серці в Мирона Даниловича: "Нехай я пропаду, — а чим сім'я винна?.. І до кого вдатися? Чого з ненашої столиці лізуть, сиділи б дома... Ну, частину бери, і нам зостав; так куди там! Весь хліб дай, а сам згинь. Ми ж не лізем до них. От, пішли б по Москві і в хату цього гризуна — теж, і почали ритись: борошно сюди, картоплю сюди, — все, все. А тепер спухніть з го-

лоду! Не йдем же. Коли б і могли, не підем. Ох, мордуйся під його грозбою! Чи мати в церкві достоять? — боятимуться, що я тут загрузну в лихо. Трохи лишилось харчів для дітей, — віддаси, тоді ім смерть і нам з ними. Ці ж супостати: давай! — виходить, просто хотять повбивати. Десь діти, на сонці, як жайворонята, ждуть, чи тато вирветься з напasti. Бідні! — хто пожаліє, як нас не буде”.

Мирон Данилович від думок доповідчика відсторонений; “ясно, до чого йде чули, тепер тільки одно — звідси вирватись; біда наша: втішаються нею партійщики, як вовки овечим криком... і неділя пропала, — золотозубий обгавкав світ”.

За вікном кінь ловить бадилину.

“... бач, мудрує; ні, дарма! — губи короткі проти загорожі”.

Катранник зустрів позирк промовця: пронизливий!

От, відкриті в погляді один для одного. Як на вузькій кладці через безодню, або терпеливо розминутися, або — загибель.

Крізь очі, дрібні віконечка, побачили душі, яка посвяна відвертість їх здійсниться навікі; а до чого ж недобре між собою, хоч значно біжчі, ніж здається з ворожнечі!

Катранникові — такий розpac, мов нерви сповнені гіркими іскрами; і враз відгоріло. Найтихіша мирність прийшла, мов сновиддя. За нею знов: досада, але вже трішки просвітлена дивною цікавістю до промовця, після незміренної відрази.

Отроходін вирішив миттю, що селянин “плохий”; можна вивернути. В непокорі криється м'якість. А чомусь розпалився гнівом: дужим і диким; зіниці в найгострішому блискові звернені до селянина. Густо-брүнатні поверхнєю, вони — без звичайного прозору. Їх мов би щось випинало зсередини в тверду застиглість, як часом буває в відважних осіб, холодних нервами.

При владності Отроходін, який неодмінно признається, куди б не було! — рушить зразу в крайності.

*

Терпкий погляд буває в селянина поступливого! Для нього на життєвій межі здавна лежав світлий камінь: ознака розділених власностей, довірніша, ніж правничі

папери. Бо взаконена в поколіннях, на межі його душі і душі другого, означаючи закон — для білого світу добрих, який, видно, повинен обвалитись. Вирішено коїти руїну. Пнеться інший розпорядок: як хаща. Без жалості. Рватимуть крихту з дитячих рук! Гірко на думці в Мирона Даниловича: “хтось десь, боговорожий, скотів швидко нагребти гроші, — і переллють слези в золото; наситят жадобу”.

Складши висновок, Мирон Данилович одвів погляд від промовця. Говори! Твоя справа на місці показана.

Кінь натужно здобува бадилину; всією шию тягнеться, протуляючи губи між дошками, але і ця спроба марна. Вимучений і зголоднілий, стріпував гриовою: від злих мушок, що лізли в очі.

“... прокисли повіки в коня, бач мошкура ройтися, знає, куди лізти: на слабі очі; біда тварині, бо такі господарі — заморили в роботі, а щоб кинути сіна, того нема; забатожено і нас на гибелль, — ну, діждались”

Отроходін скінчив. Несподівано виштовхнувся наперед, з-поміж сусідів, що тісно стояли, хліборобик, сухенький і якийсь обгострений рисами лиця і одежі: ніби пташкуватий весь; також і злеглі пучечки волосся були схожі на пір’я, в нерівних стрішках.

— Можна спітать? — звернувся він до хмурого Отроходіна.

Дядько стривожений, з хрипком в голосі, теж — подібним до пташиного скрику. Не діждавшись відповіді, вискрипнув з обуренням:

— Хто ж діти візьме?

— Чиї, які діти? — осаджує дядька Отроходін, на-пружуючи губи в суворості.

— Дитинячі діти! — з відчаем закричав дядько: — мої діти, іх семеро, а їсти нічого. Хто годуватиме, коли в хаті ні скоринки, а ми з жінкою вмремо, — хто?

Отроходін мовчить; аж міниться. Тоді серед дядьків піднявся гомін:

— Спітав правильно! Куди діти підуть? Аякже! Ви скажіть — куди? Хліба нема: вже забрано.

Отроходін скипів, скипів неймовірно:

— До порядку! Арештувати, хто порушить тишину!

Замовкло. Враз. В коротку мить зникли голоси: як огники свічок, що гасить, прохопившись, вихор. Зчинившися рух, — дядьки посунули до дверей.

Тин: як розділковий ряд, до якого припав від сільради трикутник споришів, а напроти — здичавілий сад, якого скажені нетрі.

Микола ставив крейдою знаки на кілках, що забліли, обгорнути в рисунок, мов ритуальні стояки древності.

Андрій, оглянувшись символи, сів і вчинив перегляд кишеневого добра в складі: лінаи, що збирає світло в огненну крапку, орластого гудзика, перламутринки з райдужним свіченням і красновисика в образі оленя.

Погляд хлопця відхилений до сусіднього дворища: там — дія з участю трьох. Найменший, наміривши злісти на повітку, попросив помочі в середульному. Той зчепив пальці, як підпору — ставити ногу. Спинається найменший; руками шарудить по кривій стіні... раптом послизнувся набік і впав. Піднявся, перешов до краю стіни, де, з попередньою поміччю, повторив спробу, тримаючися за ріг повітки. Віліз би він; але підішов найстарший і потягнув за сорочку, — знов падає хлопець. Хоч не так погано, як перший раз, бо середульний, звільнивши ліву руку, теж потягнув його за сорочку — в протилежний бік, і зрівноважив. Відходять утрох від повітки і знаходять велику коробку. Найстарший кинув її об землю, аж заторохтіла; — пішов далі в супроводі середульному. Тоді найменший приставив її до стіни; злізши, як на підпору, простягнув руки і вчепився за покрівлю. Вгору потягнувся, помагаючи собі пальцями ніг, якими на стіні знаходив горбкуваті місця. Став на покрівлі і зробив крок — другий. Але виходить бабуся з повітки і кричить:

— Злізь мені зараз! — чого посурганився?

Він, миттю близнувшись наниз, побіг до двох старших; з ними і зник.

Андрій споглядав послідовність при здійсненні наміру, ніби картинку в книзі. Роїлися марева; сама пустка запала в глибочину: з загрозою, тишиною, мертвістю, мов цвінттар. Дивна для пам'яті! Брали очі, якого великі очі і темно-сірі, як у матері.

— Що там бачиш? — питав Микола; — поки нема нікого, піди до сільради, в вікно заглянь: як — тато?

Більший має право посыкати, і Андрійко слухається. Звик! Шанував брата: той боронив, завжди добрий і

справедливий; з тихою і світлою думністю в худорлявому вигляді.

Посланець вернувся, бо з сінєй сільради виступили два сизомундирні міліціонери і покурюють. Потягнули з перехрестка до сільради — місцеві партійці.

Микола на них вимовив:

- Хліботруси!
- А ми ні: ми хліботруди, — сказав Андрій.
- В основному вірно; але хліботруди не ми з тобою, а старші. Ми хлібокуси.

Андрій мовчки згодився; потім повідомив:

- Я знаю, хто всякі другі.
- Що знаєш?
- Є хлібопроси, і всякі.
- Добре! — сказав Микола, — твій горщик здібний варити. А ще?
- Ну, є... хлібоноси і хлібовози.
- Ще — хто?
- Ще, зараз подумаю, є хліботорги і хлібокупи; хлібокради. Це все.

— Гаразд. А хто — ті, що хліб дають хлібопросам?

Андрій думав і вагався, і не міг сказати; видно, знайшов слово, яке не задовольняло, — плечима знизав від невирішення.

— Звуться: хлібодани! — називав Микола, — іх мало; витіснили їх сильніші. Скажи, хто — ті, що хліб беруть?

— Хлібобери, чи ні...

Микола поправив:

— Вони хлібохапи.

Засвоївши новий термін, Андрій показав на збір коло сільради, куди прикотили дрожки.

— Пам'ятай, — попереджує Микола, — щоб замок держав на губі! Десять проквакаєшся з назвами, тата замучать по арештах: через нас. Зрозумів?

— Я мовчатиму.

Микола перевірив крейдяні окраси на кілках; доповнив декотрі. Витяг пожмакану книжку з кишені і, сказавши братові: “— гуляй, поки що!” — зосередився на сторінках з обідраними берегами. От, спільно мандрують Правда і Кривда, і мусять, згідно з умовою, хліб ділити. Правда спочатку постачає; далі — черга Кривди: бо ця друга так запропонувала, і перша згодилась. Як клунок Правди спорожнів і гинула з голоду, то Кривда вийняла з неї очі, платою за дрібні кусники хліба.

Читає і жахається Микола; і обурюється: як же так?! Страшно ранить його підступність.

Книжку старші учні дали тихцем; звеліли: “— читай і думай! — чим відплачують нам, забираючи хліб”.

Микола забув поглядати на сільраду, біля якої зграями гайворонів купчаться бригади, зготовлені рушати. Переживає він зміст, ніби самого напасть мучить: з кров'ю відбирає світло очей, ведучи на смерть; він — присуджений. Зловістя грозиться, заступаючи день.

Андрій побрів через пустош до сараїв, потоплених між бур'янами: самі руїни з потрухлими дощками в плісні. Ходив, як сновида, по садибі, порожній після висилок.

Саморобна піч рудіє: цеглини, складені в неповний квадрат, і зверху аркуш заліза з круглою вирізкою. Був якийсь незримий зв'язок між знахідкою і почуттями хлопця, через що річ видавалася поглядові значно спрощеною, ніж довколишність, і пробуджувала болючий неспокій. Ніби десь бачив закуток, що розкривається перед очі. Бачив — з іншого обширу, прозорішого, ніж звичайний. Видіння виступає бічними обрисами примітно, а рештою — ледь приуявлюється з незримості і турбує, проситься, світліє, зневолюючи цікавитися і стояти тут: без слуху! тільки силою душевною вчуватися в значення чогось більшого, ніж знаходить погляд серед пустки.

А гурти громадилися біля сільради, як хмари з гроюю; слухали розпорядчиків, маючи при собі підводу, кожен — окрему. Перелітали птахи над прижовкими верховіттями: знехотя і важко підкидаючи крила. Мовчки стежив їх Андрій, поки брат скінчить книжку; коли ж читання згорнуто і впроваджено в кишеню, — тоді спітався:

— Хто живе довше, ворон чи змій?

— Могли віздихати, а, виходити, потрібні. Мабуть, змій!

— Скільки років?

— Багато; від змія залежить. Забув... деякі — сотнями літ. Можу помилитись.

— Ворон скільки?

— Багато десятків. Він потрібніший — прибирати. Є також непотрібні: он!

Він дивиться на сільраду. Непотрібні, щось почувши від дверей, заметушились і стали до підвод, на чолі

з розпорядчиками. Враз висипали з сіней дядьки, — швидкою ходою розділилися в різні напрямки.

А хлопці, вгледівші тата, поспішили назустріч і побачили смутного, як ніколи; примітили Отреходіна, що близький окулярним склом, зубом і течкою, показував секретареві сільради на тата і про щось довідувався. Мирон Данилович, очима скинувши на промовця, пояснює дітям:

— На смерть вирізнив! Ми — осібні противники.

Зажурений, пішов з хлопцями додому.

Вигляд промовця, замість рудасто-зеленкаового, чомусь примарювався полум'яно-мишастий і мінений в тінь, з гострими, ніби обкусаними в щипцях, запірками жорстокості. За ним тьма і примари височиняє: муругі, дедалі в міднішому виході, і — охрою горить вигляд істоти, що німа до слізоз і хижак до життя.

Жахається думкою Мирон Данилович: “ну, ящір і єсть! Скоро — час головного, який від прірви і мутиль...” Кілька місяців в уяві — той жовтар з підсвіття, де позводив металічні нитки під ніччю і виставляється, ніби з пошесті, знаходячи очі Мирона Даниловича; влютовується посеред думок, учіпливо, без перерви, при кожному помислі. Навіть коли згадати про справу, і тоді враз, проти волі, влізає привиддя і мучить серце.

При стрічах із знайомими теж: раптом до сказаного припрадалось кляте марення — завжди.

Мирон Данилович недавно питався в батюшки: чого це? — і робити що?

— Ви, — посумував батюшка, — спокусились про звіра.

— Та ні! — перечив Мирон Данилович, — ним я не спокусився. Батюшка поправив:

— Не ним, а про нього; це — друга річ. Об чим, а не чим. Стережіть серце і не впускайте оману, воюйте з нею! Верніться в повну смиренність і живіть любов'ю, як світлом: до всіх, до Бога найбільше. І моліться в кожну хвилину. Молитва — найдужча сила на землі.

Вислухав пораду Мирон Данилович і широко хотів сповнити, однак, через клопоти і зайнятість відбився; мара ж лізла в думки по-старому.

От, знов міниться промовець: говорити речення, мов крук на могилі віщує розор...

*
Ідучи дрожками, Отроходін погляда на двори і ображується: чому тисячники звуть пункт призначення – “муходрянськ”? Даремно! Шкодить в зображені ролі на селі. Коли столиця повна вапняної трути, що повисла в розпаленому повітрі серед цегли, то жити можна тут; зелень і росяні світанки. А зимою полонить столиця! – в завалах снігів і грізний свіжості чистого, мов діамант, повітря, в якому камінь давенющою луною відає кожен тон довкруги. Скрізь відчайні розгони з складністю: в блідо-рожево-сизій мряковині далечини, підвідяться барвними великостями будівлі, дреїні з вежами, і новіші, багатовіконні і краснокарнізні. Життєвий дух, поривний і могутній, проймає і людину і місто в строгості настрою.

Постійно в спогаді Отроходіна – столиця; там народився і п’ястуком окріпнув: для неї ладен світ перетрутися: в переміну або загибель.

Меткі очі в Отроходіна! Тільки раз обтяжився по-милко, залюблений в одну з колишніх технічних секретарок обкому. Про її зовсім легенький нахил до бухарінської фракції вінав аж при розквіті в сердечній драмі. Почав відступати і порвав відносини, але тінь пригоди простяглася на життєпис.

Приятелі, що коло оргбюро, зрештою, “замняли” дрібний прогріх. Ретельність він виказав несамовиту! Крім того, промкнувся в двері двох загадок найглибшого порядкування в “рядах”.

Легшу загадку збагнув наполовину; труднішу – тільки до десятої досади.

Половина дивовижно проста: зразу дослідив і звикся. Ти хоч би перепронакомуністичний і в програмі, і в лінії, і в дисципліні, і кат зна чому, а тобі ціна в партії – копійка зелена, якщо проморгав ество справи: чоломбитество “хазлінові”! Якщо ж ти, – ну, словом, Отроходін, вхопивши цієї струни, виплив до верхів грани і наприкінці відірвався від прозорої тіні.

Інша половина в тих дверях аж надто некришталева, і навіть він, весь небільй, зупинився, вважаючи, що досить.

Що ж до труднішої загадки, то гірко сприкрила: в побудові лабіринту мала постійну лукавість. Ніби грали з тобою в “кішку-мишку”. Зробив сюди крок, готовував-

шишь надзвичайно, а успіху нема, бо негайно зверхники пересунули справу в інший напрямок, і видно, що тільки з потреби ставили перепону. Весь час! Незміренна чужість і гостра ворожість приходить – здалеки, роблячи страшний заморок і..., здається, рідні сосни в тумані збожеволіли б і закричали, обливаючись кровавою смолою.

Дещо він скопив, дякуючи швидкості думки, але вони, “згорі”, маючи партійний механізм і сніг, змуслили приморозитись.

Вивчав їх крючки і петлі, і підойми, перед якими печінки боліли. Однак, без жодного ключа і навіть номера на обідок. Тільки досвід набуто: в полі “парткаверз”, як він собі означив. Аж тут можливість і поштовх дано – “просунутися” через низову мережу. Відпочивши від численних неводів, якими дрібна рибка партії відділена від смачних місць, зайнятих рибицями, – він офіційно зрадів нагоді.

Надіявся довести, в ореолі знавця місцевих обстановин, ентузіазм до слуху “хазліна”, понад сітчасті заслони. Йому “вгорі” нададуть великориб’ячу луску: ордени, “путьовки”, абонементи на видовища, грошові конверти тощо... “вгорі”, означає в столиці – в апараті; там життя в дійсному сенсі: з багатством змісту, а передусім без сонності “низу”, де загрузли в побут, як тварини! – сорокоградусна, котлети з мухами, сімейні зради, духовна порожнеча і нудъга! нудъга, хоч повішся.

Щоправда, і “згорі” раптом страшно була вкусила за середину душі – нудъга, скручена кільцями в партії, мов змійний вузол з навколошнього непросвітку. Пощастило “розвіятыся”!

Зрештою, “кинули” в село: тут столичні партробітники прибирають німб подвижництва і пнуться наверх з останнього сухожилля; або хоч мріють виплисти.

Біг дрожок по немощеній землі, який завжди заспокоював Отроходіна після засідань: м’який і рівний біг, з дружними коненятами, що дістали собі в розпорядження було сподіванкою віддавна, – слабо випливає тепер.

Збурила непокірність дядьків: відмовилися мовчки відходити в землю.

Неділя випала найнешчасливіша для Кленоточі і сусіднього села, звідки приходили богомольці, втративши свій Храм: коли обернено його в склад городини і пілянного лісу. Неодмінно приходили, хоч віддалі — біля семи верств.

Давня церква. Кажуть, будована спершу з дерева, до навали татар, при яких нерушимо встояла, бо ті хоч трохи поважали несвою віру. В XVII віці церква згоріла, при напастях від християн таки ж, а з прибууттям протилежного до татар. За пізніших гетьманів викладено з каменю.

Біла, як празниковий хліб. Оздобами і виступцями, карнізами і щедрою ритмікою віконного рисунку окреслювалася в ранковій просвітленості.

І ось, повідомлено: сьогодні, як попереду в сусідньому селі, церкву “закривають”: після відправи ключі віддали комісії, нехай приймає коштовності.

Батюшко сідій і тихоголосий, і слабий на очі. Повно молящих. Поприходили з хуторців також, почувши, що — остання служба. В проповіді сказано про терпіння в часи цезарів і далеко після них, до нашого дня. Напасті ні тоді не вгасили світильника церкви, ні тепер не спроможні, хоч храмовий будинок сплюндрують.

— Здібні храмину тіла кожного з нас нищити, — сказав батюшка, — а душу вбити без силі, бо вічна.

Слухаючи, мати Мирона Даниловича уявляє себі: ніби в сні, душа від земного виду звільнена, десь — там... відходить до ненашого селища. Зрештою, і вона, Харитина Катранник, і всі знають: які то привиди; і душа — подібна, після смерті. Сама бабуся близька до того: висохла від літ. У чорному; просторно і рівно держиться одежа, після прасування. Хустка біла, далеко вперед нависла, аж очі втонули під тінню: глибоко сивіють, як і в сина, тільки без блакитнястого тону. Був колись, замолоду, та вицвів на пекучій дорозі.

Батюшка вчит:

— Пам'ятаймо завжди, що Бог любить нас!

Чує і знає Харитина Григорівна, без жодного сумніву: це правда; і це так зворушує! — слізози збираються, застилаючи очі. Гіркий світ, де живемо, проте — не покинуті ми.

Чує з проповіді знов:

— Як покаємося, простить Господь і помилує.

Знає стара: і це правда; чує серцем! — і так радісно й, знов — не може сліз стримати. Не пропаці ми, хоч грішні; є порятунок. Дивиться бабуся, — нічого за дрібними не бачить, а весь слух душі її ловить промовлене, як нива, вже біляста з посухи і спрагла, вбирає краплі дощу. Ідуть перед нею, велико — як досвіт, добре правди. Стара часом аж третить, стрічаючи речения, хоч не про милості, а вже, — про наш переступ. Чуючи їх вразливість, бабуся і порадіє: виразку відкрито — гойти! Мов з помічкою переходячи по сліпому бездоріжжю, стара приймає слова і бойтися не дочути.

— Заповідано нам, — сказав священик, — тільки любов; сам Христос есть любов божественна. Ті з нас — учні Його, котрі виконують заповідь. А хто ні, — не належить до церкви, хоч нехай тут вистоює дні і ночі. Оглянемось на своє серце! Гризня, огнем дихаем чи байдужістю. Заздрим і осміюєм, лаєм чорно і шкодим близькому, як змії: без каєття, ніби так і треба. Хочем упертістю пересилити Бога. Вийдем із церкви, і знов живем, як погани: в ненависті. А свята любов — від серця Божого; чи живем любов'ю? Ні! Колись гебреї сорок літ по камінню і піску в пустині мандрували, обношені і змучені; хоч грішли, так калялись. І скінню несли, як святиню найбільшу. А ми? — чи в серцях несем ковчег, що дав Христос: заповідь Його? Покинули! І понесли злобу. Без молитов, згорділи, що в нас родюча земля. От, відібрана. Без молитов згорділи, що багато хліба було. Віднявся. Бо з пирогами забули скінню духовну. Одумаймося! Сокира при дереві і огонь: пожерти, коли духовного плоду нема.

Страждається бабуся, згадуючи, що тепер — в селі; так і є: розпилились і розсобачились. Непоштові ми, на смішуваті і алі, і неширі: пліткуем, як свині, про кожного — нечисто. Живем без страху Божого. В неділю бійка на вулицях. Озвірли! Хіба що кара справить.

Священик докоряє:

— Ми кажем, чого любити сусідів, коли кривдять? Так тоді ж любов справжня! Бо чого варта, якщо — на обмін для рівної плати, мов гроші. Згадаймо розбійників, розп'ятих коло Ісуса. Один насміяється з істини. Другий благав Господа про милування, і двері раю відкрилися — тому, хто кривдив інших. Можливо, скрив-

джені оскаржать: "чого він, Господи, тут? Ненавидимого!" – чи будуть гідні жити в Царстві такі непрощаючі, що вносять злобу і роздор? Ні! Ніяк і ніколи! Бо в небі – тільки згода і мир, тільки любов і прощення, тільки радість блаженних. Ні відгуку сварок з помстю; благоугодно Всемилосердному простити розкайного розбійника, і ніхто не думай допитувати суди Божі...

– Кожен знай одно: чи власні гріхи прощені? – бо кожен осквернився.

Харитина Григорівна похоплена в думці: "Це я! про чужу чорноту злюсь, а свою забула, ще гіршу. І все – курчата, все – грядки, тижнями в клопоті, на небо не гляну".

Раптом знов полонив її, виринувши на серці, неспокій, з яким і в церкву прийшла: чого сина позвали сільрадівці? Біда якась! Проповідь закінчується в примиренні:

– Забудьмо, хто кому винен. Обмиймо душі від злоби і станьмо, як одна сім'я, в імені Спасителя, що кров'ю і смертю викупив нас. Звернім очі до Нього, в день іспиту, бо вже приходить. Будьмо тверді, як перші мученики перед звірями, що з ревом близилися терзати. Душі наші в руці Христовій. Амінь.

Плакала вся церква. Люди бачили свою долю: обікрадені і загнані в осоружну гуртівню, де стали – як жебрата, а хто не пішов, того зацьковано в двориці з нуждою.

Досі мали хоч кораблик світлий, що обороняв. А підступають і тут зайди, надихані тьмою.

Виходячи в натовпі, бабуся поглядає на мальовання, давніх літ, з якого видно браму, навскоси поставлену посередині; згори книга розпросторює світло і обведена в огнений віок. Білохресний схимник – справа, а за ним сонце, місяць і зорі одночасно. В лівій частині від брами, як відгородки, розміщено: бочончик, переповнений червінцями; карафку з вином, обкуту в золото, на взір "царяградки"; портретик жінки, нестрого зачісаної; і княжу корону. Посередині ж там кістяк смерти лисніє. Нанизу кириличний підпис червонить кіновар'ю з потемніlosti: "Да не іскусяться змисли".

Харитина Григорівна споглядає малюнок, а в тискові мусить слухати шепіт двох жінок, старших, ніж сама.

– Оце дев'ятнадцять віків збіга, як Христа роз'ято, і вже відзначить анахтемська сила: душитиме – журиється одна, хитаючи головою.

– Атож! І зна звідки почати – з церкви. Це ж і воно, – болісно відшептує друга.

Всі повиходили; староста замкнув двері і з ключами дожидає комісію. Батюшка пішов: і хворий, і не міг дивитись на осквернення. Поодаль народ стовпився півкружно, дожидаючи, – що з церквою буде. Розмова притишено перейшла в живій стіні людській і вщухла. Жінки, молодші віком, поставали наперед. Безагомінні! – мов серед колосся в ниві, перед грозою.

*

Похила душа жіноча, така стара, що вії обсипалися з повік, між якими ворушились дві пригаслі іскорки, – щось прошамкотіла зморщеними устами. Молодші поставили її спереду, нехай побачить.

Наближається комісія, і з нею комсомольці, яких люди знають з обличчя і прізвища, а від цього дня будуть пам'ятати з приладдя розору, несеного до церкви: лому, кайла, сокири, молотка, линви, пилки чи що. Як збройні солдати, хлопці держать знаряддя, удаючи зневажливість, але огинаються під поглядами.

При дверях староста і невеликий гурток стрічають прихідчиків; тихо і непоспішно відповідають на запитання, що – в тоні нетерплячого окрику. Члени комісії квапливі і дражняться. Виказують рішучість, мов судові виконавці, і скучено, на чолі бригади, тягнуться до дверей.

Притльма відхилилась увага: і збору прихожан, і старости з його людьми, також – комісії з руїнниками. Напруження в ворожнечі розгорілось до краю, тому досить було випадку, щоб близкавка почуттева розрядилася в його сторону.

Глянули люди і застигли.

Під стіною поспівав, як нерівний давін торкнув, сліпець-дідик з лірою. Сивина його посіріла від старости і припорощеності. Поряд стояв обшарпаний хлопчик, держачи в одній руці костур старого, а в другій – дерев'яну мисочку – милостиню брати.

59

Скрипіла тягучими звуками реля: в супровід головові, що, вириваючися з хрипкості, піднісся оповідати чергуванням співу і примовок.

По святій горі Спаситель ходив, — алілуя;
Спаситель ходив, райський сад садив: Господи помилуй.
Райський сад садив, три рази полив, — алілуя;
Три рази полив, райський сад зацвів: Господи помилуй.
Жорстокі діти, зірвали квіти, — алілуя;
Квіти зірвали, марно зів'яли: Господи помилуй.
Спаситель сказав: “— Не журітеся!” — алілуя;
В полі тернина біло зацвіла: Господи помилуй.
Її зірвете, вінок сплетете, — алілуя;
Вінок сплетете, мене зберете: Господи помилуй.
Мене зберете, на хресті розпнетье, — алілуя;
Руки і ноги гвоздем проб'єте: Господи помилуй.
Мое реберце кош'єм проб'єте, — алілуя;
З моого серденька потече кров-вода: Господи помилуй.
Я тою кров'ю весь народ скуплю, — алілуя;
Весь народ скуплю, з собою візьму: Господи помилуй.

На середині співання голова комісії вирвав ключі з рук старости і почав відмикати замок, юбки показати всім: як відвертається від забобонності — він, свідомий громадянин. З ним і члени комісії підступили до дверей, ніби їм псальма байдужа, а вслушалися пильно, бо цікавить.

Не щастило голові з ключами! — ніяк не второпас відімкнути: при нервуванні увага розділена, бо і сам ловить нитку лірникової мови.

Поки відмикано двері, дідик докінчував вірш; було щось незвичайне в піднесеному голосі, дякуючи чому картина ставала перед очима, як жива. Ніхто не ворушився в натовпі.

Скінчив дідик, то ще не відзвеніли останні відзвуки, — вже кинувся до старого один з членів комісії; гостро викрикнув:

— Ти що контреволюцію приніс?

Дідик думає. Зрештою, відхитує головою:

Ані, ще ніхто не чув, про що кажете, як ця старовина була. Ірод царював. Потім того, за козаччини, псальма складена. Це давнє! А те, що кажете, — де б воно взялося?

Причепі рот екувало: не знат, що відповісти. Тим часом голова, відімкнувши церкву, входив, при супровідцях. І молодиці з натовпу також підступили: аж підганяючи. Втрутилися в саму бригаду. Слідом і весь збір людський рушився. Серед живих хвиль комісія з бригадою закрутилися трісками. Не встигли отяmitись, як народ, поспішаючи без жодного слова, наповнив церкву і з мурав'иною запопадливістю облав обладнання в церкві.

Ніхто, в цілковитому безладі, навіть не поткнувся прямо на Царські ворота. Вбігали в олтар північними і південними дверима. Там відразу найшло багато, — жоден з комсомольців і комісії не зміг протовпитися. Миттю скоплено: Євангеліє, хрест, дарохранительницю, антилініс і все, що з олтаря можна винести.

Корогви серед живого виру хитались, падали і, віддалені від древка, щезали за пазухами в селян; ікони віходили з своїх місць і, трохи пропливши над поверхнею, такожтонули в людських течіях. Плащаниця, обережно несена, світліла над головами, наближаючися до дверей, і раптом — ніби розтанула. Кадила, священичі одягі, таці, лямпадки, — всі речі, які можна врятувати від напасників, щезали негайно.

Враз натовп кидається до виходу, мов пожежа горить; і теж — без слова. Як наповнили храм раптово, так і розбіглись. Лірник із поводиром зник також. Голова комісії починав був кричати, щоб спинили рух, але зразу ж затих, борсаючись. Отяминувся він з тисканини, коли церква спорожніла.

Ні прихожан, ні цінностей. Тільки комісія і бригада тягнуться до свого начальника. Він забурчав:

— Знаю, позакопують! Були й хуторські, рознесуть по степу і в лісі. Ну, нічого: знайдеться.

Обсмикав піджак на собі, сіруватий, із шаховинками. Махнув пухлою рукою, як полководець до битви; випасений лисун; мішечки під безколірними очима — обтяжують вид, як і розкішні жовті вуса.

— Зняти дзвони!

Хлопці знехотя, ніби ледачі підпаски, послані завернути коні, рушили до дзвіниці, приглушено ремствуючи. Через деякий час валили дзвін, вживаючи линву і дерев'яні пристрої. Заблизував він проти світла, вихилений з вікнини. А скрізь по дворах, близьких до площа і церкви, повисипали люди: дивляться на розор.

Дзвін летів, як блискавка; світнув, обкинутий сонцем, і з громовим гуркотом удариився об цеглу біля давнинці. Відкинувшись вгору і трохи вбік від місця, де впав, теряючи клин міді, нерівно відколотий. Нечутно, але з страшною луною духовною, відгукнувшись той звук навколо — в цілому селі. Стало сумно, як після пожежі. І ніби все село, крім давнинці, заніміло, стративши голос.

5

Підходячи з доњкою до хвіртки, господиня вгледіла: вертається її чоловік з обома хлопцями, а слідом гурба навколо підводи. Кров склонула в серці: “лихознов!”

Страшенно засмучений він, — ще таким не бачила... от, бідний наш, невсипущий робітник, всю сім'ю годую, і защо вони мучать? Ми ж — тільки злідні: до середняків не піднялися.

Як приречені, йдуть Мирон Данилович і хлопці. За ними, на п'яти набігаючи — бригадники.

Стала господиня коло воріт, не зрушиться: мов приросли стони до землі, хоч тривога аж валить з ніг, пориваючи, мов вітер — суху билинку.

Напасники відкинули ворота і, подібно до татар, забігають коло підводи, покриуючи.

Господар сказав дружині:

— Стільки хліба правлять, що — нема...

— Де б же взявшся? Забрано! — скрикнула, мов не при собі, Дарія Олександрівна, збагнувшись, що юрма забігає вже класти в могилу.

— Забрано? — перепитує і наближається розпорядчик. Сизіють обводи вкруг каламутних очей: недоспаних і обпитих. Рідка щетинка тягнеться на пергамових щоках.

— Сказали: забрано? — про державну заготівлю?.. Замість, як свідомі громадяни, здати лишки, ви сказали наклеп, що забрано! Ось, покажем, що значить: забрано, — підкуркульники!

— Хто підкуркульники? Приходили схожі на вас, забрали землю. Зосталась хата і шматок ґрунту коло вікон. Ми незаможники.

— Розкажіть! — досадою відповів розпорядчик: — збіжжя повно.

— Ми засівали сам клинчик і нема хліба.

— Заладили: нема!

— Бо нема. Кукурудзи трішки було та буряків, та картоплі: думалось, на прожиток стане, хоч скупий. Землі ж не мали — забрано...

— Забрано, забрано! — передражнює, лютуючи, розпорядчик, — зараз подивитесь, як бува забрано.

І враз повертає обличчя до вулиці: там крик розлягається, за ворітами в сусіда. Чутно вигук і відповідь.

Ланка піонерів-школярів, як настроєний хор, під орудою партійця, затинає:

— Куркуль, віддай хліб!

Сусід, стоячи на порозі, спокійно відказує:

— Дітки, беріть хліб, як вам треба...

— Віддай хліб, ти — есплутатор!

Вивчені недоладно, скалічили слово; а сусід відповідає в тон:

— Який я есплутатор? То — хтось другий: навча неправди і так робить. А я від землі. Дивіться на мої руки: всі в мозолях, і дивіться на чиєсь...

Піонери зирнули на руки диригента-партійця, м'які, як балабушки; але він помигонув грізним знаком — знов кричав:

— Віддай ключі, куркуль!

— Ось вони! — мирно відповідає сусід; — раз вам треба, дітки, беріть! Хіба не даю?

Керівник докинув найособливіший сигнал, — тоді хор репетує, щоб на весь куток віддалося луною: — Куркуль!

На додачу диригент грозить хліборобові:

— Ми з тебе Світченка зробимо!

На вулицях завжди красувався взірець майбутнього, що обіцяє партієць: Під тинами, де зеленіла смуга спориші, в холодку від тополь прилягав Світченко і хропів. Обжмаканий, як годиться “каенесові”, себто “незаможному”. Село вживало його ім'я, замісто назвати когось: “ледащо”.

Сусід сказав:

— Зробити з мене Світченка легко; а от зробити з Світченка мене — це трудніше.

Партієць стояв мовчки. Зненацька, як обпечений, виробив долонями знак — і знов різнуло найвищими голосами:

— Куркуль!

Через вулицю всю суперечку чути в дворі Катранників. Тут юрма хмарою потемніла від сусідового слова, і розпорядчик закричав:

— Віддаєте хліб, чи ні?!

— Де ж ми візьмем? — з розпачем сказала Дарія Олександрівна, — вже забрано...

— А-а, забрано! — розпаленів круглоокий.

Він обернувся до своїх, що спинили підвodu і стали за його спину, озброєні лопатами, ломами, "пшиками" чи "щупами" — довгими, понад зріст людський, залізними стрижнями, загостреними з одного боку, з другого загнутими під прямим кутом: рукою держати, вганяючи в землю. Декотрі мали гвинтівку.

— Провчимо підкуркульників!

Він розділив загін на дві частини. Одна розсипається по еадібі; друга, з ним самим на чолі, прямує в хату, ніби в свою власну, не спітавшись дозволу і не глянувши на господарів.

Дарія Олександрівна за ними, і доня третячою рукою тримається за її рукав: підбігає. Вся дрижить, ніби в пропасниці. Хлопці, ідучи за Оленкою, дуже присмиріли.

Зоставшись надворі, господар стежить обшукувачів. Морозний остріх торкає серце, коли вони круться довкруг попелища: біля зваленого тинка, і нишпорять при глинищі, де спадає воно до потоку з кладкою, серед осичини.

Вони раз у раз вганяють у землю "шпики"; строчать скрізь. Докопуються в саду і розхитують кожний стовбчик. Перевертують дрівітню. Під пеньками порпаються. Перекочують каміння і зброжують кропивники. Вивертають огорожу. Гувають і прислухаються, чи нема луни з порожнин.

Мирон Данилович від плюндування зболів, — похило відступає до хати.

Там грабіж: ніби з переказів про людовидого змія.

Заскочили в хижу і все поперевертали. Глечик із смальцем, — надщерблений, без ручки, — поставили до дверей як коштовну здобич. Один гвинтівочник став: стерегти!.. поважний, як виобраз "порядку".

На горищі був старий клунок з неперевіяним просом; доклали до глечика. Поскидали з печі лахмітини, в яких дошукувалися жмені зерна. Торбинка з квасо-

лею висіла на кілочку, — сам розпорядчик, знявши, поніс до глечика.

Паляницю з стола, рушником прикриту, теж — до скарбу.

Бурячки червоні, в діжці, вчепили враз. На картоплю, в погнутому відерку з проржавілим дном, скочили, ніби вовки на телячу печінку. Котили гарбуза з-під полу і несли полатаний мішечок із соняшниковим насінням, підрешіток із пшеничкою "кінський зуб".

Мирон Данилович, як засуджений на шибеницю, біль, стояв під стіною проти вікна. Була мить — йому здавалося: вхопить сокиру з підпіччя і розвалити голову розпорядчикові, бо так ограбував хату, що дітей нагодувати нічим...

"Це — не те, що злодії, ті, коли доберуться, дорожче і краще візьмуть, а решту тобі заставлять; ну, влада ж кругом обдира!"

Що буде? В хаті п'ять ротів, — як прогодувати...

Жінка метнулася віднімати хлібину.

— Це ж дітям, — навіщо берете?

Її кулаками відштовхнули. Біля покуття плаче, затуливши очі краєм хустки. Доня до неї притулилася, як пташеня в бурю, і все не перестає тримтіти; щось дуже її вразило під час нападу.

Хлопці коло тата: притихли, настраждані.

Винесено харчі на підвodu, гвинтівочник, зображені на ширококостому білесому обличчі відтінок владності, застиг — загрозливо, в скам'янілій сіризні, як статуя "вождя", що в районі, між елеватором і залізничною станцією.

Витупотівші з хати, юрма приєдналася до спільніків.

Мирон Данилович знов тривожно погляда, як вони бродять, врізаючи "щупи" і прокопуючи ямки.

Вернулася з церкви Харитина Григорівна. Злякано дивиться і питає сина:

— Це — вони?..

— Вони, мамо!

Пішла в хату; глянула, переступивши поріг, і обмерла! Їхня хата, ще прадідівська, з сволоками в старовинних знаках, різьблених і свічами палених, була завжди біла. Харитина Григорівна і невістка так поралися, так гляділи, щоб зберегти добрий вигляд закола і всередині.

А ось — гірше, ніж у сараї! Як після землетрусу. Попериване все і поперекидуване, позмішуване і потоптане.

Сльоза збігла по щоці. Здогадалася стара — вже кінець настав.

На старість побачила: зечещено їхню хату, хату-святиню, де ікони споконвіку осяювали хліб на столі.

Все єстівне взято! Стала вони за поріг, бачить — топчуться бригадники по грядках. Гребуться, як собаки, по несвоїй садибі. Підійшла стара до підводи і вмовляє вартового:

— Оддайте харчі, то ж не ваше — не ви напрацювали! Дітям їсти треба, оддайте зараз, я вам кажу!

Вартовий мовчить, ніби не чує і не бачить бабусі. Грізний! В руці сила, власна і начальникова. За начальником рудіє Отроходін, той інструктував: “забрати до крихи”. А далі, вгорі — вождь партії і держави.

Чого ж стара турбує?

Бабуся взялася за полудрабок. Тоді вартовий штовхнув її в плече — поточилася вона і впала на спориш. І не могла встати. Син, підбігши, піднімає. Глянув на вартового і промовив з великою вразою:

— Дикун собачий!

А той, прозваний, зготувавши г'вінтівку, процідив зневажливо:

— Ти! Гляди мені, — і замовк.

Відповідальний, мов коло порохового погреба.

Стара нічого не казала: ведена під руку, віддалялася до хати.

Прилягла на піл, лахмітину підославши; і — мов не-здужала незнаною пошестю.

Млисті приуяви кружилися, всі розметані. Крізь майоріння відчувала: наблизений морок холодною запоною обкідається, і ніде обминути. Потім розстанув. Лишився біль, гіркий і гострий, не так за себе, як за внуків — їсти вже нічого дати. Квилитимуть, пташенята при дорозі. В світі нема нікого, хто б поміг. Незнані вони ні в кого і ніхто не заступиться; коли пропадуть, слова ніхто не скаже. Один Бог бачить з неба. Може — іспит, нехай очистимося в горі, як огні останньому.

*
Родина ставить речі на місця.

Потім: що їсти? — діти просять. Мати вирила десь на грядках дрібненькі бурячки; зварила юшку. Дуже посолену, съорбали: з сухарцями, що були розсипані в кижці.

Ось, лиxo захопило тенетами — несила вирватися. Безжалісно, ніби гроза, облягло; мучить, наганяючи до загибелі.

Діти споважніли, мов цілком розуміють, що діється.

Бабуся і мати, сидячи на полу, почали клопіт коло одежин, — оглядають: котра годиться про зиму, котра ні.

— Стрінув пічник, — говорить бабуся; — про церкву питав, чи закрили.

Андрія цікавить чудесник, який, справлявши піч, розповів про хитрі димоходи всередині. Доти піч видалася нудною: купа цегли; а тепер — повна загадок.

— Кажу йому, що було. Він і жаліється: не глянемо на Писання — по ньому жити. Читаємо сторінки нивок: туди серця віддали. Так само сказав батюшка.

— І правда! — зіткає мати.

— Про небо забули. Горе прийде.

— Вже почалося.

— Сказав тоді: живемо в кінці часів. Тож антихристі спішать зло довершити. Це з ікон видно: Спаситель на хресті мучиться, а внизу вони, домальовані, скрогочуть, глядачи на безвинного... Люди кажуть, що вкоїться пекельство, аби відзначити дев'ятнадцять віків після розп'яття: так кажуть.

— Вже ж видно! — згодилася невістка.

— Пічник примітив: птиця падає мертвa.

— Походом на нас рушено, — додав Мирон Данилович; — то тільки видається, що їх прaporи червоні; вони темні.

— Дивно говориш, — зауважує дружина.

— Так бачу! Пропадем; а хіба можна жити по-демонському?

— Стремайся!

Дарія Олександровна сама бачить: край життя; так треба ж зберегти малих від страху.

Менший при столі ворушить книжку; старший присів під стіною в міжвіконні: затерп! і очі запали, з нерушимою думкою. Оленка, біля мами, спостерігає, як

четири великі руки, дві в рясних брижках і стемнілі, а дві світліші, перебирають одежду, рубчик по рубчику, латку за латкою.

— Я ж нічого!.. з їх прaporами негаразд, — поправився господар; — то тільки Лук'ян потіша, що “заживем”.

— Не ми, хтось другий! — сказала бабуся.

— Не ми і не Лук'ян, — продовжив господар, — Лук'ян знає одно: голосувати “за”. Зразу підніма руку — перший. Завжди “за” і попереду всіх. Не встиг доповідник зачинити рот, — Лук'ян підніма руку: згоджується. За позику перший, за розкуркулення перший. Сьогодні розбіглися, а то голосував би “за”, хоч гробове віко кладуть на село. Потішає — “заживем”. Змії з’їдять!

— Нашо казати? — спиняє жінка, повівши погляд на дітей, — Лук'ян не гірший від начальників.

— Ті не люди, а гаки — тягти хліб! Перед зборами чув новину: вночі потяг приходить, вартою обтиканій; переполох!.. начальство з міста аж курить на вокзал, бо там головні, з Москви. Крізь вагонні двері жменьку віддженено, самих заводів. Стрінули їх: обдутий один і попелястий, вуса, під щіточку, Молотов чи що, а рядом Каганович, бідовий з вусами — як виновий валет. Наказують розбити кутки в хатах і весь харч винести... чорнявий підкинувся і кричить на всю станцію: “до зерни! до зерни!” — себто, так забрати хліб; а попелястий гребнув зерно, що було в кишенні, і з усієї сили сипнув його в піку окружного партсекретаря. Зерно вдарилось і повідлітало... “— ось ваша хлібозаготівля, як таке зерно негодяще здаватимуть, всіх під розстріл”. Відлетівши, зерно вскочило в рот одному з тутешніх і він почав його крутити і розмелювати на зубах: непогане зерно, — він агрономом був і знат. А реву, а тупоту!.. кажуть, якби паровоз свиснув, не було б чути. Секретаря взято під арешт і невідомо, де дівся. А ці два змовлені з третім...

— Може б тихіше говорив? — попросила жінка, — всі чуємо.

— Добре! — Мирон Данилович обнізвив мову: — люди візнали, що для двох повно всього в вагоні, як в ресторані: і харчів і напоїв; м'яса, окороків, ну, всього!.. питва найкращі, котрі на експорт. Як люди візнали, аж дивно.

— Чому не знати? — втручається бабуся, — он, коли Журавленків обікрадено, років тому з десять буде, нікто ж і не бачив і не чув, а всі зразу водно: не інакше, як Корінчук заліз. Пішли шукати — так і є!.. повитрущували крадене.

— А наїдків зібрано в вагоні: риба консервна і крейка — закушувати сорокаградусну, нарізати і на булку класти; курятина і масло; скільки чого хочеш! — помаранчі і виноград...

— Мамо, помаранчі хочу, — тихенько озвалась Оленка, мов спросоння.

— Дитинко, де ми візьмемо? Тут — аби живими бути. Мирон Данилович, мов заворожений, вичитує коло вікна, з якого видно місце, де стояла підвода:

— А в буфеті — вина і наливки, і горілки теж, настоїні на чому завгодно: на полині...

— Чого б полинівку пили? — сумнівається бабуся.

— Може, ні! А так кажуть. І зурівка...

— Хилитимуть гірку?

— Чого ж, ідути хилитимуть; і в Кремлі повно...

— Ну, верховодові рознесло вид, — згадала бабуся.

— Кажуть: швидко єсть; понурий!

— Понурий глибоко моркує риє.

— При дітях би не казали: десь вирветися! — просить Дарія Олександровна.

— Не бійся, дочки! В найчорніші двері прибули, викидні з світу.

Безгоміння настало в хаті; ніби невидимий ворон, більший, ніж ніч, обвіяв душі.

6

Темрява — як чорний дим.

Пильно слухаючи, спустився господар до краю згористого глинища: відкопувати запас, для сім'ї найдорожчий.

Довго рив! — і в поті, і аж в тремтінні. Крім праці, тривога мучила. Розкрив сковорінку, викладений соломою; вийняв пішоно в клунку, обкутаному старою цератовою, що краями злипалась. Надібрав трохи і знов зарив. Хотів чиркнути сірник і перевірити, чи латка глинища виглядала, як завжди; але побоявся: міг привернути лихі очі. Вдосвіта, ледве забіліє, треба навідатися. Вин-

зу, недалеко від глинища, хлюпотіла річечка, — туди пішов і обмив руки.

Вертаючися, сторохко ступав, як кіт, що боїться собак. Швидко брав двері: не встигли рипнути, і зразу ж замкнув.

Діти сплять. У пічурці — прикурчена лямпа; сумівтою червонавістю вирізняє з п'ятьма господаря і його дружину, заклопотаних коло пінона. Зварили кашу — рідкувату, трішки прип'янену лустками цибулі.

Побудили дітей і сіли за стіл: до пізної вечери.

— Що таке? — промовляє Мирон Данилович, обираючи з країв миски: — було що їсти, не доїдав, а як не стало, аж трусишся, дуже кортить.

— Від страху за їжу! — пояснила бабуся.

Всі ретельно вискрібали миски. Казанок віддано найменшому і той довго порається, хоч повіки липнуть, ніби в глей замазані.

З тієї ночі зайшла в хаті невситима жадоба до їжі; і мов нечутій крик, болючий провістями, повиснув серед повітря і почав мучити.

Недовго спав Мирон Данилович; прокинувся вчасно, як призначив собі: звичка, вироблена роками, від неспокою. В нервах зростали незнані часоміри, що вірно числять. Крізь сутінки, змішані з випарами, прокрадався господар до глинища — поправити на перекопаному і посыпати сухого листя. Пташина прокинулася, подала прозору вістку; але він не слухав, як раніше. Поспішаючи, зиркнув і мімоволі уявив споживчу ієtotку — без шир'я. Відпурхнула пташинна понад течією, до галузок на тому боці, а господар відійшов нагору до хати. Поглядав на обидва боки: котрі з рослин годяться в горщик. Гострим оком обвів попелище, серед полиння і крапиви, біля решток садової загорожі, але не піdstупав, щоб сліду на траві не робити. В сарайчику показавував коло решток реманенту, хоч марно: худоби немає.

Нетерпливий! Покинув справу і вийшов за ворота, постоїв — прислухався; тихими вуличками побрів через околицю.

Де-не-де люди никали в подвір'ях, мов тіні.

Спало на думку — заглянути до Никифора Кайданця, який, знаючи потроху всього: боднар, коваль, слюсар, лимар і що хочеш, скрізь буває, і новини приносить, як часопис.

Там був приятель майстра, Стадничук, тесля другої руки.

— Вас обскочили? — спітив коваль нового гостя.

— Так: перенювали двір до дрібки! Що можна в рот класти, забрали.

Сумно і тут. Кайданці, — він білоокий чоловік, дужий, як віл, а вона сухенька, мов тернова гілка, — сидять коло згорнутих пожитків.

Коваль помітив здивування:

— Ждемо, скоро в нас будуть...

— Час пропада, тікати треба! — скрікнув Стадничук.

Запальний серцем, а руками, як коріння в'яза, кріпкий. Під обпущеними бровами, скожими на обніжки, — скорбний огник.

“... могучі люди, і тікають видно, що біда надовго”, — мовчки вирішує Мирон Данилович.

Від воріт притупотіло двоє; в двері гуркіт:

— Кайданець, ану, давай сюди, скоро!

Вийшов коваль, за ним жінка. Чути суперечку за вікном:

— Чому не оплатив повісток, котрі прислані? — сварячись, питав сільрадівець.

— Як чому? Я ж не тут робив, а в містечку: коні підковував і гарби справляв. Навіщо ж тутешні повістки і мені і жінці прислано? Вона не працює, бо хвора.

— Одкручуєшся! — заідливо протягнув другий голос.

— У колгосці не хочеш, — закидає перший, з гарячою злістю, — плати ж по всіх повістках!

Озвалася жінка: — І пеною до повістки дочекленено...

Стадничук, що слухав похмуро, прихилився до гостя:

— Я вже пеною обріс, як сірко шерстю.

За вікном погрози підносяться:

— Не хочеш платити, значить — ворог!

— А де взяти? — відбивається коваль, — мені п'ятий місяць у кузні зарплату не видають, а кузня ж державна.

— Не наше діло; плати!

Коваль розповідає:

— Хтось хвартук ремінний україв, як нарочито, а гроші правлять з мене, і начислено за старий учетверо більше, як йому ціна новому. Теж вимагають: плати зразу! А я нічого не маю. Що робити?

— Так тобі їй треба, раз ти ворог! Щоб було заплачено, чуеш? Ато просвіжишся, знаеш, де...

Сільрадівці відгупотіли до воріт. Кайданець вернувся з жінкою в хату.

— Обчищено, як лиши на ліко: гладенькі ми і круглі! Снігом притрусять, щоб не виприснули з руки.

— Притрусять! — стверджує Стадничук, — притрусять, аж на тундрі: там лиши м'якнуть, як ложшина. Треба з клунками перебігти на Кавказ чи що, бо кінець приходить. Чули? Розорено в Вороницях підряд і до цурки — всіх. Один був, що не могли вчепити, так сусід поміг. Довго ходила комісія по двору, рила, прути стромляла, — нема хліба! А член комісії, сусід, горбатий, злив, як відьмак, — на обшукуваного, мабуть, без причини, тільки від чорного серця, — взяв дома жіночий рукав із зерном, пішов і підсунув тому дядькові під стіжок сіна. От, комісія допитує:

— Є в тебе хліб?
— Самі ж бачите, нема: хоч би й десять літ ми шукали, — не знайдем.

— Так кажеш, нема?

— Нема.

— Підпишись отут!

Дядько підписався; тоді горбань сказав комісії:

— Він свідчився, що нема, а може, під стіжком є?

Ідуть до стіжка: сорок чоловік зібрались і перекидають стіжок. Він тяжкенський був. Возилися довго, аж ось, як напалялись — перекинули; дивляться, лежить рукав із зерном.

— А! — кричать вони, — ти он який! Підписався, що нема зерна, а воно є. Владу обдурив, проти свого ж підпису: ти злочинець.

Все в нього забрала комісія, впрах розорила; і всім так зроблять.

— Або перебіжить пошесті? — питала Кайданцева жінка.

— Перебіжить, а нас не буде! — відказав тесляр. — Страшну справу проти нас коять. Є в мене знайомий старичок, ну, — як знайомий? Стругав йому поліці під книги: там читання зібрано на цілий вік. Я з поліцями старався — зробив міцно і взяв недорого. Бувало, підходить і розмовляє; сам він математик, з академії; от, питає він:

— Ну, побачили, чому лихо?

— Приходить! — кажу, — бачу, що приходить, а чому, не знаю. — Бо постановлено: ми шкірами своїми, як великими карбованцями, заплатим.

— Чому ж — ми?

— Ми крайні, з кого дерти. Цінності церков переддані будуть. З'являться хитруни до півмертвого і покажуть сухарик, промовляючи: віддаї з грудей хрестик — сухарик дістанеш! І віддасть, аби пожувати щось, поки сконає.

Суперечить господиня:

— Вам старичок говорив, і він міг помилитися. Числа знає, як ви сказали; а ці речі — інакші.

— Буде чи не буде, — заговорював Кайданець, — побачимо, а вже столичник жити не дає.

— Це на місці намальовано: один одного вилами підкинув, — пояснює Мирон Данилович.

Господиня відмовила:

— Намальовано, а не віриться, щоб так — з нами...

— А як же роблять? — загарячився Стадничук, — наслано забісованих, і вони в немовлят з губи крихту хапають. Був я в дворі Касяненка: там діти грудні, а ці прилізли, риуються в колисках... дітей викидають просто додолу і дошукуються під пелюшками, чи нема крупинок, бережених на кашку; все чисто забирають. Ви собі mrіть із немовлятами! Так це — що, скажіть? Всі ж головні начальники обшуків і грабунків хто? — саранча з столиці. Он, набігли гурмою до Григоруна, мого сусіда: — в нього з жінкою життя розладилось, і вона поїхала, покинувши дітей. Холодно в хаті і голодно. А зайдли з обшуком — останнє забрали, в хаті і в дворишці. Молоко стояло в горщику, на дні: для малих; так нарочито перекинули на припічку і розлили. Мовчав Григорун, з горя — сам не при собі. Прикипів до місця і дивиться на всі очі, худий, як тичка. Дивиться, а ніби не бачить нічого. Діти плачуть, та дарма! дитячі слізози — нішо для здирників. Один з них, губою одхряпнутий, все перекидав, ламав, рив, аж ось почало його пробирати від погляду Григоруна і став, дражнений, сіпатися. Крикнув на чоловіка: “самошедчий!” — а сам закручується і поспіша з хати. Чує на собі погляд і озирається, і таки падає через поріг. Мабуть би розбився дуже, так бригадні підхопили. В сіннях тріснувся лобом об представлену драбину і вибіг злив, як вовк. Думаєте, вти-

шився потім? Подобрішав? Куди там! — мітлою виміта дитячий харч і розоря хатні кутки. Все лама. Іх таких повно: на погибель нашу. Кажу вам, збирайтесь, поки не пізно, на Кавказ: там і заробітки більші, і не так уповноважені душать.

— Як же нам їхати? — відказує господиня, — душа до вікон приросла.

— Однаково відрівуть. Старичок, що я вам казав, над верхніми книгами зберігає серед скручених паперів один твердіший — там малюнок. Розгорнув його:

— Подивіться!..

Сидить гостроокий хтось, ніби золотий, цілком літий, — з червонастим віблиском; в короні чудній і піщаній одежі. Високо підноситься. Видима тільки верхня частина: як викинута з недобого дзеркала. Ребра схожі на верх брами, розчиненої так, що туди з низини на картині тягнуться люди без кінця і перерви: люди бідні, — тягнуться під кліткову браму прімарця і там зникають. Як вівці на бойні. Смутні всі і худючі і обідрані; тягнуться сім'ями, несуть дітей на грудях і за руки ведуть. А наглядачі підганяють гостряками, на кінцях сточеними, наче блискавки. Старичок спітав:

— Отакий пан; звідки?

Роздивився я на картину і мовчу. Сльоза впала на рукав. Кажу:

— Ото — ми внизу! На погибель, з маленькими.

Кайданець пильно слухав, і враз до жінки:

— Збиратись будем!

Заплакала вона і проситься:

— Куди ж я пійду від порога? Коли вмирати мені, то біля цієї стіни бідої. Мучитимусь на чужій стороні. Ти їди!..

— Годі вже, не плач! Хочеш зостатися, хай так буде. А я десь підроблю трохи, бо тут і копійки добути не можна.

— Не баріться, бо замкнуть виходи! — настоював Стадничук.

Почала господиня глядіти серед домашніх речей: що — в дорогу.

Тоді, відчуваючи, яка невідхилича біда всіх настигла і куди можна вдатися настанку, відійшов Мирон Данилович. Думав: ніж гинути біля порога, треба спробувати шляхів! десь є заробітки. А душа приголомшена;

і вістеться в очі огнем — сила охраниного пана, що поглина, ось тепер, обставши сторожею...

Згадка про подорожні цвяхом стала в свідомості; десь є напрямок, тісний страшно: аби проскочити... проліг низом, потемнівши, — крізь світ, що став інший, ніби в різкий поворот обернено його, і обвалилися добрі поняття, а образ життя виглянув руїною.

7

Мирон Данилович наблизився до колгоспного; і нава і розпорядок знов збудили в думці оклик: “татаровна!” — жаль односельчан, що з’юрмлено в турлучну вигадку.

Там клопот: мечуться люди на сторони, мов почаділи. Один, розхристаний, перелякавсь і мчить мимо — наосліп; аж коли почув, що питається чоловік, чого мештуня? — відказує, стримуючи крок:

— З дворів худобу назганяли, вся передохла. Винятки висміюють, хто січку з малясом давав на ніч, думають — від того.

Подався чолов’яга.

Гурток на двориці зростає і чути викрик: “отрута і більш нічого! отрута!” — махнули руками і розійшлися.

Тоді заспішила міліція, когось ловити, а Мирон Данилович вирішив: досить видовища. Пішов, пришвидшуючи кроки, з виглядом поглиблого.

Минув провулок і стишився. В дворі стурбовані господарі — біля корови, що околіла. Сусіди близько.

— Бач, із коровою що! — дивується крихітна тітка, в бітлій з крапками хустині; тримає ломачку і скорину, черству, аж поцвілу зелено: про собацю.

Друга тітка, на соції обпалена, мов горіх, додала:

— Це саме скрізь! Птиця пада мертві, без причини: мертві, і все.

Також роздумує вголос дід, в зношенні кепці, височений, як штиль, підборіддя оббліло в пух.

— Чи не кінець світові? — хто зна.

Мирон Данилович проминув гай, що з вижолобиною врізається в околицю села, а далі криє ярок — під вільхами, дубами, берестками. Переліавши, галка, схожа на грудку кам’яного вугілля, непорадно обпустилася до гілок, а звідти додолу, в траву.

75

Як вкопаний, став Мирон Данилович! Коли ж підступив до птиці і передком черевика перевернув, — нехива, хоч об пень бий.

Відійшов на дорогу і розмислюється: що ж? буває птиця недужа і — не вічно її жити.

Аж здригнувся від окрику... глянув, то Калинчак Петро; проживає острівський, за ярком, і теж “індус”, себто одноосібник. Білявець, мов льонкуватий, але очі стемна карі, з свічучими кінцями. Він — косар; називався в містечку і коло залізниці: ростиння вибивати.

— Що загубили? — питає Калинчак.

— Ні! не загубив нічого; птиця падає.

— Недавно, як був місяць кров’ю наведений, це почалось.

— Кажуть, час злого і знаки.

— І я, косивши на курорті, від приїжджих чув: біда близько.

— Сходиться в одно.

— Сходиться, бо правда.

— Окремі, з партійною печаткою, переступлять, — сказав Мирон Данилович.

Віддаляються бесідники проз осокори.

— Так, переступлять! А стрінеться котрий Зінченко, — чули?..

— Ніби, — вагається Мирон Данилович.

— Курортом завідував, скрізь сосни по горі і павільйони, як виточені. Курортників повно з міста, ім купання є — річка внизу.

— Знаю, коло берега пісок і вода тепла. А далі глибше і холодніше, аж морозом обсипає; з дитячих літ знаю, — додав Мирон Данилович, — вода сцілюща: недарма ж курорт.

— А недарма! Свіжий куток, землі двадцять десятин. Насаджено сосни і берези в “лінію”, себто рядами — під шнурок, щоб прогулюватися; для чотирьох чоловік разом.

— Козиряють партійці, а, мабуть, страшно ступати в ліс по одному.

— Бояться; курорт трудовий, а бояться! Ходив я раз, чи нема роботи, і стрічає сам завідувач — Зінченко. Розказую про біду, в нас діти голодні. Він послухав і радить: помогти можна тільки одним — підгодувати корову, коли схудла, як драбина, і перестала дойтись. Дасть

вона молоко, тоді голоду кінець. І сказав: “От що, скочіть отут сіно, між “лініями”, і одвезіть собі. Прийдете в неділю, коли підводи вільні. За один день упорастесь. Скинете копицю з одного краю і копицю з другого, біля самого коровника. Як спитають, можна показати: он сіно. А скільки його, ніхто не знатиме. Для курортних корів корму приласено більше, ніж треба...” от, Зінченко партійний, а жалів дітей. Інші ж куди там! Кожного розірвуть, якщо з інструкції на партзборах прочитано.

— Розірвуть і без інструкції, — відмовив Мирон Данилович; — а цей з якої сім’ї?

— Казав, земля, де насаджено “лінії”, належала його батькові, хоч був з другого повіту. Якось проїжджав і прикупив наділ — думав хазяйнувати. Не судилося! Прийшли червоні, в дев’ятсот двадцятому, і сходку скликали: голосують, щоб багатших забрати геть, — хто за це? Уже тоді наш Лук’ян, та ви знаєте його...

— Лук’ян? — той, що “за”?

— Він самий! Перший підняв “за” аж дві руки і з того дня однаково голосує. Декотрі зовсім не підводили долоню, як Зінченків батько. Жив тоді в хаті хазяїна, що втік на Донбас. Відходячи, той казав: бери все і господарюй, нічого мені за це не треба. Піду, бо більшовики вб’ють. Ну, і не підняв руки старий Зінченко. Через тиждень приїхали червоні: “Де такий? а де такий? це не наші!” Був наказ — повбивати підряд.

Коли брали людей, то діти за них чіплялися. В одного діти були німі, ніяк говорити не могли, і так чіплялися, що страшно глядти, а їх прикладами били — поламали їм руки. Всіх, і дітей теж, зібрали на площині: там розривними кулями повбивали, скрізь мозок розлістався. Лежали довго. Мухи іх обліплювали і сморід стояв тяжкий. Згуртувалися старі жінки, що вже їм смерть не страшна; сиві всі і вбрани в чорному, з ціпчиками: як на похоронах — і то сама біднота сільська. Пішли до начальства: сперечатись проти пекла їхнього. Нехай дозволять прибрati мертвих — поховати в одній ямі. Вистанув комісар, в червоній будьоновці, як сатанинець, і закричав: “Не сміте! то — вороги! есть наказ від Леніна, з ворогами розправляться, щоб духу нашого боялись”. Так і прогнав старих. Зінченко — син одного з тих, що на площині вбито. Коли забирали, — дома не був.

Потім переселився в другий повіт; жив там і записався в партію.

— Це ж і видно, — доводить Мирон Данилович, — знайдеться добрий, так не з їхнього куща виріс.

— Може, з їхнього є хто, — не бачив! А цього бачив. Розсудливий чоловік; поміг оклигати і оборонив. Ми з одним чоловіком скосили сіно, чотиринадцять копиць перевезли і поділили. То був мені рятунок, а їм, на курорті сіно тільки заважало ходити, і ніхто не косив його; все пропадало. Знаєте, що пізніше було? — викликають Зінченка в міліцію і питаютимо: “За гроші продав сіно, чи як?” — “Ні, я звелів прокосити сіно тільки на “лініях”, щоб вигідніше було курортникам ходити; там курята і кидають недопалки в траву, то від огню могли зайнятися сосни”. Відпущенено Зінченка; він тоді зразу до мене: так і так, “ви, коли в міліцію покличуть, кажіть те саме!” Справді, через три дні мене викликають: “Що ти заплатив за сіно?” — “Не платив нічого; завідувач наказав скосити тільки на “лініях”, щоб країце курортникам ходити, — я в байраках не косив”. Добре, що нарадив Зінченко, як казати.

— Таких вибивають з начальства, а становлять муничителя.

— Це — скрізь, і Зінченка відсунуто. Пішов я раз до нього і перестрінув на дорозі двох мисливців, з Києва: один чорнявецький, аж прикипілій біля очей, а другий — з лисиною і веселими зіничками. Розпитуються, де полювання добре. А я кожного птаха знаю, в якому місці водиться: голуб лісний, чи крижень, чи перепел. Розказав їм і хочу до завідувача піти; “До Зінченка? ми хотіли його побачити, приїхавши, — нема!.. переведено в другий район, бо партсекретар підкопався і вижив”. Говоримо далі; я розпитую: хто вони самі? — і візнаю: чорнявий друкує книжки, а старший — хемік, з лабораторії. Зайшла мова про село, — що тут робиться і як грабують; чорнявець то ще дужче темніє, то бліdnіє, і наприкінці вчистив: “Товаришу, монгол з московської ночі вилазить — рвати груди”. Хемік тільки одно докинув: “Іду вулицею і чую крик, то міліціонер, ступаючи перед натовпу, виголошує: — слуги бісівські постановили Україну душити в рік розп’яття, тридцять третій, бережіться, люди, бережіться! — так виголошує, мов на службі. Всі перехожі слухають; великий натовп зібрається: тихо йдуть і слухають, як пророка в старовину”.

— Це саме мати в церкві чула.

— А на того пророка, що в френчі, налетілі виконаці — миттю потягли в установу. Скорі чутка пройшла: міліціонера розстріляно.

Постояли бесідники біля урвища з берестками, глянули на ворона, що високо линув, і попрощалися. Мирон Данилович, вертавши додому, пригадав назив цього місця: “Зміїв яр”. Певно, звідти лютий вилізав хапти тварини домашні або і людей. Було зображення в школі, — тоді батьки з черги вкошкували учнів, бо дисциліна вкрай розхиталася через комсомольські вибрики проти вчителів; зображення було в багатьох кольорах: з драговиння і хвощуватих нетрів ящур повз до дрібних тваринок, роззываючи пашу. Вже червоні зубними гостряками, бо котрус їстоту роздер. Приуявлюється той вигляд, супроти зусилля волі — прогнати його; ні мов наризано з заліза; і кольори мінить на чорність, як попередня примара. Зневажити треба і обійтися самому. Деякий час думки вільні, а потім збоку в обширі свідомості, ніби підкинутий мимовільною пружністю, при цікавості душі до власного стану і забезнеченості, виник вигляд! — крізь духовну просторність проступив. Мирон Данилович, напружуючи думку, до судоми в шийних м’язах, проганяє привиддя і звертається до навкружності: дерев, ґрунту, погоди, що несподівано погіршала, бо з півночі хмари темними купами... і знов обвівся обрис: знов! — от, закляття! з розпуки мов скрикнула вся душа до когось невидного поблизу: та відійде геть, нечиста кров! — геть відійди!. Мирон Данилович відвернувся від маріща і пішов, куди очі ведуть.

Обмеживсь думками до обсягу своєї особистості і конечних справ; стало тихо на душі. Тільки мертвотно бліді стіни хаток, по обидва боки, приймали моторошну тінь з півночі.

“... лихо приходить, а помочі ж — ні від кого!” — думає, понурившись, Мирон Данилович. Так і дійшов з пропащою гадкою до площі; хотів звернути в вулицю, що вела до його кутка, але, на диво собі, минув її: забраний сильним поривом почуттєвим — в одному напрямі!. простував мимо східців цегляного будинку, критого бляхою, в якому гніздиться партійний осередок.

Проминув його; і тоді почали вгасати пориви недобого почуття. А видалося, що чує постріл, — і нерви

ловлять повторення звуку. Та знов Мирон Данилович спонурюється, відходячи. Враз страшно зойкнуло! — він оглянувся, ніби в плечі вхалений; мороз обсипав душу: так зойкнуло з кам'яниці.

Там, чіпляючися за одвірок відчинених дверей, стоїть жінка: збліла і так дихає — мов її щойно душене і тепер спроможна вхопити трішки повітря.

— Поможіть! — закричала вона.

Мирон Данилович побіг до сходів, але прискочивши близько, вдерхався: через звичний страх перед будинком, звідки завжди сунуло і загрожувало начальство, приїждже — владичне, і тутешнє — дрібне, провадячи розор.

Позаду чути крохи і оклик:

— Заходьмо!

То — рахівник сільради, що нагодився поблизу; з ним ступив Мирон Данилович на східці.

Жінка однією рукою трималася за одвірок, а другою, — в хворому жесті, вкрай безвільному, — показала на приміщення і зразу ж поклала її до грудей, мов би серце хотіла спинити:

— Там... секретар райкому застрелився — приїхав тепер...

Прибігці, стишені, обережно ступаючи, зайшли в будинок. Минули коридор, ніби видовжені сіні. Опинилися в просторній жовтавій кімнаті, як залі для засідань, де на одній стороні двері прочинено: заглянули туди і притерпли біля порога.

Рахівник перший зважується ввійти, а Мирон Данилович — слідом, як тінь, до секретаря, що з підігнутими колінами лежить при столі, недалеко від стіни; револьвер поруч. Очі поскляніли, запавши димуватобілястою млою; застигли непорушно, без блиску і свідчення, тільки в холодній порожнечі і легенькій прозорості: зверху. З проломини в скроні густо і в'язко, пасмовитими патьоками, трішки розділяючися, збігала кров; розлилася по підлозі, при голові і плечі. Бризки ж були на столі — торкнули папір.

Гляділи захожі, ніби перемагаючи сліпучий, хоч невидимий, сполух з таємної пожежі, коли вмить з'явилася: — з іншої, ніж та, що речі спалить.

Мирон Данилович стояв, згадуючи і терплячи давній страх — от, з'явиться всилення, змінить колір на

чорний, перед очима.. Ale ні! зосталась кров червона, як була. І мало не скрикнув він: “Так кров есть, правда!”

Оглянувши самогубця, свідки переконалися: таки мертвий. А не знають, що далі робити. Рахівник стояв, як із сірого дерева різьблений. Зробив зусилля — звільнитись від оціпеніlosti; і говорити гірко:

— Вдарив крапку!

Колір крові ніби скував Мирона Даниловича, і думки тривожили: ось — що тайно хотів бачити.. її, пролиту; мовляв, нею заплатять за нещастя всіх, люто розорених і повбиваних, — чи вдоволений чéрвоністю її? Тобі, можливо, так дано тепер: глянь і скажи, чи того хотів? чи радуєшся?.. “Hi!” знялось, наче скрік, на серці: бо бачив невикупленою кров секретаря — проти моря нещастя людського, такими, як він, заподіянного.

Рахівник не міг дивитись на труп; уникаючи його, відвів погляд на стіл до папірців, що там біліли. Нахилений до найбільшого і вбрізканого, читає, — очі йому розширюються від разочочого зміstu. Дочитавши, з хвилини він стояв і невидіющо дивився на стіл.

— Розберіть самi! — сказав і відійшов геть.

Рядки спершу рябіють в очах Миронові Даниловичу; а таки вдається прочитати. Зверху стоїть: “цілковито секретно”; далі — потвердження вказівок про віддачу дев'яноста відсотків зерна самій державі, в хлібопоставках, і для насінневих фондів; наприкінці — Москва, Кремль і підписи.

Від руки, нерівними літерами і швидкими, додано: про штучно завищені пляни хлібозаготівель, які неможливо виконати після ліквідації значної частини продуктивного населення.

А потім висновок, що приречено села на десять недійсних відсотків, до кінця; з ними трудно сам актив придергати на межі голоду, а решта...

“Ця директива — смертний присуд для трудового селянства, я не можу”.

Вичитавши запис секретаря, Мирон Данилович при- суджує:

— По-своєму чесний був.

— I як посвідчився! — сказав рахівник, — другий би село задушив. Зробимо так: вийдіть у сусідню кімнату і сидіть; ніби не бачили діловодства. Я в сільраду дзвонитиму.

Взяв телефон — зверхникові, що сталося.

... такі прибиральниця сама була; він, я думаю, він розіслав нарочито з завданнями, щоб зостатися самому... портфель? ні, нема! — я ждатиму.

Скінчивши звіт, раківник пройшовся по залі, в коридор виглянув; виніс жінці стілець і наказав нікого з відвідувачів не впускати, поки прибудуть керівники.

Прибули вони за ліктями Отроходіна, що поспішав, рвучкий і владний — авторитет про всіх; навіть і уповноважений з револьверною небайдужістю до думання громадян, за їх замкнутими дверима і завішеними вікнами, повинен відсторонитися з дороги.

Рудун звелів поставити вартового при вході і допитувати свідків; коли зиркнув на Мирона Даниловича, вмить свічнувато-блілій вираз при сизковій відтіненості очей розгострився крізь масивні шкельця окулярів.

Покликано одного з "почту": широковидого і потоканого партробітника, — звелено дещо; показано на Мирона Даниловича.

Під тканинами партійного почування Отроходін мав звичку, що виявлялася з механічною постійністю, хоч і свідомо: при кожній зустрічі з людиною, що заважає або нелюба, негайно ставити її на підозрі, включивши з кількома, собі відповідними, в перший модель чи зразок домовленості. Встановлюють зону заслон, — спочатку найменших, — і в ній розгортають запідозрення і відсування намічені особи з життєвого поля. Проти неї завжди "мають рацию", в найгірших обмовах, а вона — ні; проти неї несуть обов'язкову "ідейність", вона ж — ні; встановлюють для неї оцінку, як "нетакої", вона ж завжди підступна. Їх — купка спритників і більш нічого; однак, володіють на арені життя неодмінно. Виб'ють намічену жертву з лінії її існування. Бо діють могутністю злагодженого запідозрювання і самісно привласненими правами: переслідувати до кінця, до погибелі. Якраз на цьому будують шлях до влади, як червону драбину: вилізати весь час наверх, поки щурі зробляться царями. Нема політичної матерії для змовленого запідозрення, — знайдуть побутову: розроблять маніру проти призначеної на "підозротрачення" і розвинуть її до ступеня державної важливості, навіть при філософії життя. Повторно обговорюючи скабрезну вигадку,

розсмакують інтелектуально і почуттєво, як свій духовний харч, на височині історичної героїки і надзвичайного покликання. Пафос високосвітоглядового запідозріння завжди на практиці виразиться в спиханні з життєвої стежки — того, кого намітили, обов'язково — з стежки! і захоплення стежки собі, в прямому чи переносному значенні слова і в сенсі наслідків.

Мирон Данилович відчув, як він опинився дичною в міцніших, ніж залізо, тенетах запідозрення. І серце впало.

Перед очима ті два: Отроходін і скеповид — як із примарення.

*

Головарі оглядали самогубця, а один з помічників, в ролі слідчого, допитував раківника, складаючи протокол. Настала черга Мирона Даниловича — на допит, і живтовид підступив слухати. Відповіджено при ньому і вписано: про постріл і жіночий крик; поворот і острихи перед східцями, ось, товариш раківник посвідчить: він підбадьорив. Увійшли вдвох, — тільки здаля глянули. Підступати боялись. Товариш раківник зразу звелів: тут сидіть, а я давонитиму до голови сільради. Це — все! На запитання, чи оглядали і рушили біля секретаря, Мирон Данилович повторив: ні, боялись. Круглавий живтар і колов очима при кожній відповіді. Написавши протокол, допитувач грозить — нікому ні слова! за порушення притягнеться до відповідальності; підпишіть... і випровадив свідка з приміщення, або, як судити про голос, вигнав.

Мирон Данилович від східців пішов скоро, з гострою тривогою, передчуваючи, що через самогубство прийдуть нещасні події і докладуться до теперішніх. Партийний розпорядчик і його джура горіли в уяві, мов намальовані вогненною фарбою: невідступно загрозливі.

"... той лапір прочитали головарі і самі чутку поширять, — міркує Мирон Данилович, — дома скажуть жінкам, а ті приятелькам — так і пішло... за розмови ж хапатимуть: начальство вгорі, вінавши про випадок, вислужиться: здавить село в кліщах; біда!"

Дома переказує, що бачив і чув: про курорт і Зінченка; моторошного володаря і міліціонера, коли віщував роківщину, і розстріляний.

— Сказав правду, за це вбили! — означила бабуся.

Про самогубство в будинку партії слухали з страхом, сподіваючись недоброго.

Записку секретаря і напасті Отроходіна промовчав Мирон Данилович: нащо над міру тривожити душі в хаті? — і так мучаться. Події ж ростуть, мов гори, через які йти треба, над краями; і невідомо, хто зірветься вниз.

8

Надвечір'я розгодинюється, і видно скибочку сонця. Жіночі постаті промайнули про з вікно, серед них — тітка Ганна. В сінях зашамотло; ось чути обережний стукіт.

Як прочинила двері Дарія Олександровна, поманеної руками в сіни, де з легкого сутінку вирізнилися обличчя: сусідки і двох дівчат; їх пригадує.

Зашепотіла тітка:

— Мої родички прийшли радитись, а я думала довго і кажу, ходім до Дарки за поміччю...

— Федоро, треба порадниці знати...

Одна з дівчат, світлокоса, відгорнула на грудях платок, блакитно і зелено ділений по темно-синьості, що вкутував, мов кирея, — і піднесла річ, обгорнуту білою хусткою.

— Поможи, Катрусю! — звернулась до подруги; та простягла зложені долоні: підтримати річ. Федора відгорнула хустину.

Тоді в сінешній півтемряві, куди приходили через відчинену ляду над драбиною рештки надвечірнього світла, — замерхтила чаша. Вузький промінчик, пробігши крізь надвірні двері, впав на обвід, що його коштовні оздоби стали жаріти, як живий огонь; означилася чаша всім обрисом, над руками, посилаючи сяйво.

Жінки, серед свого вбою, дивились на неї і слова не вимовляли; знали святиню, що перед ними. А найменшому з дітей, Андрієві, нетерпеливилось бачити маму, — виглянувши, застиг при дверях:

— Зірка вранці! — показав на чашу.

— Правда, але йди в хату, я зараз вернусь!

Тітка просить:

— Дарко, кажіть, де сковати! Вчора, проти комісії, Федора і Катрю вихопили чашу і закопали за хатою. Тे-

пер до двору черга — на обшук. Знайдуть анахтами і заберуть.

Господина гляділа на відсвіти і вважалося їй, що невідомо, де і як, треба йти: довго і тяжко, з терпіцем страшним, хоч падати, а знов підводиться і йти до останнього знаку, — так треба.

Зір звік до півеутінку і знаходить старолітній напис на чаці, про кров, що “за многих ізліваема”; і зображені: Ісус Христос розп’ятий на хресті, коло якого Богородиця і апостол. Окраса далі вкруг чаці — з тонкими галузочками; і самоцвіти, обрамовуючи хрещатий взір, розділяють картини з св. Письма. Коштовні камінці скрізь: квадратові, в рамчастих обковах, золотих, як вся чаша. Осередніх каменів два — філіковий і зелений. Спід посуду теж в окрасі, ширшій хвилями, і також стебло і підстанова: триступенчаста, в тощах і — узор серед них.

Дивиться на чашу Дарія Олександровна і відчуває, як відішла безвидна туча з просторів; так гарно на душі: спокій невисловимий. Здається, могла стояти тут без кінця часу. Але ось, думає і не може знайти відповіді: де чашу сковати? — зрештою, зривається з уст:

— Маму спитаймо!

Бабуся ж, коли покликано її, тихо стояла перед чащею, слухаючи Ганниної мови і знаючи, чого треба; перебирала в думці, хто б міг сковати безпечно? Само надумалося — пічникова жінка, мовчазниця bogobоязна; на огні паліть, не скаже нікому, де закопано. Чоловік її слуха, як вона згодиться, все добре буде: не хлібороби обое і зроду землі не мали, — раз він для колгоспу робить, не ритимуться в його садибі.

— А покличте Mar'яну, пічникову! — сказала стара; ясі зраділи, і правда, її буде в селі надійнішої.

— Її чоловік не в нашу церкву ходить, а на домашній спів, бо евангелик, тільки ж некай кожен чесним буде, як він.

Мати велить найменшому:

— Біжи до пічників і проси тітку Mar'яну, хай зараз приде — дуже треба!

Він пішов, але мати, виглянувши за поріг, вернула.

— Нікому про чашу не кажі! Во нас арештують всіх і розвалять хату, — шепотом найстрогішим заборонила.

— Мовчиму! — він поспішив до воріт.

Федора вгорнула чашу в хустку знов і, тримаючи на грудях, закрила під великий платок, що згортками спадав до землі.

Господиня ж ій сказала:

— От, славно! Вихопили з кітків.

— Умовились, стоячи між людьми, — розповідає Федора, — вбігти і забрати, що можна, аби не попало в нечисті руки. Мені самій не пробитися; це — Катря, працювала передо мною ліктями: комсомольці, як грушки сипались.

— Нащо казати, хіба так було? — дивується Катря: русява, виструнчена, мов придорожна тополинка; брунастий жакет поверх вилинялого, колись зеленкавого, плаття.

— Чого ж ми тут? Заходьмо в хату!

— Ні, пора додому, — відказує тітка; — хіба трохи посидим на прильбі: крайчик неба вгледіти. Скоро й того абудемось.

Війцли — при останньому огні зонця; сусідка скажиться:

— Забігли вчора, все перевернули; як собаки, видряпали і забрали, що було. Я зразу до сестер. Хоч недалеко до їх хуторця, так забарилася я і заночувала там. Кажу до своїх: рятуйтеся! що є, сковайте, і не в дворі, а в полі чи в лісі — вийдьте вночі, закопайте, та глибше, щоб гостряками не достати. Бо все заберуть. Ми з старим переб'ємося, він на заробітках, я тут, — хоч пропадем, то тільки двое; а в них же діти малі.

Сидять жінки на прильбі, що рудіє глиною в вечірньому світлі; стіна за розмовницями яснить, мов срібна. Здається, тільки сонце в світі чує їхні жалі.

Андрій прийшов до пічників, коли вечеряли: варена картопля в череп'яній мисці, а в бліодці трішки олії; і сіль, — хліба на столі нема. Почувши, чого прибув хлопець, пічничиха заклопоталася —йти.

— Може б доїли з гостем, тоді підеш? — питає пічник.

— Вже годі!

Надягла старий чоловіків піджак поверх зношеної суконки. І припрошує:

— Сідай, синку! Ще є картопля.

Літня жінка, дрібна на зріст. Відзнак дивовижної вроди в обрисі обличчя, що помарніло від років і клопотів, оживлюється карими очима, тонко окресленими, як осереддя квіткові, світучими — в прозорості.

Всі в селі знають: мовчазниця і добра. Вдвох, справляючи печі і груби, за чверть віку ніде голки чужої не ваяли, буваючи самі — пілыми днями — серед чужого добра. Їх рідко звали: Максим Бережан чи Мар'яна Бережан, а просто — пічники, бо при цій роботі в селі — тільки вони, обое нарівні: коло глини і цеголля, піску і золи, попелу і сажі.

Хлопець спершу острешаний від брів пічника, навислих, як стріхи, і здоровенних очей: синіх, що ніби аж переливаються повнотою. Сидячи смирно, тиця картоплиною в олію, після чого обережно вів до губ, — а то розсиплеться. Смачна! — можна розсмоктувати до крихотки.

— Чи не Андрійком звуть? — раптом прогриміло низько з-під колоскуватого кольору вусів, рівно підрізаних і зовсім дрібних, так що хлопцеві дивно: чому кріз них грізний виголос.

— Так звуть, — потверджує гість і згадується, що пічник лам'ятає його з минулого зими, коли піч лагодив.

— Соли картоплю!

Хлопець послухався і відчув, як смак гострішає і сильно входить в почуття.

Дой і, обтерши губи, подякував; хотів піти додому.

— Підожди трохи! — наказує пічник.

Відчинив шаховку; обторкав порожні коробки, склянки, кашуки, поки натрапив на грудку цукру: для клюпця.

Той, дякувавши, взяв і відкусив білий гострячок, а решту — в кишено.

Страх проминає.

— Дядьку, як роблять цукор? — питає Андрій; дивиться ж на піч, криву і низьку: в ворожбита, що всім ставить її, мов картину.

— Везуть білі буряки, що звуться цукровими, — почав пічник, — на завод везуть, патрають і женуть під ножі, вкріплені на колесах, стружка звідти збіга, як шаткована капуста. В казани її вкинули, завбільшки з будинок, і варять. Починається складна пісня — я забув, хоч і знат трохи. Варять так, що з січки, кріз її серед-

ні перегородки, як то бува в рослинах, цукровий сік сам висмоктується в гарячу воду, — і вже варять кристалик; додають щось, — того я не знаю. Як зварять, наливають рідину в скажені посудини, що крутяться і ревуть гірші від звіра. При сітках кристалик задержується, а рідина відбігає геть. Вибирають рудий пісок і везуть сушити в нахилених бочках, що відкриті з обох країв і крутяться — довго переворушують пісок під протягами. Якось його відбілюють, то мені невідомо. Звідти брав мляс, як мали корову. І робив на заводі трохи: в ливарному цехові гуртом ставили піч.

— А вам хто піч робив?

— Піч — мені?

Хлопець мовчки показав на піч у хаті.

— Я сам! — запевняє пічник.

— Ні, ви дурите...

— Таки правда: я сам! А чого питаеть?

— Погана піч, якби ви ставили, була б гарна, як наша.

Регочеться пічник. Аж сліззи витирає.

— Е, хлопче, — каже він, зрештою вдергавшись, — про це і приказку складено. Ходім, щось покажу!

Скоро старий і малий сиділи в сарайчику, розбираючи взірець печі з її секретами. Хлопець оглянув знайдя, гострі і плесковаті, — серед цегли, кафлів, юшок, заслонок, колосників, всякого заливного і дощаного майна, потрібного майстріві.

Спитав про люту загадку кожної печі: “Чому вночі сажа горить?” — і почувши причину, переминув цікавістю до садиби. Там — обтрущена шовковиця з гілками, простягнутими через двір; всі кажуть, під нею пічник читає в неділю.

Обсипаються огняними листками в присмерку — вишні: їх чотири; і одна груша, мов свічка рівна; дві сливи сухуваті, з загрозливими колючками. Рядок тополь вистанув при паркані. Скрізь позаростало: ніколи господарям, після праці, в зморі і турботі нужденний, поратися з ростиною. На стежці просіяно жорстку і пісок.

Поляна біля вишен; нічого нема, а колись був квітник: рівні насипи, вкриті зелом, виказують, що красувався в зірчастому обрисі. Принесено купу поколотої цегли — мабуть, господар збирався рисунок відновити.

Затишок. Найдалі від вулиці, закритий кущами бузків і ясмінами.

Пригадує хлопець: недалеко пустоші, біля якої вчора сидів з Миколою, дожидаючи тата. Ні передчуття жодного, ні здогаду в хлопця; нічого на думці, пов’язаного з майбутньою прикметою місця. Тільки чуття і погляд з більшою певністю спиняються тут, мов трохи звінчісь — до іншої справжньості, якої ще зовсім не знати.

Прийшли жінки в двір: пічничиха, а з нею Федора і Катря.

— Мати звеліла бігти додому! — сказала Федора.

Коли хлопець відходив, в його уяві проблискували видива: як десь тут сковають коштовність. Ale відразу треба відсторонитися від того, бо мати заборонила страшно.

Притльма, мов при допиті, стрічається чоловік, дзьобаний і їдкий з лиця, як сірка, серед якої очі горять темною охрою! — палить ними хлопця і находить на нього, чогось прив’язнувши до його двору. Хлопець відскочив набік і, бігши через хвіртку, оглянувся: причепа поволі рушає далі.

Батько почув про покльованого і здогадався:

— Приспособник, як хорт; крикнуть: “кусі”! — він кинеться до горла.

Став пильно глядіти Мирон Данилович на сторони; зізнав, що двір — під горючими очима жовтовидка, який, здається, вночі бачить, як удень.

Микола і Оленка зголодніли вкрай; на городі мати накопала капустяних корінців — тим і втишила. Андрій розділив цукор: піти кил’яч.

Біля садиби, почавши тоді, сірчанить Шікрятов при сході і заході сонця; прислухається і розглядає, що Катранники роблять. Замучив їх. Сидять безвихідно, як вивірки в душлі, коли пес обліг дерево, а перебігти вгорі — нема гілок.

Одного вечора звіяло його лихо; тоді Мирон Данилович набрав пішона з запасу. Пожурився, бачачи, як вичерпується скарб; будуть одні бурячки, зариті на попелищі — харч несмачний, хоч можна перебути місяць, коло самої смерти.

Всі так виснажилися і ослабіли, що почали тремтіти; гіркота під грудьми в кожного.

*

Відро тягнуло руки, а Мар'яна, звикнувши до ваготи його при колодязях і криницях, муравлиним терпцем перемагала кволість і втому, як і острах серед темряви.

Напомацки працювала біля двох купок: висипаної землі, куди відкиляла відро, підтягнувши з ями, і — нарізаного на пустоті верхогрунту з травою, до якого чоловік приставив цебро з цементом і прислонив драбинку.

Спершу тільки від краю відгортала землю, що, копаючи, викидав чоловік; потім з глибини тягла відрі; робота — без брязкуту.

Пічник і його жінка часом пережидали, поки мимуть кроки на вулиці або відстукотить підвода, і знов трудилися коло схованки, мов дрібної шахти.

То поспілеться сівкий, як мачок, осінній дощ, то вщухне.

Бережан, копаючи на дні при сліпчакові, поставленому в коробку з прорізю збоку, завбільшки — ніби на карнавках, намагався забути про новину: що в колгоспі йому коло печей роботи нема; коли нема, треба з села виходити.

Шахта ставала глибша, ніж дістають залізні щупи бригадників. Пора сховок мурувати: в квадратній ямці, на середині дна.

— Подай драбину! — пошепки в темряві озвався ічник.

Мар'яна спустила драбину, і він, вибираючися, по ній, приймав цеглу і зносив на дно; потім — цемент і причандалля, зрештою — скриньки і дошки.

Вимурував чотирикутник і всередину поставив скриньку, що видавалась темна, хоч була синя. В ній — чаща, обгорнута, як попереду, білою шовковою хусткою, а також аркушами воскового паперу. І скріпі між дошками завосковано скрізь. Зверху густо вкрито олійною фарбою.

Бережан замурував сховок цеглою, кладеною в два шари; дошками ж накрив яму на виступцях і нагорнув землі. Вибравсь нагору і витяг драбину; посидів трохи, спочиваючи.

Безшумно вдвох орудували лопатками, коли загортали, — ворушились, мов нічні птиці.

Знов сіє дощик: дрібніший, ніж пил.

— Якраз і треба було полити, — сказав Максим, — зелень візьметься.

— Візьметься: хоч пізно! — промовила жінка.

Починало заходити сірістю передсвітанковою і поволі дніти, коли скінчили роботу; рівно вклали скибки з травою — на скопаний місцині. Незвичним очам трудно примітити, що поверхня зрушена.

Віднесли пристрої в сіні. Хата дихнула теплою тишою; шибки — сіні, як фарба на захованій скриньці. Здається: от, крізь сутінок проступить, жаріючи, ніби чаша, обвід сонця. Але ні, — хмари зап'яли небосхил і сють найдрібнішим плачем, відсторонивши вікна від світла, як нагорнута земля — очі людські від чаши. І серце теж криється: в свій смуток.

Останню працю дома відбуто. Тепер зав'язуй клунки, пускайся рідного порога, бо нема праці... як нема? — печі ж пообваливалися і димлять. А так рішено: хайдим очі людям єсть, бо в головарів щадність, на кращий похапок собі.

— Знайдем роботу в місті! — сказав Максим. Жінка оглянулась. — Роботу знайдем, — пояснив він. — Сказали: тут нема.

Мовчки впроваджувала Мар'яна чавунок в огонь, розтопивши соломкою.

— Чудно якось: голова колгоспу Вартимець зустрівся, напроти так і валить — аж ми носами близько стали, тоді він стріпнув брови, иначе розбудився: “Максиме, ти?” — питав він і дивиться несвоїм поглядом.

“Мабуть, вам приkrість або голова болить”, — кажу йому. А він:

“Не болить, уже завертається”.

“Чого ж?”

Він оглянувся на розорені сараї, де худоба подожла.

“Чого? Дзижчати газетки, що ми заморочені від успіхів”.

Як приглушений, стойте; протягає гірко:

“Ta-a-ак...”

Жаль стало його, я і раджу:

“Відхилітесь думками від клопоту!”

“Куди?” — питав він. — Скрізь однаково, і акти складені, що я винен; з посади відхилять, от що. Спішіть і ви звідеся, бо роботи ремісникам не буде. Звільніть, аби зоставити без копійки”.

Вартимець пішов; заточувався, як сонний. Думаю: бідний чоловік з посадою і партквітком! Вісові припісані, а той першого ж його калічить. Нам би тут берегти, що люди довірили, — ні, тягнися під городські паркані. Заб'ю вікна дошками: комісія вгледить пустку і без мацання одишнеться. Хіба влізуть алодії. Та чого, по щербаті горшки? Я їх склоша в підпіччя і цеглою закладу: там низько, ніби глухий підмурок ліг. А робота в місті знайдеться. Ти — як?

— Про мене! — сказала жінка; себто, їй однаково.

Максим знає: хоч мовчить вона, а прийняла до серця. Чи сказати, як Вартимець про смерть розпитував? Вагається пічник.

Дощик перестав; розлилась біляста світлота крізь хмари.

— Вихожу я з колгоспного, — знов Вартимець навпроти: випитливо дивиться, радить перейти на цегельний завод — тепер печі перекладатимуть і треба мулярів. Дають сімейні кутки в бараках. І сам би пішов, так прив'язь.

Дякую йому і дивлюся — подобрішав чоловік; він мою думку вгадує:

— Постмісся, бо говорю по-другому, ніж колись.

— Ні! Порадію...

Він скинувся і глянув пильно, ніби перший раз бачить:

— Вартимця нема того, що був. Знаєш, за годину де-коли життя перевернеться. Служив їм, як віл, собі рвав жили і всім — підганяв, бо вішив: ось правда. Вони ж, по центрах, дров наламали чортам на розпал. З нами обходяться, як дурні хазяї з собаками. От і я: піду під суд, можуть і в концлагер загнати, і на розстріл, значить, я їм ніщо. Віриш, що є чорті?

— Злі духи; без личин, як їх мають.

— Що ж вони, в казанах печуть? На кухні чи де?

— Без казанів і кухні.

— Гляди, що такі! — сказав він, — а то б треба індустрію вести для казанів, на цілу многість; і рудників треба, з безперервкою, на чотири зміни, і десятників, кріпильщиків і всяких, бо звідки ж чавун? — і мулярів для печей і цегельних заводів теж, — силу всього. Дивися, в нас руди повно, а під казанок купи! — рідко буває, і ціна чортова.

— Там без казанів, і огонь завжди, — кажу йому; — чи вже будуть грішники і демони, чи ще ні, огонь не гаситься.

— Від чого ж огонь? Ти — пічник і сам знаєш: на чомусь огонь існує.

— Не знаю, — признається я, — там огонь горить не так, як наш. Тут, коли вдарив мороз, який без нічого і ні на чому не держиться, то аж пече. А там не мороз, тільки горяч, проти нього: сама собою. Становище-таке, де немає милости від Бога — ніякої! Через те все горить огнем. Це однаково, якби хто від сонця склався в землю: в саму середину. Вже ні хмарка не притінить, ні вітерці не повійнуть, ні деревце ніде не прийме в холодок, — нічого, що від сонця з'явлене, а тільки один огонь. Кажу для прикладу.

— Похоже, що ти влучив! — згоджується Вартимець, — і добре, коли не второпаєм до середини, бо, замісто Сибірюги туди б гнали етапом. Ось, тепер і мене. З півночі по сніжку втекти можна. Не забудь про цегельний завод: з десяток мулярів приймуть, — мені казали. Скоріше, бо тут зав'яжуть під зашморг!

Вартимець пішов; а я не знаю, що думати, — чудний він...

— Чого ж чудний? — обізвалася Мар'яна, — в нього серце прокинулось: при біді.

— Правду сказала; так і виглядав, як вирвався з сну до живого дня. Прийшов на край і чує, де став.

— І я чую, — зовсім тихо сказала Мар'яна.

Вражено чоловік на неї дивиться, бо знає: казала завжди, що — на серці. Видно, велика тривога в ній.

— Зостанемося тут? — питає він, згадавши про вирішений від'їзд, можливо — причину страхів.

— Будемо їхати! — заперечила Мар'яна.

Він і сам бачив: треба. Заробітку по хатах жодного. Скорбота обгорнула йому думки від жінчиного передчуття. Один просвіток відкриється: як виїхати.

Прибрали на столі Катранники після голодного сндання і, почувши тупіт, виглянули в вікна: комісія! — біжить по садибі, вганяє “щупи” в ґрунт.

Мирон Данилович виступив за поріг; дивиться, як нишпорять піднаказки скеповида — важного, ніби індик, і подібно обдутого сизістю, коли мимо проходить, натужуючись і палячи охряними очима, аж в рукавах стіпнується, мов шкварком крильним. Виклохтує сперсердя:

— Гляжу, ще живий! Де ти їжу береш, що не здишаєш?

Діткнутий в середину серця, подумав Мирон Данилович: “Це мені смерти хочеш, присурганивши з своєї Москви, — завіщо? тобі ж не зичу гибелі!” Намірявся сказати, а змовчав: “хай відбіга кудись, бо ще в хату вскочить і дітей покусає”.

Вернувшись господар до своїх, що ждали, чи скоро комісю лихо виві; а враз — крик, на стороні, де попелище. Бригадник гукнув під вікно:

— Виходь, опис буряків буде..

Старші сполотніли: знайдено буряки і тепер скоро кінець. Вийшов до розрітого попелища Мирон Данилович, затерпнувшись від тривоги. Небагато буряків, а гамору навколо — мов знайшли скарбницю царя. Переирають знахідку в мішечок і складають опис. Шікрятов радий! — і лається; руками підкидає від розбурення, сам стаючи з жовтого і сизого аж червонастий, трішки менш, ніж вириті буряки. В руці “щуп”, як близкавичний гостряк демона.

Мирон Данилович немовний стоїть при всьому гомоні; знає: ось, близько до хати — смерть.

*

Пробули в смутку, мов живими похоронені, півдня. Оленка притулилася до матері:

— Істи..

— Цить, люба дитино, — терпи!

Мирон Данилович вирішив: “навідаєся в магазин”; виходячи, глянув на доню — прозора з лиця, так схудла.

“...бідне мое, — тужить він, — ми старі мучимось, бо грішні, а воно безвинне терпить за нас”.

Згорнувшись мішечок під лікоть, подався до площі, хоч знов, що те місце не дуже поживніше, ніж пустеля; тільки рідким випадком — харчі на прилавках.

Черга! — привезено чогось, годяцього в миску.

Мирон Данилович спітав дідка, шкільного сторожа, що обома руками спирається на ціпок:

— Що?

— Аж дивно, — відказує дідок, — дають борошно, не знаю яке, може, з кісток собачих. Животи скручує, хто куштував: от як! I дороге.

— Чого ж беруть?

— А що в рот класти, глину? Беруть, бо зветься: борошно. Жінка тут одна несла; од такого борошна до тепсаного хрестика, як од тебе до мене — раз ступити.

Мирон Данилович добувся до терезів; глянув на їдку мішанину і, як нюхнув, — аразило його звідти трупною затхлістю... нерви збурилися дико і щось під грудьми, мов сіпнувші прів'язь, намагалось перекинутися і рвонути наверх з різким болем. Не витерпів чоловік: вийшов геть. Подихав на чистому повітрі, обпершись об стіну; перестояв недугу.

Багато відвertaлося від їдоюї гнилі, намішаної на продаж.

Мирон Данилович пристав до кількох, що брали напрямок до хати робітника з олійного заводу: там макуху продають, з високою націнкою, а добру.

Заходять. Батько хазяїна, похилий віком та білий, сивиною і сорочкою, беріг макуху в дірявому лантусі, під лавою.

От, чотири кружки виторгувано, масні на дотик, з різким і густим пахощем; колір трішки незвичайний..

“Темнувата, як на рижеву!” — подумав Мирон Данилович; прикупив також колотої на куски, ця — з тютюнового зерна, олію ж від нього на фарбування вжито.

Прийшов додому добуточ і поклав на стіл. Всі обступили: розглядають, обторкують, відкришують трішечки і їдять, хто — без води, як Андрій, тільки на зубах хрумкіт, а хто розмочує; всі хвалять.

— Наче пряник, — каже бабуся.

Пробує тютюнову: — Ні, ця не така!

— Ця гірша, — згоджується, покуштувавши, Дарія Олександровна, — поїмо, коли буряки забрано.

Радяться, як розварювати і чого додавати.

Тітка Ганна приходить — хоровита; пробує макуху; питает, в кого куплено.

— Зразу ж піду сама. Погано мені: була в Йосипенків, страшного борошна купили, з зерна якогось, ніби льон; і зразу — пекти корж... я попробувала, тепер душу роздира, ледве ходжу. Гдядіть, не купуйте тієї гибелі! По два пуди в одні руки відпускаю, — понакуповували люди і скрізь покотом лягають, мертві. Ой, погано! — а я ж дрібний шматочок з'їла.

Взявши, ніби празниковий гостинець, кусник рижієвої, тітка пішла: помалу стопи переставляючи.

*

Катранники декілька тижнів живилися макухою; але і вона стала виходити. Глянули одного ранку, — рештки рудіють.

Холодний день починається в небі чистому, як вимите дзеркало, та швидко спохмурнів: зап'явся олив'яними хмарами, що втопили село в тіні.

Знов купує рижієвої Мирон Данилович; знов дріб'язок виїзжує на городах.

Діти виголодніли і не могли висидіти в школі. Мучить їх.

— Якби бурячки, — жаліється стара, — можна б зварити і дати по одному: нехай підкріплюються діти в перерві, а так — чого мордувати?

— І наука чудна; сьогодні підуть і годі! — сказала мати, — бо вертаються ледве живі.

Навчання в селі почалося пізно, бо, при лихому ремонті, школа до осені заставалася руїною в рештуваннях.

Побудуть діти в школі і похворіють; голови їм наморочаться, а в шлунках — пекота, і слабенькі стають, рухаються, як тіні. Дома полежать і трохи одійдуть.

— Чого вас учену сьогодні? — спитала одного разу мати.

— Вчитель казав, наші батьки — саботажники...

Мати змовчала. Але подумала, що навчання можна перервати на деякий час:

“Бо з якої речі? змордовані діти від їхнього голоду, будуть і душами калічітися, завчаючи злу неправду про батьків”.

Сьогодні ж, як вернулися з школи, мати знов спитала:

— Про що учать?

— Про партію, — відповів Андрій, — як гарно при ній...

— Щоб їх так гарно розірвало з нею разом, анахтемів! — сказала бабуся.

Цього чорного дня “наука” для дітей скінчилася.

Микола став аж землистий; запав очима і щоками, і всією душою. Сорочка висіла на раменах, як на жердинці.

Мовчить він — болісно думає. Ніби загадка, за знаття якої демони і їх прислужники вбивають зразу, намагаючись і коріння вирвати з життя.

Раз обізвався до батька:

— Половину вчителів забрано, нема нашої історії...

— Недарма ж забрано! — сказав Мирон Данилович, — помовчуй на людях про ці речі.

Непокоїло, що став хлопець прилягати, мов недужий, з розкритими очима.

Менший зберіг живі поблиски в погляді, хоч зробився схожий на старичка: голова велика, а шия точенька, як стеблинка жита, і на ній голова хитається: страшно постарів хлопчик і сміх стратив.

Тільки в Оленки трохи радости в очах, але вже, здається, нетутешньої, — стала доня схожа на воскову свічку: доторяти чистим вогником. А зшиток все тулить собі до грудей і на маму дивиться, як зачарована. Ніби хоче сказати щось безмежно важливе, але не може.

Харитина Григорівна враз ветха зробилася за осінь — тінь себе самої; рука тремтить і зір погас: неспроможна нитку в голку всилити, а недавно була відюща.

І видається, час летить, як буря непрозорима, — всіх разом з хатою відносить, наче пором, відірваний від струни, до невідомого урвища і водяного спаду, чорнішого, ніж ніч.

Дарія Олександровна, хоч найменше єсть, — усе дітям віддає! — але тримається, мов чудом. А висохла; коли вкутається в платок, зав'язуючи біля шиї, тоді в його обводі над чолом, схожому на звід іконної ризки, раптом видно, як висохла хворісно.

Губи окреслилися в страдному і строгому виразі, а разом — з почуттєвою тихістю... “праведниця моя!” відгукнувся враз всім серцем до неї Мирон Данилович, але

не проказав цих слів: боявся стратити їх щирість, коли вимовить.

Діти побули в хаті, жуючи рештки від макухи, потім з батьками вибралися на розробичу; дома — сама бабуся.

Довго рилися на городі, чи нема корінцюватих решток істівного.

Околицею, через глухі садиби, яких чимало після висилок, діти майнули до польових видолинків з грядками і звідти вернулися в двір.

Зібрали з десятків картоплин, декілька бурячків, соняшничат з висохлим насінням і капустяних качанів...

“Бідолашні, бавляться і не знають, яке нещастя буде!” — сумував, дивлячись на дитячі розкопини Мирон Данилович.

Для нього вже світ змінився: то був спервовіку чіткий і несхитний підвальнами, безконечними в світлоті, на яких розгорталося все неօсяжне, все красне багатство видимого — з явищами, відбуваними в твердому законі. А тепер зрушився весь, ніби підстави його вже розсипано і тому став виручий, темний, сторожкий — враз відрухнеться глибиною і далекістю на кожний помах твоєї руки чи навіть на короткий позирк. Світлота розвалена; взялася чорністю обшир і збір подій в ньому; наситився ворожістю проти душі. Звів незнані досі вихори, — страшенно великі і сліпі, — і обертати їх почав: швидкістю, дужкою і злішою щодня, такою, що для душі немає місця. Мусить сама переконатися, як приречена вийти з нього в неіснування, жахливо терплячи в голодних муках, невідомо від чого.

Гіркуща осінь! — а ось надходить моторошна зима; як перебути?

Поникавши по городу марно, Мирон Данилович на-думався піти за село — до млина: часом люди дістають кілограм борошна; якби попоїсти хліба, справжнього! — можна віджити.

Незвичну слабість відчував, аж недужий, від якої трептів нервами грудей, мов лихоманка вселилась. Голова темніс. Ноги неслухняні; хоч і худющи, а обважнілі.

Змінився зір, все навколо зготувалося текти перед його поглядом, утративши і рівновагу попередньої видності, і сталість. Вигляди речей зробилися для сприй-

няття ніби стривоженими і позбавленими доброї значущості. Все почало нервувати Мирона Даниловича: його, наважди спокійного серцем, як вода в ставку... ось, зачепився рукавом за колючки шишшини і так стривожився, що хотів рвонути вмить — подер би одежду. З якоюсь, ніби дитячою, образливістю болючою вражалася душа від дрібниці, хоч одночасно, при пекучій дітклівості і загостреності, наставало заглушення в істоті, через що речі, незвичайно важливі колись, погасли значенням для думки, мов зовсім порожні. Над всім — пережиття кривиди, без уявимих мір: вона ранить жалом у кров серця, впорскуючи отруту, від якої біль, понад можливість терпіти, збирає при собі горючий неспокій. Здається, ранить кожний доторк; а поряд болісної досади обпла серце скутість: її незримими ланцюгами пріп'ято почуття. Тому перешкоджено думці вихід з круга біди, як з незлагненного полону, що забрав собі в жертву — повний гіркоти і подібний до пошести. Щохвилини ж тиха сила з істоти противиться бранству; помагаючи вертати, поступовими зусиллями, попередню примиренність...

“Що буде, те й буде!” — поклав собі Мирон Данилович, прямуючи до млина: помалу, бо знеможений, нетерпеливився уявою, і тому дорога стала дальшою, ніж колись.

Спершу не візнав будівлі — якась кріость височіла над віткою залізниці та бур’янами. Навколо никали люди, мов мухи — дрібні і сірі проти неї, общitoї свіжою сосниною.

Мирон Данилович мусів присісти на горбiku, бо підбився, — треба дух перевести, біля потеряніх, як він сам.

Сів і дивиться на височезний паркан, що ним оббудовано млин довкруги: нашо загорожа страшна?

Прихідці збиралися, і один з них, підліток — боса голова і, як паперик, білява, — спітав рідкобородого селянина поблизу, що з нього звисав столітній сіряк:

— Дядьку, чого млин затулено?

— Од таких, як ти! Скільки аршинів буде, як ти скажеш?

— П’ять буде або шість...

— Бачиш, не вгадав! — дев’ять аршинів заввишки. Бо дехто так робить, от якби твій батько був: бачить,

що діти голодні, то взяв рукавець од материнії сорочки, наточив борошнечко повен і викида через паркан – у бур'яни. А ти б, скажім, з братіками та сестричками підібрав. По отаких перекидах, всю дітвому попухлу, де в бур'янах кругом бродила, виловлено, а млин обстукало – дивись, якими государственими дошками!

Мовчить хлопець, глядачи на кріпосний паркан і на вагони, що все йдуть і йдуть, легкі – в браму млина, а важкі – звідти.

– Он, залишним колесом наш хліб тягнути: од твого рота і од мого: прямісінько в Москву і там далі, далі, чортовому синові! – сказав дядько.

Слухав хлопець, коли стороною, обминаючи міліцію попід парканом, купка його однолітків почала підбиратися до воріт. Дехто з старших і собі рухався туди простішим напрямком; люди, ніби осліпли від болю, втратили твердий крок.

Голодні, старші і молодші, хотіли при в'їзних вагонах і собі вкинутися в двір млина. Близько були до входу всередину, але звідти вискочили міліціонери: бістрі, ніби з цепів спущені. Лозинами і ломаками розганяють – б'ють по чім попало. Декотрі з селян попадали, скалічені або неживі: тих за руки і ноги відтягнено від воріт і кинуто на бур'ян.

Мирон Данилович стойть, мов черевики прив'язані жвотою травою, коли страх аж звіває. Гурти селян в розплачливій застиглості: худих, як обгорілі стовпці, в лахмітинах замість одягу, приковані поглядом до брами. Там їхній хліб, що здобули в кривавиці чола, там борошно! – можна спекти буханчик і віджити, і врятуватись... бо хилить біда до землі, в чорноту, і нема надії на підмогу і рятунок.

Зовсім без силі і недужі лягають на землю – не рухаються; дехто помер: так близько до брами!

Стугоніли потяги звідти, один за одним, як великанські гусениці, що обпилися крові з-поміж ребер мертвяків; від Москви лізли сухі, а відповзають – земля гнететься.

Міліціонери сизіють: незрушино, мов степові боввані древні, січені з каміння, вицвілі мундирями і дивляться вивітреними зорами поверх лежачих.

Торохтиль підвода; возії збирають мертвих і відвозять у степ, спиняються недалеко від млина: там, в ямі,

неглибоко прикидають землею. Скоро вертаються назад, по мертвих.

Гайворони метушаться, то осторонь присядуть, то зірвуться кружити, як вихрова мряковина, пронизливо крячучі, то обкинуться широчезною дугою над степом, млином і людьми. Але вагони, коли викочуються, то заглушують їх каркіт своїм червоним стугоном і брязкотом, і стукотом, все йдучи від млина, ніби харчівні – кудись ва північ.

Мирон Данилович стежить червону низку, що починається очі тьмити і кружити голову.

Очунявшись, підвівся він і походів поодаль від брами – розрухати суглоби і притерпілі м'язи. Потопався серед півтурпів і побрів додому, схиливши голову. Молодші і хуткіші теж вертали від неприступних воріт і випереджували його; один повторював:

– Тепер тільки на Вороніжчину! Там є хліб; сусід казав: за верхню сорочку виміняв борошно. Одежа вся йде.

Ті слова не були для Мирона Даниловича значущі. Але, що далі відходили бесідники, їхня розмова відживала все дужче в пам'яті. Збуджувала надію, хоч кволу – добути хліб...

“А гляди, вдастся? треба їхати, от – на Вороніжчину! Раз мають хліб, виміняю”.

З такою думкою вернувся. І знову ліг на лаві: заморений! Руки безвільні, мов чужі, на грудях. Лежав і оповідав про млин – тихо, ніби виписаний з лікарні; коли згадав про Вороніжчину, жінка погодилася: треба їхати.

– Є в нас трохи полотна тонкого, на близну; можна дещо в верхньої одежі повезти.

– Знаходи! – просить він, – це візьмуть.

– Удвох поїдем.

Мирон Данилович відхитав заперечливо головою.

– Ні? – допитувалася дружина.

– Чого вдвох? – небагато ж речей: на одну руку перекину. А гроши за квиток чималі.

Мирон Данилович полежав, глибоко дихаючи, аж до повноти в грудях і розгону крові в скронях. Піднявся, трохи вкріплений, пожував дріб'язку з макухи – все таки поживність, хоч і недобре після неї, скільки не запивай юшкою. Треба соковитого рослиння: перебити смак.

Взяв мішок і пішов з хати. В повітрі щось наче спинилось і застигло з сонною непорушністю, супроти подихів свіжих, навіть пронизливих. Хмари сірі і низькі. Мабуть, скоро сніг завіє.

За село вибрався Мирон Данилович – до струмка, що біжить через Зміїв яр і впадає в річечку. Там, при його більшій воді, греблю загачено і поставлено місток, попід яким збігає допливний надмір: вниз, в калабаню, по краях покриту рясково.

Здобичник закотив холоші і скрізь почав рити, вживаючи берестовий сучок, як за часів найдревніших; все – при берегах калабані і ставка, річечки і потоку, ступаючи вгору, проти течії, до самої тіснини в байраці. Виривав коріння в твані, визбирував поживні низки і – в мішок; також і листя обчухував, де м'якше: все – в мішок. Приніс додому і сказав:

– Це на обід! Низки можна сирими їсти.

Жували нехоча і відходили. Зваривши корінці і листя в великому горщику, налили в спільну череп'яну миску, посолили і съорбають. Гаряча юшка трохи підкріплює, хоч так болісно нудить.

Діти мовчать. Аж дивно. То, було, в звичайній час, заведуть голосну музику: “їсти хочемо!” – тепер при нишкли і німо мучаться; все розуміють. Звідки в них терпець? – як в старих.

Дружина і мама перерили злідення; вибрали: два рушники, полотно, одну сорочку і скатерті – міняти на хліб. Поклав речі в торбу господар, а цю торбу – в другу, більшу. Почав прощатися з рідними. Коли відходив від порога, стривожився дуже, – вслід йому тихо плачали.

10

Дотліла на західному крайнебі цитринна смуга і згинула в млистих запонах, під сутінками вітряного вечора.

Зірвався сніг і косо завіяв: такий густий, що ні білинки не видно на обочинах.

Мирон Данилович знов кожний горбок і вибоїну на дорозі до залізниці, – певно йшов, скилившись під хуртовиною. Притильма наштовхнувся на гурток людський; теж – згорблений, з клунками бредуть; і впізнав їх – од-

носельчани, сім'я Савченка, що був на Сибірі і недавно вернувся. Всі тут: він, жінка і два хлопчики.

Мирон Данилович привітався і хотів обминути, бо – чи скочять люди супутника? Відчуває, як проти вітру йому тяжко ступати, і стишає ходу. Савченко перший тукнув, – розговорилися, хто куди мандрує.

– От, ідем сім'ю, – журиться він, – не знаєм, де прийдеться жити.

Крізь сніг означується кремезний чоловік; на нім стерта шапка, колись смушева, і подобизна бушлату; в борідці вже більше снігу, ніж волосся.

– Чого так? – питав Катранник; все думає: може і нам треба сім'ю тікати, поки не пізно.

– Хто б пішов, якби не гнали? – сказав Савченко, – я, бачите, попав на заслання, бо не в тій вишивці нитку смикнув. А додому приніс посвідку, що відбуто повністю і відпущеній, бо робив за двох волів і одного чоловіка. Тепер забрали все. Знаєте самі: село, мов стара птиця, греТЬся – зернину шукає. Ми сиділи голодні. Тоді зарізали півня, останнього в дворі: був він, як гординник, будив раненько, а довелось порішити. Зварили борщ і сіли до столу; хліба зсталось півпалляниці. Де не візьмись, комісія – приходить розкуркулювати, шука скрізь. Нічого нема, так вони борщ і хліб поїли. Після того вибили вікна і звеліли: “вибираїся з хати!” От, хиличко під метелицю. Лихо! Треба цілу ніч іти: до жінчіної сестри, – її чоловік працює в правлінні колгоспу і їздить кіньми; одвезе за вісімнадцять верст до містечка. Звідти доб’ємося до города, коли грошей стане, і підем до моого дядька, нехай щось придума. Він добрий слюсар; якби коло нього роботу знайти!

На перехресті стали прощатися; “чого людей по світу ганяють?” – думає Мирон Данилович, глянувши на Савченка, зліденно вдягнутого, що сніг обліпив, приподібнивши до привида. Жінка біля нього, блідноща і тонка, в благенській кожушанці, латаній і перелатаній, підперезаний мотузком. Сіра хустка обпущена, бо сніг забиває єр. Два хлопчики їхні: один за материну руку тримається, другий за батькову, – в сукончатих “ушанках” обидва і в старих піджачках, натягнутих по два на кожного: рукави нижні видно з верхніх рукавів.

Розійшлися стрічні на різні сторони; хуртовина розділила, обкідавши перехрестя.

102

103

Засіювала суцільною многістю і, мов пеленою, вгортала степ. А скоро відмінилася сніжинами: одні велики, як пір'я, між ними непочислимі менші... кудись летіли разом, ніби сам простір рушав, відносячи їх. Часто змішувалися в вири, втративши напрямок і силу, але раптовим повітом зразу ж далі мчали. Несліся страшно хутко, ніби вистрілені, і миттю, змінивші рух, кидалися самогубцями на землю. Потім величезною масою, притищені, движуть плавко; і знов, рвонувшись, біжать! без кінця, без перерви: в далечину, незупинним безумством хуртовини.

Закривають весь світ! все несамовитіше; часом, як від крил білої пожежі, з скаженства сіяні. Іноді такі невстижимо швидкі, що зливаються в поземні пасма, мов струни моторошного телеграфу, через який перебігає звістка про світову біду...

“Ну, й завіяло дихати не дає”, — поскаржився в думці на негоду Мирон Данилович і став трохи перепочинути, коли сніжини знов жахливо стовпились, наче не встигаючи бігти в невідому браму. Згодом наповнили весь обшир, як зірки небо, і тихо осідають, та тільки — на хвилину, і зразу ж знов мчати! Обернуться і закружать дикий вихор: обходити в неосяжній лійці — спускові вселенської прірви, звідки шарпнуться вбік, на обличчя землі. Обсипають кожен прижовкливий кущик, мертьву траву, бур'ян, дрібні деревця і горби, наповнюють вижолобини біля них і вибиті колії на дорозі.

Понеслися! Летять, ніби влучають в невидимі мареви, коло степових могил: не вичерпаються і не втомляться бігти блідими бджолами нещастя, що жалять душу, обвіявши її холодними смутками.

До станції прибився Мирон Данилович пізно; хуртовина стихала, поволі ведучи сніжини навскоси через світляну ділянку помаранчевого ліхтаря — на цеглу. Скрізь під стінами, на камінні, люди: в лахмітті, знічені від холоду; ім довго ждати, бо потяги дуже спізнюються.

Катранник з натугою проник крізь юрму при східцях чергового потяга і, вскочивши в вагон, поспішив зайняти верхню лаву. Зразу ж поклав торбу в голови і випростався на брудному дереві. Пасажири никали в переходах; гомоніли, клали і забирали речі, закурювали, щось жували, зрештою притихли, — Мирон Данилович зміг задрімати під мірний стугін.

Через якусь годину, відчувиши крізь сон, що хтось промацує напрямок до внутрішньої кишени піджака, він шарпко скинувся і грібнув по загроженому місцю, — спізнився рухом... темна фігура безшумно майнула, мов тінь, крізь вагонний сутінок, ледве просвітлений від кволого мерехтіння під стелею, і розтанула: хутко і примарно, ніби не була; тільки приснилася.

Він довго не міг заснути знов, так розхвилювався! — ось, дрібні рублі в нього, останні, на квиток додому: вернутися до сім'ї, що тремтючи дождає, голодна. А тут, дивись, вовча вдача хотіла занапастити всіх.

Ліг набік Мирон Данилович: ребрами прикрити кишеню і придавити вагою тіла — до лави; також руку прикладав на підстулі до гаманця. Спав тривожно. Марева розкидані снилися, втоплені в безмежну тривогу, бігли швидко і прикрі були, і невиразні — не міг згуртувати їх. Почав з мукою, висловом розпачу, домагатися в когось: “віддай! віддай, кажу тобі!” — щоб той вернув річ, схожу на глиняний кухоль, з якого дома воду п’ють, лише темний. Домагався з несвітським болем душевним, а той — хтось, жахливо недобрий, не хотів віддати і великим димом перемінявся: ніхто не міг би його торкнути; взяте пропало. Але серце криком прагнуло вслід, поки не зморилося вкрай, і від того стало гірко в грудях, — подих стиснутий!..

Катранник прокинувся; болів бік, натруженій об тверду поверхню, і лікоть отерп — треба перевертатися поволі, обперши другу руку об перегородку.

Потяг став надовго в німоті степового простору. Враз сіпнувся залиними суглобами і рушив з місця; спершу сунув повільно, мов слімак, поки розігнався на добру хуткість. Настала пересадка. Ждання без кінця і знов — терзання в навалі до вагона. Знов стояли годинами: то на глухому полустанку, то просто серед сніжного поля. Бліда зоря світова змінила ніч — розлилася по холодному обрію, запнутому сірою завісою, куди, синючи, відходили переліски.

Мирон Данилович весь час тривожився: не проїхати б Вороніжчину! Озвався сусід з нижньої лави, старкуваний горожанин; його капелюх — обшкрябаний і вижмаканий, але чистий на диво. Вуса з підвусниками і борідка, піскуваті і претонісінського волосу, так ретельно розчесані, наче розкреслені на папері. Вражала різниця

між виглядом обличчя, вицвілого, в ниткуватих брижках, і ясними, як брунатне скло, очима – незвичайно спокійними.

– Бойтесь проминути? – вам куди?

– Вороніжчину треба...

– І мені туди! – зрадів дідок, – я дорогу знаю.

Приглушив голос:

– Мабуть, міняти.

– Чого б же ще?..

– Всі за тим. Держіться мене – я вже там був і де-чого привіз. Багато воріт бачив. Діти в вас?

– Троє в хаті, та ще ми, старші: ротів досить.

– Е-е! трудніша доля. Що – на обмін?

Мирон Данилович перечислив речі, а дідок хмурко замислився, мов розв'язуючи задачу; потім в роздумі пожував порожньо, не розкриваючи рота.

– От що: борошна багато не наміняєте; достанеться торбина, одберуть на станції. Зерна теж дадуть мало – з сім'ю, як ваша, довго не продержитесь. Беріть лузгу, два лантухи!.. одбиральщики не зачеплять, бо нащо ім лузга? А в ній сила з зерна.

– Хоч би лузги, бо віремо, – сказав Мирон Данилович.

На станції, куди прибули, всюди облава.

– Гляньте, обмітають потяг з Вороніжчини! – шепотів дідок, – і хто ж командує? круки душоїдні.

Міліція і “круки” обшукували всіх, переходячи з вагона в вагон; торбинки, клунки, вузли, мішки, “сидори”, – все тягнуто під жаденющи очі оглядачів. Скрізь запускаються причіпливі п’ятірні, що звикли до одного зусилля: грабежі останніх харчів людських.

Жінки в плач.

– Чи іхні слізози поможуться? – сказав Мирон Данилович.

– Ніяк! Примовка є про слізози.

– Що, ім столиця не вірить?..

– То не все. Кровушку беръют.

– Ще як! Цим держиться.

Тягнувся трус; плач обграбованих жінок, що, наміявшись на рештки одягів чогось істівного, везли до примірлих дітей і тепер стратилися: плач стояв на всій станції, тяжкий і розплачливий.

Ні міліція, ні червоні жандарі чи, як їх називав дідок, “круки душоїдні” з гострими очима, анітішки не зважали на горе; алісно вишарпували злидени бебехи з жіночих рук; штурханами і їдкою лайкою відганяли геть, хто впрошував.

Надивившися на державний розбій серед білого дня, сусіди понуро мовчали; а їх потяг прибув, куди треба: в омріяну Вороніжчину.

До села йшли. Приkrість на серці, як камінь.

– Ви колгоспник? – питав старий.

– Ни, – одскочив, – я “індус”: так дражнять односібника.

– Чому ж ви так?

– Бо то – татарщина. Одкаснися своєї душі, стань побігайлом. Об кусок рельси дзякнуть, і ти потягнув ногу швиденько, як собака, бо битимуть. Що заробив, не бачиш; ти жили собі рви, а другий дурно рукою водить, міра ж рівна: робочий день. Погана витівка – на розор.

– Не скажіть! Витівка хитра. Знасте, за яку ціну добро з колгоспів беруть?.. за десяту частину і ще меншу, супроти ціни в магазині, де це спродується... люди, капіталізмові не снілось!

– Хвалять, що то дорога в радість, а я думаю – в хлівець.

– Бо силувані. Якби своїм наміром, то з хлівця палац би втнули. А раз душа не прийма, – пустяк діло!

– Хто не хоче, того чорнить: ворог і підкуркульник.

– Ворог? – смеється дідок, – проворна вигадка. А скажіть, чого так повно репету, галасу, гвалту, мовляв, скрізь ворог і скрізь? – чого день і ніч кричать і ревуть і надриваються, аж вуха всім глушать, кругом повторюють без кінця і краю, і роздруковують без числа в газетах підряд, аж очі сліплять, – тичуть в уха, в очі, в рот, в ніс, щоб аж очуміли люди, – чого так і навіщо?

– Хто зна? Цього повно, засипали зверх голови.

– Отож? Ярмаркові джмілятники кричать: “держки!” – і показують на когось, хай народ туди глядить.

– Значить, вони, – почав Мирон Данилович.

– Це ж саме і значить! – перебив дідок, – не вимовляйте, бо десь вирветься само і тоді смерть. Кожного, хто знає, що то “значить”, уб’ють, і його сім’ю теж. Бо

відкривається, як пророцтва словнено: про сатану і зір, йому службового, про виконавця і жовту одежду, в якій він князює – при кінці віків, що ось тепер приходить.

– Може, ще ні?..
– Вже приходить! – настоює дідок, – вже близько. Наш вік пошвидшав: згори сунеться.

– Це ж як – близько?
– А так: скільки дороги вам додому?
– Та, буде!
– Дивіться: скільки проїхали з дому, то – як всі минулі часи, а останча – як від нас, он, до крайніх хаток.

– До хаток? – дивується Мирон Данилович, глянувши на околицю села; – мало зосталось...
– Мало! Слід жити, мов ось перед гробом стою.
– Це трудно.
– Воно полегшає; треба рішитись.
– Пісно вже: нас і так поставлено біля трун.
– Бо слід! Бо забували.

Дідок дедалі сумовитіший; потім і затих. Коло самого села спитався:

– Як звуть вас? Ми досі – ніби чужі.
– Катранник Мирон.
– Мирон? – так і зватиму. А я – Прокіп; кажіть: брат Прокіп.

Їх випереджали гуртами приїжджі і, входячи до села, зразу розсипалися в вулички та двори, де вже ходило досить люду, торгаючи двері або стукаючи ціпками об хвіртки і ворота, що означало виклик на торг. Декотрі мовчшки стояли проти дворів, ждучи, що господарі побачать і запросять самі. Не багате село, але ще не обдерте, як там – дома.

“... чудний чоловік! – гадає Катранник про супутника, – не питав, як звуть, поки прийшли, мабуть, стерігся моєї недовіри, мовляв, він вивідує, бо він перший заговорив... ні, він добрий! чому “брат Прокіп”? Хіба з таких, як пічник: в них прийнято”.

Тим часом брат Прокіп провадить супутника дрібними вуличками і завулками до сірих воріт при кісткуватих тополях і входить, як давній знакімчик господарів.

Тепло в хаті. Дві жінки, з похожості їхньої – сестри, обидві весняникуваті і лобаті, в зелених хустках, поралися біля стола і мисника.

Дідок відбув звичні чесності в привітанні, з розпитами про здоров'я всіх без винятку, і почав торг. Викладали речі, розворушували, вивіряли на міцність – на “розврив”, просвічували, піднявши проти вікна, і вівертали, висліджували рубці; також: пересівали з долоні на долоню, клали на зуб і язик, нюхали, розтирали в пучках, як слід.

Докінчивши обмін, гості з'їли по мисці тёплого борщу і відкланялись.

Дідок мав крупу і мішок лузги, а Катранник – два мішки лузги і пшено.

– Порадую своїх, – сказав дідок, – трудно нам: жінка не здужає робити; дочка, сімнадцять років, одиначка в нас, туберкульозна. Вчиться – їй харчів кращих треба, а де взяти? Я роблю в палітурні, діло знаю, бо тридцять років практики, а зарплата яка? Комійки! Бува, роботи набіжить, доночі потій; потім пусто, я відпрошуєсь на день, – звичайно, з платні вичитують.

Мирон Данилович хотів промовити: “біда!” – і здержалася; то правда, що біда, але в цю хвилину чого нарікати? Він остерігі:

– Коли б нам довезти вимін!..

Вага зростала на плечах: ніби кожна пшонина робилася залізою, непереможно тягла вниз, і лузга ставала – як цегла, ломила плечі.

Завіяв сніг і стих. Часто відпочивали супутники, геть засапані. Як притяглися до станції, зразу ж застояли чергу по квитки. З речами отaborилися поблизу, під стіною; і ждуть – півдня.

Наближається година квитки брати, аж тут облава. Станцію оточено. До кожного клунка підходять: “розв'язуй!” – переглядають і перетрушують.

На щастя, крупи, пшона, лузги не віднімали того дня. Борошно грабували підряд. Мирону Даниловичу і брату Прокопу минулося без страти. Поряд стояв суховидий, але широкорамений чоловік у рудому, ніби ржавому, пальті: мав три шуди борошна, – все загарбали “круки”. Мовчав оставпілій бідолаха, ніяк не міг до тями прийти; зрештою вимовив: “Останнє! тепер – всім кінець...”

Жінки, ограбовані, як той чоловік, горювали голосно.

Осторонь стояли головні обдирщики: два в формі установи "круків" і два в штатському – теж гайворони, хоч в іншому пір'ї, з парткомів, "шишки" звідти. Вираз презирливої нудьги відтягав їм нижні губи, коли перекурювали папіроси, відвертаючи обличчя набік: ніби їм навіки байдужно, однак, з найхижішою гостротою темних зіниць стежили грабунок – чи відбувається "чисто", себто без пропусків.

Лементи жіночі проходили мимо: незначуще для них, ніби сніг, що знов зірвався з жалібним вітровим шумом по всьому неозорому полю. Сипав проз стіни станції, де червона смерть понад загарбаними клунками простягла руку до ребер матерів і дітей.

– Знаєте, чия воля виконується через отих? – показав дідок на розпорядчиків.

- Чия? Партийний цар – їх воля.
- А через нього чия?
- Світової корчми. Повно золота і чортів.
- А далі?

Мирон Данилович мовчить, і дідок, спочутливо глянувши на нього, підказує відповідь:

- Звіра!
- Звіра?.. якого звіра?

– Того, що в злій збиранині твориться. Але напроти нього, з багатьох теж, церква згуртована, як великий голуб. Вороги ж її складаються в подобництві звіра: він з дна морського виходить, це – з життя народів, де всякі хвилі котяться. Віліз він з багна в образі компартиї, – зразу кинувся на сім'ї людські: розриває їх, бо сказано – звір. І він не останній; будуть зліші. Потім всіх придавить один. Поставить на всякому спокушено му знак: що думати і що робити. Хто відступає, – кара! Всіх супротивних йому, але вірних Христу, виклинатимуть і вигризатимуть з ниви життя, вбиватимуть, як чужих птахів – огнем, залізом, голодом; подібно тепер робиться. Погіршає люто при останньому звірі... скибки хліба не дадуть, коли не покажеться знак на лобі і на долоні, кладеній від князя, що при дияволі ходить.

– Це ж ми бачимо!

– Бачимо це, а не видно нам, що князь і пан цього сидить близько на престолиці... він не в пеклі: там го-

ряч і туди вкинуть його в судний день. Тепер же шириє під небесами – в воздухі, так названо простір між небесами і земним світом, інший простір, ніж повітряний і зірковий. Там нічого нема. Страшне море грозиться з марюками: стрічає кожну душу – зараз по смерті людини. Тільки вкріплені серцем до церкви врятується з прізви: однаково, чи православні, чи з других приходів. Тут, між нами, церкви дано силу – зібрати всіх добрих, в останні часи спасіння. Держіться твердо, бо сказано: хто вірний до смерті, одержить вінець життя. В годину скорбі смертної відновіть правду перед очима! Ну, пора: потяг біжити.

Мирон Данилович був забраний всією думкою в пояснення дідкові, рішучі і гострі, що аж обпікали голосом і вражали баченою височінню. Он воно! – мов двері розчинились перед зором. І вжахнула вселенська безоднія, перед якою душа втішиться думкою тихою і висвібідною – про порятунок, дужчий за смерть.

Прибув потяг; почалась веремія коло приступців.

11

Хуртовина не вгавала цілий день і цілу ніч, замітаючи навколо: все – біле і обпорощене, мов димить. Ко ли вщухла, зоставила пустелю з морозним пилом, що закрив землю з поживними корінцями.

В хаті німо і всім така зимність, як в могилі: не від самого нетоплення, коли стіни вихолодніли, але також від занепалості, з голоду.

Дров мало: зсталось трохи дощок і трохи хмизу в підлічці, треба берегти, щоб юшку зварити, бо діти зовсім охлянуть без теплого.

Кожне терпить про себе і конає мовчки. Бабуся занедужала: лежить на холодній печі, не може руки підвести.

Діти, забувши про свою біду, припадають до її плеч; беруть її зморщені стемнілі руки в свої долоні і до обличчя собі тулять. Бояться говорити голосно, щоб не хвильувати її.

Дарія Олександровна вкинула в горщик жміньку пішона: від рештки, якої вистарчало – хоч трохи зварити і посыборати з миски двічі на день.

В сараї знайшла купку поколотих тонких пеньків і стару солому, а зовні, під стіною, відтрусила з снігу со-

няшничиня. Витягla розхитані кілки з решток тину; порубані, підуть в піч.

Через день, це було вранці, Дарія Олександровна згадала: близько самого прислону, над струмком, зосталися невикопані бурячки. Як вона про них забула? — можна зварити борщ і недужкій поможеться.

З лопатою пішла на грядку. Відгрібши сніг, копає мерзлу землю і вибирає бурячки. Все дрібна дрібнота і небагато, на один раз в чавуні зварити. Пальці змерзли, аж зашпори заходять; довелось снігом розтирати. Несла відерку здобич і думала: всі дома зогріються і повеселішають.

Вернулася в хату і починає перемивати бурячки. Менші діти сидять на полу, закутані — хто собі яку лахмітику забрав, і стежать мамині рухи; старший на ліжку, ніби спить, хоч тільки очі заплющив.

Дарія Олександровна хотіла врадувати стару:

— Мамо, зараз борщ буде! Чи вам сьогодні легше?

Немає відповіді.

“...мабуть, мама сплять”, — подумала так і знов порається з бурячками, та зауважила, що якась незвична тиша на печі, — нервами відчула: це не так, як завжди. Здається, дивна відсутність настала в хаті. І це відчуття все наростало і все дужче непокоїло Дарію Олександровну. Вона злізла на піл і підійшла до печі; тихо, тихо питала: аби не розбудити, якщо стара спить, але, коли не спить, щоб почула.

Тишина.

Прихилилася тоді Дарія Олександровна — глянула в обличчя старій, і враз такий страх і біль обгорнув всю істоту її, що вона не стрималася і розплачливо скрикнула:

— Мамо!..

Перед нею лежала стара з закритими очима, такими глибоко запалими і темними в заглибинах! — а застиглий рот був трішки відкритий.

Взяла її руку Дарія Олександровна: холодна рука безжизна, ніби сама кістка в рукаві.

Тоді жаль, з гіркою образою за оце життя, закінчено в нещасті, але все праведне, все світле, — поранчв, дуже поранив сердце. Була ім стара як великий янгол: тільки ними жила і для них була в неї вся думка і праця.

Дарія Олександровна мовчить біля печі, а слізи біжать, біжать неслухняні, одна по одній — нішо не спинить їх, тільки часом судома струсить груди і плечі; і

нічого не бачать очі за плачем. Лише чус вона, що діти всі збилися біля неї і менші квилять.

Коли втихли менші, видно було: вони налякані; і говорили тихо, шелестіли, як пташенята.

“...бабуся мертвa” — потім повторювали, не то переконуючи самі себе, не то питануши маму.

Дарія Олександровна спорядила стару на відхід і, з поміччю старшого сина, перенесла через сіни — на стіл, в другу хату, що стояла останнім часом зачинена. Так і говорили, як треба було зайти туди: “в другу хату”, хоч то тільки половина житла.

— Андрійку! — наказує пошепки мати, — піди принеси свічку: вона в скриньці, і сірники — на карнізі.

Приніс хлопець, що мати звеліла. От, горить свічка в руках бабусі, кидаючи блідий посвіт на обличчя, що так пожовкло і вкрилось тінню, так схуднуло і запалося. Сама шкіра вкриває череп. Але вираз був спокійний. І навіть здавалося: ледве помітний відтінок вроочистості оповив обличчя.

— Молітися за бабусю, щоб Бог прийняв у Царство! — просить мати, стримуючи плач і з зупинками вимовляючи слова.

Послухалися малі, посхилили чола: шепчуть, хто як уміє.

— А тепер ідіть, мої любі, я сама побуду коло бабусі!

Чує мати, як вони перейшли через сіни в світлицю і двері зачинили.

Видаеться їй — тут стара десь і глядить невидимо, з нею говорити можна: почує, коли проказати.

— Мамо! — втишуючи серце, — просить вона, — я знаю: ви нас любили і все для нас віддали, собі не взяли нічого; ми такі винні перед вами, дуже винні, не пам'ятайте, чим ми вразили!

Дарія Олександровна присіла долі, притулилася головою до дошки стола і знов так гірко і невдержко заїшлася плачем, здушуючи голос, щоб діти не почули: ніби струмок залив обличчя; поки притихла.

Підвельася і стояла, закривши обличчя долонями і хитаючи головою відчай.

Витерла слізи і підождала, поки очі висохнуть — не хотіла, щоб діти бачили.

Виходячи, погасила свічку в руках покійнички, бо впасті міг огонь і запалити одежду.

Того дня в хаті німо було, як ніколи; майже і не говорилося нічого. Тільки, коли мати посылала Миколу по воду, то докладно розповідала, як треба обережно ходити коло колодязя, де стало слизько, бо можна впасти і скалітись.

І все остерігала дітей, нехай так багато не п'ють. Вони надто вчащали до цинового відра з водою, що стояло на лаві, коло самого вікна – першого від дверей, і, набираючи глиняним кухлем, жадібно припадали.

– Здергуйтесь! – казала їм, коли до кухля підходили, – не пийте зайвого, бо ноги пухнутимуть. Бачили, як вулицею помалу люди ходять? Воду п'ють над міру, і ноги припухли; декому вже – наче колоди, ганчір'ям обкутані: їх важко переставляти. Обпуклі ноги швидко обморожуються, їх треба добре обмотувати в лахміття і зверху мотузками обкручувати. Нащо вам того лиха? Здергуйтесь..

Іlli борць, – бабусин стілець стояв біля стола.

Цієї ночі недовго спали. Дарії Олександровні привідлося, що десь її чоловік гинув: та провістка пронизала їй груди, мов спис, і прогнати вдалося тільки різкими зусиллями душевними, як закляттям.

Діти питали, чи тато скоро вернеться; були якісь налякані, – їй здалося, що вгадали її страх. І хоч їх пerekонувала, вони враз, мов покарані, принишки. Олена зовсім стала схожа, справді, на тінь: ручки тонкі, як соломинки.

А найстарший, похилившись на ліжко, неначе від этого, але не хвороби, промовив:

– Я так лежу, як бабуся.

Мати на нього руками замахала, з тривоги, від якої світ їй стемнів: – Мовчи, що ти кажеш!

Він не відповідав і не сперечався: сказав, що мав на думці, і лежав тихо; видно, мав знання про свій час. Губи темні, мов запеклися. Аж чорно в кутках очей, при перенісці. Обличчя висохло, і високий блідий лоб, ніби з крейди струганий, неприродно виступав і мов мерехтів: так, протопивши в сніг, тлінка з дубового коріння дивно біліє вдень, але без світучості, що – в темряві.

Мати присіла до Миколи, гладить йому чоло, відгортаючи чуб: сухий, як давно скошена травка.

В істоті хлонця вже ніби стихло життя, хоч він рівно дихав і ворушив рукою біля горла.

– Їсти хочеш? Я приберегла для тебе скоринку, – зашепотіла мати як з лихоманки, і не знала, що тепер робити.

Він спокійно глянув широкими і пристиглими очима; довго мовчав, зрештою, вимовив, заспокоюючи маму:

— Я ще житиму.

Вирішила його лагідна душа, над чим мучилась, і мирно приймала все, як тече.

Очі закрилися йому на сон.

Мати безшумно відійшла: нехай спить і вкріпиться душою з відпочинку; відійшла, як примара, сіла в свою кутку, на полу і здаля дивиться. Хоч би хотіла слово вимовити, не знайде сили на серці: дивиться, на віть не плаче, коли чує, як натемніла над нею найтяжча хмаря. Її первісток вже їй не належить і вже нікому.

Вона в хаті найхудіша; трималася спромогою, дивною її самій. Тільки раз подумала: “це від терпцю моого давнього!” – бо справді, з її сирітського життя приходило такого болю і прикрости, образ і хворости, що все стерплене зійшлося сьогодні, як спромога проти змори і немочі в голоді.

Сіділа без згадки про час: дивилася, як спить син; ніби стерегла при житті.

Менші теж бачачи, що брат хворий, притулилися до матері і смутно очима світять. Просиділи до вечора, і втома з темрявою схилила їх спати.

*

Рано хтось торожкає в вікно; Дарія Олександровна перша, з самого стукуту вгадала, що то – чоловік.

Діти встали, і коли їх тато переступив через поріг, тягнучи добутки, то менші радісно викрикнули і кинулися до нього: Андрійко обхопив і не відходить, а Оленка взяла лікоть тата міцно в обидві руки, зчепивши пальці, аж повисла, мов грушка з гілки. Підійшов сразу ж і Микола, береться за мішки, помогти батькові.

Менші діти так і виснуть; вітається з ними батько, беручи їхні лиця в свої змерзлі долоні. Без кінця втішні діти йому і любі. Ось, побувши далеко в ці дні, відчув, що і не жив без них, що вся душа його – тут, і одному без них не варто на світі ходити.

Вони враз промовкли і спонурилися, хоч їм така розрада в хаті, ніби самі з могил повиходили. Дружина

теж, привітавши Мирона Даниловича, відразу затихла і стойть, похиливши голову.

— Де ж бабуся? — питає він дітей, — ще рано, а її нема. Всі мовчать.

— Чого ви не кажете, де бабуся? — голосно спитав, поглядаючи на маленьких, і потім обернувся до дружини.

Вона хотіла щось сказати, але не могла; витерла очі краєм хустки і, взявшись за руку, повела в другу хату:

— Немає в нас мами...

Привела його до покійниці; він на коротку мить спинився, коли побачив матір на столі: в руках свічка, гнотик якої чорнів коло грудей, як кіготь — серед воскового обідка з прикипілими краплями, гаслого кольору, ніби глина і самі руки.

Підійшов близько Мирон Данилович і застиг, мов стратився, і непорушний стояв поруч дружини, коли вона знов світила свічку; не міг стяմитися з несподіванки, що зустрінула в хаті. Враз прийшло чомусь від спогадів — як досвітньої години, ніби тепер, але ще коли був юнаком, ішав до цукроварні на заробітки. Мати проходилася коло порога; вийшла вслід йому і спітала:

— Хто ж тобі істи зварить?

Тих слів материних не міг ніколи забути. Знов прийшли в душевний слух і віддалися нестерпним жалем. Була мати — як світло з височини, і втратилося, і такий біль тепер, такий пекучий, що не можна йому витримати, — похилився він до покійнички, тільки і сказав:

— Простіть, мамо!.. — сказав і знов застиг. Постояв німо. Поцілував руку матері і вийшов з хати, як поранений. Простував до сараю — труну робити. Поки ладнав і тесав дошки, металася, мов киданий приск, думка, привіяна від дідка. Вирізнявсь поволі здогад: стут навколо, діють духи люті, несвітними шуліками і яструбами насідаючи — від обширу між небом і нами: так казав брат Прокіп. То ж їхня напасть обертає і мінить все в чорноту, додає гниття і жах, про який серце боїться здати собі звіт. Он як! — привидя терзає, знаходячи свій подібок поганий в провинах душі і чіпляючися за нього: свою власність. До часу!.. бо скоро Вседержитель Христос огненною силою вразить хижаків, а вірну душу покійної матері, що терпіла, нагородить вінцем, який не вгасне. А... “таки обступлять мене темрявці, —

зрештою подумав Мирон Данилович. — Мене задушать, бо знаю причину”.

Збив труну з старих дощок, приніс у хату і вдвох в дружиною став споряджати матір до похорону. Потім, взявши лопату, пішов яму рити. Вибрає куток біля вишинь, що колись так біло, біло в світлій тишчині і прозорих тінях, ніби бризком срібним обсипані, розцвітали першими в саду, і мати любила сидіти коло них, часом співаючи тихенько, щоб мало хто чув. Бо то — пригадані співи з молодого віку: співала і тужила, „споминаючи покійного мужа. Забрано на німецьку війну зими; прислав один лист і з того часу — жодної вістки. Далеко в безіменній могилі його загорнуто.

Де горювала мати вдовою і згадувала молодий вік, нехай спочиває до години, коли всі будуть покликані.

Мирон Данилович копав трудно, з перервами — аж до надвечір'я, поки поглибив яму.

Несті труну в садок не змогли, — поклали на санки, зразу ж за порогом. Батько і Микола тягнули, а Дарія Олександровна і менші діти вдергували рівно і помагали язви. Поставлено труну біля могили; потихеньку спущено її на дно, в примерзлий ґрунт. Катранники стояли навколо і довго не загортали яму: не була ще покійниця тойсвітньою для них, заставалась така, як і вони всі, ось тут, перед її очима. Не хотіли холодною землею відділяти від себе.

Сім'я в найтіснішому крузі незначності серед світу білого жила рідним гуртком, де одне було для одного дороге, як весь світ.

Ріденькі сніжинки пролетіли, мов поткалися перші в саван: з хуртовини.

Катранники стоять коло самого краю ями — ніхто слова не каже. Закрив очі собі третячою долонею Мирон Данилович; тоді дружина, маючи це за знак, звеліла дітям:

— Прокажіть за мною: Боже, згадай нашу бабуню в Царстві!

Батько перший кинув грудку землі на домовину, за ним — інші; і почав він загортати. Зосталися сиротами без бабусі. За всіх думала і втішала кожного, — тепер її нема. Ніби половина життя в світі, відійшовши, згасла: до того смутно і порожньо стало навколо. Мирон Данилович нагорнув могилку; тим часом пустився сніг. Ще постояли трохи, перехрестилися всі і пішли з похо-

рон: господар вернувся в сарай – збивати хрест, а жінка і діти в хату.

Темніла в саду свіжа земля над покійницею, що переселилася в хату, неопоряджену ні вікнами, ні дверима, тільки стіни холодні тиснуть.

Полоняєт істоту, скожу на звалений жертвовник, що з нього сполох постійно тримтів. Тепер кінець. Всі рідні мусять відсторонитись, бо вернено істоту в початок її.

Оточую зима – білими подіями.

Сніжинки, зібравши, поблизнули бистро, як голуб крилами, що стає на підвіконня. Побігли над самою садибою, а в височині завихрилися: сніп, враз роз'язаний і розкиданий стеблинами на сторони. Поривна завірюха! – промчала і засипала повітря. Але над похороном сніжинки коливаються легко своюю численністю і тихнуть, оповиваючи грудки; скоро зовсім закрили, і коли Мирон Данилович ніс хрест укоупувати, не візняв могили: вся біла.

Оленка з вікна бачила, як сніг притрушує гробок, – сидла і стежила; “там бабуся мертвa” А зовсім живою собі уявляла покійничку; от, прозвучить по клик. Навіть чути, чути голос, мов звичайно вимовляється “Оленко!” – вона здригнулась від несподіванки і хотіла мамі крикнути, що чути, як бабуся говорить. Та ні! не треба виявляти, нехай це буде так. Тепер гарна могилка; над нею тато поставив хрест, що скоро теж зробився білий весь. Сніг летить густий і частий: закрив і могилку, і сад, потім запорошив і шибку, до якої підступили вечірні сутінки.

12

Мирон Данилович і дружина беруться до лузги; товчена в ступці і пересіювана, точиться новою речовиною.

– Щось, наче борошнече! – визначила з недовірою господиня.

Це “щось” не зовсім розбите. Доводиться знов крушити, до відчуття нещасної знесиленості в грудях, мов хворости – з зітханням, скожим на стогін. Аж, зрештою, речовина остаточно змінила вигляд і, зачерпнута на долоню, порадувала Дарію Олександровну.

– Вже пересипається як борошно. Можна пекти.

Зготовлено печivo, при нетерпеливому жданні дитячому і загляданні в піч.

Вирішиться, чи житимуть, харчовані з лузги. Чи – гинути.

– Чого ж? Сmak від хлібного, – сказав господар.

– Істи можна! – додала дружина і питає дітей: – як вам?

Микола розкоштовує. А менші ѹдять швидко і без болісного кривлення, як було від макухи. Однак, дояна поскаржилася:

– Гірке, гірке!

Старші згодні, що – гірке; спершу ж боялись віднадити.

– Гірчить, як полин, хоч хлібний дух! – ствердив тато.

– Полин, не полин, а істи можна; звикнемо, – поправила мати, говорячи до малих, – добре, що дістали.

Микола, надкусивши, пожував повільно і тихо поклав кусник. Знов ліг.

Менші враз перестали істи.

– Що ж робити? – турбується Мирон Данилович, – якби маляс...

– Добре: пряники будуть! – сквалює жінка; – спочинь сьогодні, а вранці підеш. Зараз пшено зварю.

Кашу, що вкипіла як слід, їли, ніби на празник. Микола пожувавішав і вибрал ложкою до лусточки.

Рано господар вирушив на цукроварню, взявши ціпок і відро з накривкою.

Скрізь навіяно кучугури. Бреди морозною пустелею, обираючись на костур і бережучи сили. Почина сніжком трусити, але дорога відома, як своя долоня. І стовпи значать. Сніжок раптово стих, – вийшло сонце: обсипало степ, що став сліпити страшенною білістю і запалювався іскрами, через які пролягали, синючи, тіні від стовпів. А знов хмари низько зайшли; тоді посіріло в степу. Степні сніг і тіні розтанули. Подорожньому здавалося: без кінця йшов.

Он, за білими деревами, огністі прямокутники вікон; селяни тягнуться до димного дворища.

*

Мирон Данилович, з наказу жовтобородого вагаря, поставив на терези відро: спершу зрівноважено його, потім наповнено темною і тягучо-густою рідиною, подібною до меду, тільки ж запах нудкий.

Відро накрив покупець щільно, ві крапля не проходить; зверху ганчіркою обмотав і, вмістивши в мішок, закинув собі за плечі.

Вже і заводський двір з ковтунами димовими і пасмами пари, мазутною чорнотою серед снігу і рудизною цегли, стукотом підвід і висвистом паровичка, частим дзенькотом допоміжних цехів і потужним стугоном центрифуг, що доходив від головного корпусу, — видався веселіший, ніж попереду.

І степом ішлося жваніш, хоч вага ломила рамена і гнула на сніжну дорогу. Став відпочивати. Радів: будуть мастити малясом печиво і збивати прогірклість, — від сирости взялася, чи що? — або готувати масляники з лузгою. Можна прожити деякий час.

Вечір згасав з тривожною червоністю по обрію, в сизому присмерку, коли Мирон Данилович вернувся до села. Біля крайніх хаток, при дорозі, стояло двое, сторожко і знебобра позиркуючи і розгоряючись очима пововчому: на перехожого, що ніс мішок. Обидва — хирніші, ніж Мирон Данилович, який тримав добрячий костур і йшов прямо. Посторонились, мов тіні: пропустили.

“...будь я дрібніший, пропав би! задушать отакі” — Мирон Данилович приспішив крок.

Прийшов потемну додому і звеселив сім'ю.

— Одне гіркувате, друге цукрувате, може, разом добре будуть, — сказала дружина, наливаючи в миску маляс.

Оленка торкнула пальчик на березі миски і облизуве пальчик.

— Пожди! — вмовляє мама: — зараз пряники спечуться.

— Вже їй пряники, — всміхнувся господар.

Оленка помислила і, показуючи на медвисту теч, промовила: — Як лікарство...

Лузга злипається в грудочки, тверднучи, а нудкість не вивітрюється, як і гіркота. Всі голодні, іли всі, хоч прикрилось з тяжкого присмаку.

Найменший відкушував пожадливо, поки втишив гостру голодність. Потім ощадно споживає, з забарністю, потребуючи довгочасності самого їдження — від мімовільної спонуки: як звірик.

Найстарший з'їв трішки і пішов по кухоль. У шлунку сталося щось: мов невагомі речовини заповнили

місця під ребрами, або сам змінився, і тепер закрито глибочину його для їжі, тому — пекота. Межна подужувати її, хоч болючо віддається на серці.

Дико зголоднівші, Оленка жувала печиво: терпіла нудний смак, поки живність переважала відразу; аж ось — неможливо далі! Кінчили вечерю.

Другого дня, коли прокинулися, вже розвидніло надворі. Світло біле крізь шибки, залиплі снігом. А в хаті так холодно і так скорбно від безнадійної зліденності, що сам день перестав радувати собою, — всі зразу ж звернулися думкою до печива. Доїли остатчу і ждуть, поки спечеться новий малясник. Він, покладений на стіл, виглядав принадно: чотирикутник темно-рудого кольору заповнював “лист”, бляшаний аркуш, загнутий вгору всіма краями. Порізали корм на кусники, беруть в рот, — знов віднаджус, як і вчора. Батько і мати терпеливіші, переборюють відсмак, ідять, але діти небагато спожили і — кінець.

— Іж, дитинко! Чого не береш? — питає мати Оленку, думаючи: “нехай хлопці чують і привертаються до миски”.

Ніхто не простягнув руки по свіжий кусник. Ралтом — дряпання в надвірні двері.

— Я знаю, хто! — сказав Андрійко, піднявшись з місця бігти в сіні.

— “Зорик”; — здогадалася Оленка і теж поспішила до порога.

Мати спиняє:

— Куди ж ви? Одягніться, тоді виходьте!

Вхопили діти по одежинці на плечі і вискочили з хати. Справді, біля дверей стояв, опустивши голову, “Зорик”, іхній собака, який влітку пропав, та він і жив недовго в дворі. Мирон Данилович надібав його в полі і поманив за собою — подарунок для дітей, що всяку тваринку люблять. Пес давно, мабуть, відбився від свого попереднього двору і здичавів надто, бо покрутівся біля хати, поплигав біля дітей з місяць і відбіг до воріт.

Тепер знову до хати: притягся худощий, як хмизина. Очима квіло блищить, бляклими цятками в чорноті.

Хотіли діти погладити, — він відходить.

Оленка побігла в хату і винесла кусник малясника, кинула на сніг... собака торкнувся писком до печива, зтягнув повітря раз, другий і підвів голову — не взяв

кінутого. Ще підохдав, чи не дадуть поживи. Чуючи тільки, що кличуть: "Зорик", "Зорик", без жодного дання, він знетерпливився, повернув від хати і потруси в сніжною вулицею.

Коли діти вернулися, мати нагадала:

- Їжте, бо прохолоне!
- Я годі! — сказав найменший.
- Оленко, чом не їси?
- Вже не хочу. Нехай малясник буде на обід.
- На обід я ще спечу.
- То нехай буде на вечерю.

Микола аразу ж ліг: жовтий з обличчя і аж темнавий, як бабуся була перед смертю. Ходила коло нього мати, розпитувала, що болить, приносила пити гарячу настоянку з зілля, як чай, припрошуvalа брати печиво, — він пив, казав, що не болить нічого, але більше не єв. Що ж вона зробить? Единий лік для сина хліб: міг би врятувати. Вона чоловікові:

- Сходив би ще раз до млина, гляди, продають борошно.
- Піду, — чи хоч пригоршню наточать?

*

Знову, взявши костур і мішок, Мирон Данилович пускається в дорогу, білу і холодну. Виходячи з села, бачить, як біля хати, що дверима близько до воріт, став чоловік з навислими бровами і вусами, підперезаний поверх широкого ватника; став і стукає.

Мирон Данилович пригадав: тут Сіненки; господар тут з найраніших колгоспників на селі.

Вийшла жінка і чує:

- Ваш чоловік умер.

Руками вдарила об полі:

- Та як же так? Він пішов борошна шукати.
- Готовий.

Заголосила жінка на весь двір:

- Що я з малими робитиму? — їх п'ятеро. Ой, лишенко! Діти, ходімте до тата прощатись...

Як утішав сповісник, не чув Мирон Данилович. Сумно стало: "це б помогти треба, так чим? — і дивися ж, замкнули: ні заробити, ні купити. Тільки в кошару женуть, а там одинаковий похорон". Вийшов за село і вгледів: люди на дорозі спиняються коло мертвого, що його

шапка відкотилася набік. Одна рука відкинута, друга придержує мішок. При обличчі збився сніг, ніби відгортано перед смертю. Селяни відходять; Катранник теж віддалився, роздумуючи: "страшиться кожен мертвого, себе впізнає".

Скоро почув зойк і оглянувся — вже Сіненчиха з купою дітей підходила оплакувати покійника. Стали сім'ю і голосять. Підвoda спинилася: відвозити небіжчика до ями.

Невесела дорога! Простують згорблени люди; дехто присідає перепочити, сил нема.

Біля млина більше голодних, ніж було. Скрізь бродять, мов привиди німі, часто на сніг хиляться. Борошна ім — ні порошинки від височезніх воріт.

Виходять звідти два з пукатими мішками: Отроходін і Шікрятов; перший в мишастому пальті поверх піввійськового френча і в кепці, — обімкнув обома руками здобич, тримаючи при лівому боці, і так сунеться, а слідом другий, в чорному пальті, аж надривається під вагою. Недалеко нести: до підводи, що серед зборища голодних примар. Борошно, випилившіся з мішка на спину і рукави Шікрятова, так принадно сиві, що скелетоподібні тіні не витримали і кинулись до носіїв. Простягли багатьма гілками висохлі руки і чіпляються слабосиличими пальцями: відняті мішки.

Прибігли міліціонери і розшвидрнують натовп, як копу порожніх скопів. Отроходін підкида коліно, щоб підбити вгору мішок і підтримати, — тоді миттю ж, звільнивши праву руку, б'є худих по чім влучить і валяє на сніг. Одного, висохлого, мов павутину, поцілив прямо в перенісся і той, непрітомний, скрутися на місці.

З охоронкою носії дійшли до підводи; поклавши здобич і швидко самі всівши, звеліли погоничеві торкати коні. Він стъобнув і крикнув: "Но! но! цуценята, щоб тобі виздихали!" Тільки сніг із-під копит курить.

Катранник, як стояв, так і пристиг, коли подумав: "наш хліб вирвали з рук, а ми могли б відняти, для дітей!.. хіба нема чоловіків певних? однаково — загибель".

Вразив і випадок, дрібний, але багатозначний: Отроходін зустрівся очима на коротку мить, коли валив опецькуватий мішок на підвodu, — очима зустрівся Миронові Даниловичу: один одного побачили, ніби в блискавичному оғні, що, однак, невидимий людям. Крізь

окуляри Отроходіна пробіг виблиск при виразі зваги і зненавиди, який збудив селянинові в пам'яті день з дитинства.

Одна сім'я вибралася на празник до дальніх родичів, а вночі злодії підкотили підводою під комору і винесли добро. Довго розшукувано їх, аж поки, несподівано, попався підгородній мешканець. Він прибув із Рязанщини і оселився в "солдатки": серед акацій стояла дрібна хатка на пригорбі, без квітків і пташиного голосу, — тільки бур'яни скрізь, як ліс. Там запинаячили місцеві друзяки, з ними також — незаміжня жінка, сестра якої вийшла за вчителя в селі і теж вчителювала; до них тоді в школу ходив Катранник.

Раз вночі рязанський прибулець, п'янний, як туман, з кимсь посварившися, почав стріляти. Його скоплено, дома вчинено трус і знайдено силу чужих речей. Чутка про знахіддя дійшла до Кленоточі; прибули звідти обікрадені господарі: відзнали своє добро і поставили свідків — потвердити заяву. Почалося слідство по селях, зокрема в Кленоточі, куди приводили самого грабіжника. Глядів він на людей так безсороно — з найелішою зухвалістю: точнісінько, як тепер Отроходін; навіть на вигляді обох вирізалася подібність... "Чи не синок того самого? — вгадує Мирон Данилович. — Ні! цей мабуть окремо, партійною борозною".

Довго ждуть селяни, сновигаючи і постоюючи на снігу: борошна їм нема, а ждуть.. дивляться, — млин пріковує таємними ланцюгами.

Ті, що, впавши в сніг, сконали, так і лежать; ніхто з службовців не гляне. В другій половині дня заїхала темна гарба; коли два возів наскладали трупів, як обаполів, вона поскрипіла в степ.

Мирон Данилович пішов геть, бачачи, що, крім тісного місця на возі, нічого дожидати. Згадав про городні ділянки: чи знайдеться що-небудь? Можна костуром розгрібати.

Рився, мов олень, що копитами і рогами відгортає сніг, шукаючи немертвої трави. Грушовий костур міцний, ніби з заліза; а вигребені бурячки дрібні і поморожені. Декотрі підгнилі, декотрі трішки свіжіші: якщо гаразд перечистити, згодяться в чавунець. Радів, бо до печива на переміну є що пожувати. Переб'ють млюсний смак від малясника.

В хаті вся сім'я підступає до нього: такий вигляд тіней, як біля млина! — аж трусяться, чекаючи борошна, і горячі очима. Він сказав:

— Нема борошна...

Відразу відвели погляд; але пожвавішли, побачивши буряки.

— Годяться! страва буде, — сказала господиня і заクロпоталася коло печі.

Чоловік вініс соломи, насмиканої з стріхи сарайчика, — чого там думати про господарство? Тут' юби сьогодні обід зварити і встояти на ногах.

Парувала юшка; съорбаючи, діти також від малясника надкушували.

— Коли запивати юшкою, не нудить, — повідомила Оленка.

— От бачиш! — радіє мати, — смак вирівнюється. Як тобі Андрійку?

— Я нагрівся, — сказав хлопець.

Боялась вона питати найстаршого; тільки гляділа, замираючи серцем: тихо відходить син, ніби догоряє скіпка соснова.

Батько теж бачить і боліє за нього, але не виказує почуття.

— Юшка кріпити! — сказав він, — добра юшка.

Микола чує розраду, але не поборе знемоги: хилиться на ліжко, як завжди. Воскований кістяк. Всілу пальці ворушаться.

Вечір чорний; рано полягали, ощаджуючи гас, бо зсталось небагато в бальзамці, і мусять берегти про скрутний випадок.

Андрій заснув миттю, — перший сон був міцний і змив найгіркішу втому. Але опівночі, в хворобливій вразливості, знов насторожився слух: без вольового зусилля, тільки від горіння в нервах.

Прокинувся хлопець при легкому стукоті і почув, як батько, відчинивши надвірні двері і шепочучи, вводить когось у хату.

— Не світіть! — вимовив гість.

Андрійко вільнів, то — Семенюта, зять діда Гонтара, дуже далекого і единого родича, що сім'я мала в селі. Рідко заходили вони: зять і тестя.

— Як ваша ласка, прийдіть на поміч! — просить Семенюта, — наші веліли, сходи до родичів.. боюсь каза-

ти, що сталося. Могилу копати треба: і скоро, і щоб ніхто не бачив, а я сам не вправлюсь.

Батько тільки одну мить роздумував; зразу став одягатися і, коли відходив, сказав мамі:

— Замкни двері!

Стихли кроки за стіною, батькові і Семенютині, а мати, вернувшись з сіней, довго зітжала і ворушилася.

Хлопець дожидає повороту батька, але не хоче виказати безсоння; лежить і слухає, чи чути злі шуми надворі? — здається йому: величезна загроза надходить, зготована знищити хату і кожного, хто в ній. Він неспроможний виразно уявити напасті, найчастіші в виді — дивні розбійники, такі, як звичайно про них оповідають, і одночасно інші, гострі очима і намірами, грізні лютістю: мов сили, темрявою народжені. Доберуться до причілка, де батько прибудував дрібну теслярню; тепер вона порожня, покрівля її — з старої соломи... злодії можуть підпалити її і вломитися до хати. Прикро хлопцеві, чому батько і мати зневажають небезпеку, що всіх погубить? Бо ж близько! Хотів заснути і не міг, охоплений тривогою. Передсвітом почув глухі кроки, що підступали до хати. Брязнула клямка. Мати спрісоня скопилась відчинити двері; ввійшов батько, поволі волочучи ноги, мов далеко мандрував чи наробывся тяжко. Пошепкі оповідає матері про подію.

... старий Гонтар уже на столі; жінки плачуть. Мені дивно, бо знали всі: його і синів вивезено, тепер сам — тут, мертвий, і нікого з синів нема. Думаю, мабуть, воно в зятевій хаті сидять. Зять обдряпаний; поки до нас добрів, то зсувається в канави, бо погано бачить, став — як півсліпець. Дорогою я за лікоть його тримав. Стою в хаті і дивуюсь, а мовчу; хай самі скажуть.

От зять припрошує: сядьмо на лаві, розкажу вам — скінлась біда, що згадувати страх. Не проговориться ні кому, а то нас і вас заберуть. Старий вернувся вночі поранений, весь обмерзлий. Двісті верст пішки йшов; ховавсь ночами, як звір, і так — цілий тиждень. Міцний був, а коли прийшов, одні кості від чоловіка: впав, переступив поріг і впав. Клали бідного на постіль, то побачили — на грудях рана.

Опритомнів він і розказує: привезено його з синами до міста і вкинуто в дворову тюрму. Там багато людей розстрілюють; долі в підвалі пісок насыпаний високо,

щоб кров забирає, день і ніч. Коли промок, тоді вигрібають і замінюють сухим. Казав: з великим страхом ждали, поки черга дійде, все чули стрілянину і серце боліло. Аж ось наша пора, вже не згадую, як ішли: просто на бойню тягнуто. Поставили чотирьох нас під стіною, не так, як заведено, що обертають спиною і в потилицю кулями б'ють, а по-старому, плечима до цегли. Тільки одно пам'ятаю: блиснуло і я весь скорчився, мов електрикою обпалений біля серця і звідти по всьому тілу... скорчився враз і миттю все стемніло. Прокинувся я з припекlosti, щось мене давить, груди скувало і дихнути не дає, як часом буває в сні. Болить від того, що дихаю. Починаю ворушитися — стає мені трохи легше. Все дужче випручуєсь і відгрібаюсь, а чую: землю жую, бо в роті її повно. Вивільнів руки, пробую ними помогти собі, щоб підвєстися трохи, це — як черв'як із землі вилазить, так я видирався. Вже починаю бачити; коли ж виліз, дивлюся і нічого не тямлю, мов сон якийсь. Біля мене біліє, а далі кругом темно, тільки найбільші дерева вирізнились. І холодно мені. Там, звідки виліз, була моя нора — в ямі, широкій, як хата. Мерзну і дуже в грудях болить; починаю обмачувати, руки липнуть, щось потроху спливає з пальців і крапає. Тоді вже роздивився: сніг долі і на нього моя кров збігла. Відірвав я від нижньої сорочки шматок, згорнув і поклав на рану, зверху поясом перев'язав, через груди.

Треба йти від ями. Лишень дерево прошелестить на вітрі, — я вже з страху здригнувшись, бо думаю, це вбивці мої вертаються по мене: дострілювати, аж привиджені з мороку. Відійшов трохи і знов назад бреду — не хочеться кидати місце, бо, може, сини, бувши зо мною в ямі, не подоходили і ще теплі. Котрий прокинеться, як і я сам, випручувається буде, то поможу йому. Відступав я і вертався. Стану до ями — слухаю, на коліна обпущусь і знов слухаю. Голову нахилю, прикладу вухо до землі і до снігу, чи не почую, як дихне хто з синів або тихо застогне, і часом вчувається, що таки зітхає живий чоловік на глибині; а тоді знов тихо. Другі шелести приходять — з лісу. Був я такий страйгений, що голова горіла, і пекло в грудях... сам зітхаю, а чується ніби то з глибини. Раз почав стукати кулаком об землю, може, збудитися котрий, з непритомності вийде, і вже стукаючи, тихо кличу іменами синів: — Петре, не чуеш? Івану,

не, а ти? Михайло, слухай!.. – і в одну мить видалося мені, що на це ім'я, найменшого сина, мов би застогнало і шепотом відгукнулося, кроків за два чи три в сторону. Кинувся я туди – стукаю і питаю!.. ні, все тихо. Довго викликав їх і слухав, так уж з того світу не обзивались. А все дожидаю; пробую землю розгребти, думаю, знайду котрогось. Де там!.. Яма велика, багато загорнуто, і другі, що лежали біля мене, подубіли: я обторкнув їх. Коли хто не був готовий з розстрілу, додувшися під землею. Іти треба геть скоріше, а все перед очима – сини: що вони тут лежать, і велика сила тримає мене. Вже коли зовсім змерз, рішив: нічого не зробиш, треба прощатись.

Вже і відійшов далі, та враз тоді місяць висвітився – стало видно, як вдень; ще раз вертаюся... бачу: темніє западина, з якої я виліз, а велика могила ледве снігом притрущена. Загортали в яму, мабуть, заготовлену наперед, бо все довкруги вже рівно заметене. Коли ж загрібали нас, потрусив сніжок та й перестав – небагато його на свіжині; там він і танув. Яма на глинищі, серед нетрів лісних, – рідко хто загляне. Перетліють покійники, рослинністю в лісі вкриються: під кущиками і деревами ніхто не вгледить – пам'ять про людей перейде.

Постояв я, поплакав над синами і, перехрестивши їхній похорон, пішов, куди очі дивляться.

Виламав цілок: легше йти стало, а то вже я знесилувався. Добре, що посвітив місяць, поки я на стежку напав і добувся до низької смуги – там дорога була, хоч заметена, та все ж рівніше йти і кущів небагато. Знов стемніло; брів я, – розказує старий, – не знаючи куди і скільки верст. Закрутилася метелиця, і погано, бо нічого не бачу, а радію: от, замете мій слід, не будуть шукати. Так нанесло, що до ранку зрівняло сніг за мною. Холодно зробилося. Став під деревом і беру сніг – витираю місця на одежі, де кров. Трудно прийшлося на собі слід виводити; він згладився якось, бо піджак темний. Як витер і вимочив снігом, не було дуже знати, тільки сохло довго і морозом клалося в груди.

Вийшов на степ і держуся попід заметеними вербичками і комишами. Набрів на сарайчик – мабуть, притулок для робочих, що на буряках працювали; похилений і дверей нема... А долі солома, снігом присипана. Згріб,

збив її в копицю і зарився, як звір. Зразу ж заснув і проспав мало не до вечора. Виглянув я, – сонце так світить на сніг, що нічого не бачу: сліпити мене. Голова важка; і всього мене хвороба палить. Як поїв снігу, трохи полегшало.

По сонцю видно, в котру сторону йти, спішу туди і все оглядаюсь, бо знаю: я тепер незаконний чоловік на світі, арештований і роастріляний, викреслений із живих списків; по документах – мертвяк. Стану перед начальством, хай найдрібнішим, і не можу сказати, хто я такий єсть! – гірко і страшно на душі... виштовхнуло мене з життя, без ніякої вини за мною, і що робити? Так думав і все йшов і йшов.

Темно стало в степу; тоді засвітились огни – на хуторці. Проходжу вуличкою і в вікна заглядаю. Бачу ікони на покуті і вже стукаю об хвіртку: бокуся, як зразу зазнайти, то собаки обнесуть. Стара жінка виглянула, питає: хто там? Кажу: подорожній, одстав од возів і заблудився, пустіть переночувати! Не бійтесь, я і горобцям не страшний. Впустила бабуся. З нею внуки, а сина і невістки немає – в город поїхали: ще якраз суботній вечір був. Борщу насипала бабуся і врізала хліба яшного, – їв, мов дикий, з голоду. Попросив шмаття перев'язати рану, кажу: зсунувся в ярок і вдарився об гострий корч.

Ліг на лаві; тепло і тихо. Зірки видно в шибках і місяць як викутий. Скоро я й заснув.

Вранці бабуся подала мені торбинку з вареною картоплею, було там трохи капусти і огірків, – син робив на плянтаціях, городину мав. З тієї торбинки жив я, поки додому прибився. Ховався, як вовк. Раз у стіжку ночував: нору собі висмикав і заліг. Здичавів, потайки брівши до хати. Тепер я дома, – казав старий, – і не знаю, що буде. Не жити на світі, хоч би і видужав. Місця мені нема... дізнаються і заберуть знов, на смерть; і в мені самому щось обірвалося – нитка, которая до життя прив'язувала. Одно добре: внуків і родичів ще раз побачив.

Так казав старий і видно було, що не житиме! – мерцем лежав, замучений і недужий; рана в нього не гойлася, лікаря ж кликати не можна і ліків тут немає. А ще більше він терпів від тривоги – ні хвилини покою не мав, усе вважалося, що йдуть по нього стріляти

вдруге. Може б подужав хворобу, так голодно в хаті, нічим підгодувати, сама юшка. Голод доконав. І всіх нас тією стежкою спровадить, бо вже ледве ходимо. Я недавно забився, в лікті жили розтягнув, так тепер однорукий при роботі. Дошки на труну обпилив, бо вся хата їх придержувала, і збити зміг, а от яму викопати несила одному. Підем рити, щоб до ранку впоратися.

— Це зробим, — відказав я і все дивлюся на діда Гонтаря; він більй, як голуб: голову, щоки і підбородину вкрила сивина, тільки рот глибоко темніє, бо чи губи згорніли в смерті і розкрилися, чи така тінь, — і очі ямки глибоко позападали.

Вийшли ми з Семенютою, взявши лолати, і вибили яму; довго морочилися, бо поночі, все — помацки. Похоронили гуртом бідолашного діда, наче злочинця якого чи самогубця; відлюдно і в темряві, хоч був чесний чоловік, сказати можна, праведний. Рідня боялася плакати голосно, — ще хтось почне з вулиці. Якби ці харцизи візнали, кого поховано, всю сім'ю скопили б на смерть: затерти свідчення про розстріл, цілоденний і цілонічний.

Виходжу я з двору, а Семенюта дякує і вибачається, що нема чого дати за роботу. Кажу йому:

— Забудьте! Нічого не треба.

— От що, — надумався він, — я вам порадою послуху. Перед смертю старий згадав про кагати торішні. То ви собі беріть один з них. Як іти до цукроварні, зверніть на виселкову дорогу, що біля толоки: там коні з заводу в перегонах були. Ідіть, і зразу за тим місцем, праворуч, при невеличкому нахилі — кагат, його загорнули, покинувши дрібну картоплю на дні.

— За це спасибі і від мене, і від сім'ї! — кажу йому і виходжу з двору; темно, хоч в око стрель, а я йду і мов свічусь, такий радий. Бо якщо в кагаті зоставили картопляний дріб'язок, ми прохарчуємося з місяць. Картофля торік була добра. Аби не проспати, — раненько піду.

Батько замовк. Але хлопець довго ще не спав; перевікався: то — “вони”! що розстрілюють. Скрізь підходять близько. Зібралися і глядять — кого взяти. Марюки, німі і таємничі, чорніли, не даючи заснути. Аж перед сходом сонця він, мов тонучи, зневулився в сонній непам'яті.

Вже не чув, як збиралася батько в степ: по знахідку, що могла врятувати сім'ю.

З лопаткою і нерозлучним мішком поспішає Мирон Данилович до кагату — в передсвітанковій імлі, що, ніби хоровита, млотиться над снігами. Коли ж зачала розточуватись, на заміну їй набігла хуртовинка і стала в пригоді шукачеві; “нехай! не так мене видно”. Вона понеслася, засипала навколо, часом збиваючися з бігу, мов занепокоєна, і оберталася плавкими кругами зовсім низъко, після чого ще несамовитіше і густіше кидала збір білих цяток. Скрізь позбувшись ваги, курята вони і злітають угому, — там знов летять в один напрямок. Небо над ними сіре з просвітлістю, як цина; без променів: близьке і смутне. Під ним — біжуча сила сніжинок, кинута в вітрі і несена без числа, іх сивий океан хвилюється і мчить, мчить в непочислимих течіях, обкидаючи подорожнього, його шлях, горби з боків, попереду заметні, і також одинокі вербички в полі, і кущики, що блідою пожовклістю вирізняються з сніжного покрову.

Мирон Данилович побоювався: або другі здобичники теж прийдуть і ніхто не матиме собі досить, або вже все розрите. Згадував про дивацьку розвагу робітників на цьому гонниці, років з чотири тому: стануть у кропив'яні мішки, обв'язуються пасками і біжать наввипередки, плутаючи ногами і гублячи крок. Падають, під реґіт глядачів. Гнали також і верхівні; а один, босий, виграв заклад, що з конем збіжить — на короткій доріжці. Тепер би, мабуть, від півня відстав.

Ось — кагат. Не рушене! Катранник відгріб сніг і заходить копати. Земля промерзла, хоч не дуже: тут коця закопай, до весни склониться. Зморений тяжко, з роботи, голодування і трудної ночі на похоронах, Мирон Данилович навіть лягав спочивати на розриту землю, перемішану з старою соломою. І ніби скарб знайшов, так радів!. картопля, хай дрібна, як перебірок, підхарчує; в ній — крохмаль; кисіль зготувити можна і діти відживуть. То судилося, що дід Гонтар, вернувшись від смерті, згадав про далекий кагат, всіма забутій.

Знов береться копати Катранник і вже вигортав перші картоплинки! — дедалі їх більше. Набравши в мішок, скільки донести міг, він викопав бічну нору і туди склав решту знахідки. Довго трудився, загортав чи землю і сніг, щоб було непомітно. Додому йдучи, всіх обминав, а то позаздряль і віднімуть мішок. Після

аустрічі з двома, що ввечері хижо світили очима на його відро з малисом, став обережний, як птах. Далеко відходив стороною, бачивши гуртки біля села... "голодні, як голодні", розважає він вибачливо, "я сам такий; коли вже доходять, то сліпнуть: мішається їм, хто ворог, хто свій, — віднімуть і годі".

Пригадалося, як юрми скорченими пальцями шарпали клунок Отроходіна, а напроти блискотів лютий погляд крізь окуляри.

Враз обпекла гіркіша думка: от, робиш цілий вік, так дітям вигрібай картопляні покидьки, мов злодій, серед заметеного степу; а набігли смикуни з партквитками — тягнуть крупчатку, від ротів дитячих, і сторо жа, поставлена владою, охороняє кривду.

В хаті вже забули, який смак картоплі. Старший син попоїсть супу, смачного, коли розварити картоплю, як слід, до густощу, і присолити, — поправиться син: він цю страву любить. І менші: їм би зиму продержатись, а там, як зайчики, підуть на зелень.

Біля порога обтрусилося від снігу і, коли в хату ввійшов, зразу ж повідомив, розв'язуючи мішок:

— Картопля — наша!

Жінка перегортася її втішаючись:

— Гарна картопля, тепер — празник...

Повеселішали діти, ждуть і нетерпеливляться, поки суп закипить. Він густий вийшов, бо зовсім бульба розварилася; їли і ретельно оббрали на череп'яних беріжках.

Мирон Данилович після снідання, як ліг, миттю за снув! нечувствений; ніби в землі.

*

В селі Кленоточі люди вмирали, як і скрізь на Україні, — їхній хліб і всяку поживу забрано, а самих покинуто на неминучу гибель, бо держава, використавши силу проти них, як смертельний противник відняла, крім харчів, також можливість заробити на прожиття. Стан — гірший, ніж під час чуми.

Картопля кінчалася в Катранників, і господар никак околицями: чи не здобуде чого для сім'ї?

Холодно і пустельно всюди. Сум обгортає душу се ред снігової порожнечі; здавалося, світ вихолоднів, як

покинутий будинок. І лихоманив істоту один клопіт: знайти іжу.

Погляд приковувався до низового обширу навколо; весь час кидався по сніговому рівню, обторкуючи дво рища, стежки, підвір'я, кущики в снігу і гілки рідких дерев, де часом сяде темний птах: "це, мабуть, з останніх, від лісу".

Згадуючи про косаря, попрямував до його садиби — не візнати місця! — ліска як не було. Яр, повний снігу, і тільки. На дво рищі, рівному, ніби біла скатерть, одна руїна від хати, теж заметена. Солом'яній верх, крокви з бантинами, одвірки і лутки зникли; певно, по від'їзді сім'ї, коли дерева навколо валено, хатка стала здобиччю дроворубів.

Мирон Данилович вертається в село; проходить мимо хати Кайданця, — віконниці зачинені, і жодного сліду від порога до хвіртки і воріт: рівно біліє сніг, давно нанесений. "Таки вибрався на Кавказ. Хіба й собі спробувати? — замислився Катранник. — Бо тут біла труна".

Коло рогу вулиці почув розмову з смачними назвами, що приневолили спинитись і застигнути: партійці! говорять про харчі...

— Що сьогодні дають? — питает чорна "ушанка"; під нею вибрита потилиця поземно перетнулася згорткою.

Четверо, стрінувшись, несуть різну вагу: на плечах і під руками наодинці, і в обхват — хто мішечок, а хто кошик, клунок, торбу.

— Та крупи дають і гов'ядину!

— Як було: кукурудзу, а до неї чечевицю.

Притихли, обговорюючи, бо зауважили Мирона Даниловича: чужий! — зрештою, рушили з перехрестка.

Катранник пригадав: колонія лютого закладу притулена до краю села, звідки вони тягнуть харч. В одного з кошика крайчиком лисніла червонаста воловина.

А стороною вітер приносив запах вареної страви, що притягував селянина, мов рибу — живець на крючку. Привів до огорожі колгоспного дво рища. Там ватра трі скотіла, розкидаючи іскри і стелячи дим; яскрава серед біlosti снігової.

Довкруг казана зібрались активісти: стерегли, як сундук із золотом; інші, їх супряги, сновигали поодаль або мили посуд перед тим, як обід розливатимуть, а деякі вмощував глечик у кошику, підклавши туди соломки.

За стайнами колгоспники, впряженіся, як египетські дармобри до каменя, відтягали дохлу коняку в степ. Такі ж мерущі, як і кожен одноосібник.

Подивився на іхній двір Катранник, тільки головою похитав: "Бач, настягали чужого, а що зосталося? тільки в казані наші крупи, з запічків виметені для півживих; самі активісти - з тугими пиками".

Побачивши, як гріється казан активістів і як відтягають падло натужені худяки під линвами, Мирон Данилович пішов додому найкоротшою дорогою, що пролягала біля сумного місця... якби знав, скільки прикости стерпить, - обминув би, брівши найдальшою околицею.

Проїджала підвoda; "це туди!" - зразу ж відзначив собі чоловік, бо чув тяжкий стукіт. Накладено мертвих, як снопів. Три дядьки, вищі і хуткіші за мимовільного свідка, спроваджують безталанних односельчан: до впокояння.

Ось і воно; піввода звернула на необгороджену ділянку, де вже дождає викопана яма, а нову - кайлими, лопатками, плішнями вищюють гробокопи, рухаючись, як недужі. Дядьки ж повкидали мертвих до ями і загортують міленько, бо ніколи! - треба їхати по свіжих, що пересталися.

Великі дерева біля кладовища спиняли завію, і сніг лежав тоншій, ніж по околиці. Мертвих кладено також біля могилок, просто на білу поверхню, або загортано так неглибоко, що земля і сніг, злягаючися, потроху звівільняли їх, показуючи недавні заметини. Всюди видно: то нога, то коліно, то рука по лікоть чи сама кістя, чи вигнута脊на і голова, - виставляються з глинистого ґрунту і зимового покrovу, як після побоїща, веденої вже не людьми, а збіgom демонів, що не знають звичаю достойно класти покійників на останній сон. Кинули їх мертвими і притоптали, швидко через них перебігши. Виказуються небіжчики крізь сніг, мов з потоплення якогось: білого і морозного, що залило, але не закрило їх цілком, - так і спинилося, страхуючи живих.

Хотів відходити Мирон Данилович; бачить - гурток дрібний рушає помалу, помалу до кладовища, навпроте зе через безпарканні садиби, відтіля, де дитячий будинок рудіє. Чого ж малята самі, без дорослих тягнуться сюди? Хитаються разом, ніби зв'язані докупи; окремо двоє - волочать якісь речі, відставши.

Наблизився гурток і видно: вішістьох тягнуть рядно з вагою, взявшись за його краї і кутики, мов мурашки; доволочили ношу до клинчика, вільного від покійників. Двоє приєдналися з лопатками. Починається риття; на-вперемінки беруться до роботи; вільні відпочивають, підтупцюють і хукають собі на руки. Тоді підійшов Мирон Данилович.

- Добриден, дядьку, добриден! - врізноволос відказують на привітання копачі; здивовано і недовірливо поглядають. Однак більше не кажуть нічого. На рядні трупик - його руки криво скорчені біля грудей.

Серце стрепенулося в Мирона Даниловича: мертвячок був Андрійкових років і навіть схожий з обличчя на нього.

- Ану, хлопці, я помогу - хоч трохи!
Мовчать. Один подав лопатку.

Мирон Данилович починає копати, але що за знак поганий? - зразу ж і втомився. Колись від зорі міг до зорі рити, забувши про спочинок, тільки набіглій піт з брови струшував, а тепер неспроможний півгодини повертил лопатою. Зачав дрібно тримтіти, немічно і гірко. Відчув таку чорну змору, що от-от похилить на сніг. Стояв, обпершись на лопатку.

Перед очима трупик, мов пергаментовий шкірою і пойнятій темною сизістю в страшній схудлості: кістячечок зостався і шкіра на ньому, що обсохла, замість одяжки.

Поставив лопатку в свіже риття Мирон Данилович - так, щоб не впала, як руку прийняти, і признався:

- Несила мені землю копати, хлопці!
- Ми самі.

Пішов він, оглянувся з вулиці і побачив, що вже притрущують. Не осуджував їх: "де тут закопати як слід, коли немічні? - і від цього трупика крізь сніг руки виставляються..."

Ідучи, позирає на дворища Катранник; то в одному, то в другому - мертві, покладені на сніг. Але комісія, байдужа до них, перебігає від порога до порога.

Жовтє охорою хата Никифора Самохі, що в радгоспі служить як городник, - треба довідатися, чи живий. Господар і жінка дома: з кукурудзяними качанами клопіт.

- Сьогодні в радгоспі ніякого діла, - сказав Самоха, - так і розійшлися завчасу. Не дивуйтесь моїй му-

комольні! Дістав п'ять кілограмів кукурудзяного качанця, це – така зарплата; буду кришти.

Порубав качани сокирою на дрівітні і вкидає в мішок, потім гатить по них обухом.

Катранник розповів про зустрічі – з партійцями і дітьми.

– Подушать нас! – сказала господиня, чорнява, як нічний жучок, але недокрівна, аж воскувата. Її чоловік, проти неї, ніби від повісма льняного; вуса підрізано в риску.

– Дивіться на хатній млин! – запрошує він гостя, – засипатиму зараз: мое серебро змелеться.

В кутку, з-під відкинутого рядна, вибліскотіла саморобна машина; і гість підступив, пильно оглядаючи.

– Нічого хитрого, – мовить Самоха, – я поставив рівно зрізаний пеньок з прикороченим корінням. А зверху перекинув другий пеньок, теж рівний, тільки без коренів і менший. Обидва акуратно пригнані кругами, і там держаться камінці, як зуби: їх багато. В нижньому пеньку посередині шворінь, от на ньому і крутиться верхній пеньок. При самих зрізах обведено бляшаний пас і до нижнього пенька прибито. Зоставлено рівчик – для борошна: куди засипатися йому. За великий цвях, що он нагорі, збоку забитий, берусь і кручу верхній пеньок на нижньому: це і вся механіка.

– Вся то вся, а звірувата штука! – знов дивувався Мирон Данилович, коли господар покрутів саморобний млин: прогуркотіло дерево і проскрготіло камінцями. В слух віддається болісно.

Гість пригадує собі картину в книжці: головоніг з очима виряченими і відногами на всі боки, ніби ця машина, – і каменюки кругом, як тут навалені.

– Каміння чого?

– Треба: щоб нижній пеньок не ворушився.

Самоха засипав товченого качання в відтулину при шворені, після чого взявся знов крутити верхній пеньок, сухий і коронкуватий. Гуркіт став глухий і рівномірний. Почало сипатися з рівчака.

– Це б на всесвітню виставку, в Париж чи що, – сказав гість, – нехай подивляться! Такої індустрії ще не бачили.

– Чому ж? Я дам і в Париж, хай тільки напис повісить: “завершення ленінізму в селі Кленоточі”, і рік

поставлять – “на переході зими з тридцять другого в тридцять третій”. Після виставки можна, як подарунок, одвезти в Кремль і присусідити біля цар-пушки і цар-колокола. Буде трете диво: цар-зліздні.

– Скажуть, нерівня тим двом.

– Як так? Це ж цінніше... ні з цар-пушки стріляти не можна, ні в цар-колокол дзвонити, а мое диво кукурудзяні качани краштишь. Від нього користь.

– Ім такий млин навіщо?

– Навіщо? Сьогодні на кожного туза-кримлівця одна ферма працює. Все постачає, і птиче молоко доить. А мельниця спільна. Нехай перегризується, то їй не повірять – боятимуться підсипаних порошків з гадючої склянки. Тоді скажуть: а де механіка Самохи? – давай сюди! От, всякий собі в палаті за цвях крутить і пересіває борошненце: млинці пекти.

– Премія буде.

– Буде: нашийник імені вождя революції.

– Цільте! – спинила господиня, – в двір заходять, такої премії дадуть, що світа не побачим.

– Я ждав, всіх радгоспних перетрушують, – сказав Самоха; а в вас були?

– Двічі. Перерили і вимели хату, – скрізь так.

Самоха миттю накинув дрантину на корінчастий мешканізм.

Заходять обшукувачі. Всюди носа стромляють, обмажують хижку, топчуться на гориці, зиркають під піч і піл, і в кутки; тягнуть накриття.

– Що це в тебе? – питає розпорядчик.

– Круг саморобний, так і звуться: круг – кукурудзяні качани перетирати. Ними зарплатню дають, без зерна, – ви їх цілими не з'їсте, а такої мельниці кам'яної нема, щоб їх крушила.

– Поговори мені! – кричить головний і з допомогою міліціонера витягає прилад на середину хати: – бач артилерію построїв... конфіскується, як протизаконна мельниця без мотора, – несіть на віз!

Четверо беруть механічного головонога. Начальник розсідається писати протокол і вимовляє: “... незаконна мукомольна техніка в межах приватного мешкання”.

Мугикав і повторював причіпку.

– Штраф сімдесят п'ять карбованців. І скажи спасіб, що без тюрми.

— Де ж я візьму гроші? Нема! — скрикнув Самоха.

— Не мое діло. Не заплатиш, місяць тюрми. Щоб знати.

Вони з тупотом перейшли через двір і геть постуко-тіли підводою, на якій, поверх награбунку, височів пеньковий млин.

— Ну, собачюг! Ну, скажені! — картає Самоха: — да-ють качани замісто платні, і їх цілими, хоч задавися... держать на роботі, бо я кожну корморізку полагоджу, як годиться, і всяку машину. Держать і душать. Чортова сила...

— Вірно: так і зветься! — підхопив гість.

— Що зветься?

— Чортова сила. Я від старичка в потязі чув, що диявол не серед пекла сидить, — його туди, в ставок огню, вкинуть після страшного суду, щоб згорів. А тим часом князює в воздухі: ніби в просторі між небесами і всім світом. Там — він і демони його, над душами, мов шулі-ки і яструби над курчатами. Тепер але тісні в двір, близько до кожного: хапають і розкльовують. Іспит всім, за гріхи наші. Христос як господар бачить, і скоро сповниться час, хижаки зловлені будуть і вбиті через огонь, а хто терпів і вірний зостався, одержить білий вінець. Я, в поспіху та в шумі слухавши, багато не замислювався. Тепер, коли нагадали, враз ніби малюнок побачив: то — правда.

— Важка правда! Біси в миску дзьобнули і розвали-ться тепер. Скрізь підряд клюють. Наскакують на при-мерлих; хто що витяг із сховків, — гребуть собі. Де б я взяв сімдесят п'ять карбованців? Хай в тюрму беруть на місяць.

Жінка в плач:

— Туди легко тягнуть, а звідти, з звірових зубів, рідко хто вирвавсь.

— Може, обійтесь. Може, закону нема: брати саморобні крупорушки, — втішає Катранник.

— Обійтесь? Якби ж то. Їхній закон — обман собачий! — з гнівом сказав господар, — в радгоспі теж є старичок, біля рахівниці сидить. І думка його друга: що вся причина — вусатий бузувір; завів пекло.

— Старі люди знають, їм видно, — сказала господиня.

— Не видно, що істи будем.

— Позичмо в рахівника гроші на штраф; потроху б віддавали борг. То — добрий чоловік: підожде. А я в город з'їжджу по хліб.

— Хто б же пустив тебе? Ловлять як зрищників.

— Чоловіків ловлять.

— Всіх! В яри скидають або в степ завозять, верст за п'ятдесят, і зганяють на сніг — замерзати.

— Хто казав?

— Вернулись декотрі в радгосп: ледве живі; багато пропало.

— От, біда! — зітхнула господиня, — і то ж дивіться, без перерви муку завозять.

Звістку про яри, куди скидають людей, Мирон Данилович сприйняв як новину, ніби якимсь чином йому відому і моторошну до останнього жаху, що перед ним була дивна заборона, і над всім віяв смуток. Притягувала можливість добути в місті хоч трохи хліба. Непереможно схотілося знов відчути смак його і пахощ: добрий і чистий, живлючий, як сонце в великій милості. Всі почування зібралися вкруг хліба. Чи в світі немає скибки: йому, що весь вік робив хліб, гори його! Для всіх інших. Ну, хоч дітям, коли не йому.

З тією думкою пішов від Самохи, маючи подарунок: два коржики з качанізни. Спинивши, глядів, як обшукувачі тягли латані торби на віз, до млинового дива, розчепіреного коренями. То — моя корона нужди, що завершила її збір, награбований і страшенно смачний для владуших.

До чергової хати під'їжджають; назустріч їм виходить сім'я через поріг: батько і купа дітей. Батько змарнів, аж чорний — подобизна мумії, і одіж на ньому несвітна, з рябих ганчірок, позшиваних косо, мабуть, відертих від негодячих кофт і спідниць вікової давності. Знизу кругом обшив — необітнутою собачою шкірою.

Катранник, через кучугури глядівши разом з двома перехожими, зразу відзначив собі в думці: недавно зідрана та шкіра. Або придушені пса, або дохлого знайдено на пустирі. Ноги в дядька обпухли чи обмерзли; він їх пообмотував мотлохом, зверх якого наклав паски, відрізані з рубцями від рамтя. І стали ноги товсті, як колоддя. Гурт обшарпаних дітей тримався за тата з усіх боків. Дивно, що вони всі босоніж і всі худющі, як сте-

блини, — дуже пузаті: животи їх торбинками віддуваються.

Покривлені двері відхилилися в сіни, де лежить мертвa жінка; сніг коло неї наметений.

Облава, в гаморі і тупоті, розігналась до дверей. А враз стихла, приклекши і дивлячись на безсловесних мешканців, що стояли біля порога.

Начальник обшукувачів хотів зайти в хату, але навірі притиснувся з такою силою відстраху перед з'явцями, що вона, мов стиснута вкрай пружина, штовхнула назад. Сіпнувся начальник від хати і вилася: з найідкішою злістю свого серця і виразу. Як димом обдихані, він і вся облава, хто задком, потоптуючися, а кто зразу повернувшись відходили від живих примар; потім прискорили ходу і ворота вже вибігали — до збірного воза, з яким негайно посунули далі. Три свідки, що коли бригада наближалася, і собі відвели очі; побрели вулицею: далі від лиха.

*

Мирон Данилович застав плачі коло старшого сина, що, лежачи на вузькій постелі, важко дихав і казав:

— Я скоро вмру.

Побивається мати; і став коло постелі тато — неспроможний слово вимовити: душа скована...

“Це — кінець!” — нестерпною іскрою пронеслося в свідомості. Враз Мирон Данилович застиг від холоду, що обсипав груди. Здавалося, серце западає в яму. Так пробув довго коло первістка. Вийняв з кишені коржик і поклав синові в руку: чути, яка холодна долоня в нього і зовсім безвільна. Очі далекі: дивляться, але не бачать.

Заснув, чи забуття огорнуло; — з годину, поки син дрімав, були всі тихо в хаті, навшпиньках переходили і розмовляли пощепки.

Коли ж він прокинувся, проказав спокійно:

— Гарячої води хочу напитися! — глянув на коржик і почав істи, як звичайно.

Мати швиденько взяла хватки і витягла з печі чаувнець — там, біля золи, тримала трохи юшки; поставила на причіпку і шукає кухоль і не знайде: вкрай розгублена... зрештою, відшукавши, набрала юшки; дрібно зацокотів кухоль об чаувн. Син пив, вона ж дивилась на обличчя його, як на присуд собі, — чи зостанеться

Микола жити з ними, чи будуть покинуті: в порожнечі, як прірви вночі.

Його очі світліші, ніж перед дрімотою. Дожував коржик, повільно — смакуючи. Батько переломив другий коржик надвое і наділив менших: хрумкали і підходили до печі запивати юшкою. Бачивши, як мучився старший братік, були і досі налякані.

Загроза проминула, але материна душа — в тривозі. Страх збільшився вмить, бо в Миколи над щиколотками, крізь лахміття, видно: на припухлих і розірваних місцях просочилася вода. Мало не закричала мати, як побачила руїну живого тіла синового. Метнулась шукати чистої полотнини і, знаходячи ранки, перев'язувати їх.

Після того Микола знов заснув.

У хаті тиша: до самого надвечір'я; коли ж зайшли сутінки, Мирон Данилович найтихішим шепотом розповів дружині, як навідувався до Самохи. Згадав про чутку: що дехто іздить хліб шукати в місті, хоч то небезпечно. Ловлять і, завівши в глухий степ, кидають на погибель або в яруги звалюють; — не знати, чи правда.

Дружина схопилась при згадці про хліб:

— Спробувати можна, бо вже смерть. Від тих, що хапають, можна втекти; всіх не піймають...

Під час розмови побачили — син піднімає руку розплачливо: ніби тоне в річці і знак подає, захлинаючися і б'ючися останніми зусиллями. Підбігли до нього, але він зітхнув, як з важкої гіркоти, і стих. Не поворухнуться уста і вій, не здригнуться: вже недвижні! втекло життя від них.

Мати припала — мов прикипіла кістками рук: здавалося, стратила розум і от смерть її саму звалить, спливши терпіння, що проривається то в квilenня, то нестяжний плач. Поруч неї стояв батько, тінь людини; рідко йшла, як огненца, слюза по безкрівній щоці. Діти коло них — трусяться від тривоги, ловлять руки мамині і татові: наче незносимий мороз обвіює і хочуть зогрітися. Не стало в них брата, що завжди був мирний, з теплим словом, — ніколи не крикне. Тільки гляне тихими очима, підожде, думаючи щось, ніби зовсім сторонне і гарне, тоді зробить, — про що вони просили. Світлив добристю братік їхній і навіки такого другого не буде. Вони гірко покинуті без нього.

Пізно ввечорі, біліючи сорочкою на грудях, що до них мерехтіла свічка, лежав Микола в другій хаті. Було

холодно, але стояла купкою родина і все не могла відрватися поглядом від покійного.

Матір не можна впізнати: за вечір стала іншою. Як вишня, що недосвіток поранив смертельно, — тоді обпав цвіт, і зосталась вона темніти гілками, не відкликаючись на нове тепло.

Треба дівчі повторювати слова до притерплої душі, бо втратила відчуття навколоїнності; як сновида. Навіть не плакала того вечора. Чоловік, погасивши огник, вивів її з світлички, що стала покійницькою. І діти вийшли з ними. Погас огник над грудьми старшого сина, мов життя в тутешньому світі: назавжди. Зосталась темрява, через яку переходити, прощаючись — ім і йому.

Мати лягла на печі. Попереду вона мала постіль на полу, невисоко піднятому над долівкою, між причілковою стіною і піччю: там, коли був маленький, тулившся також Микола. Потім для нього поставили ліжко, при самому вікні. А цієї зими пересунули до печі, бо з вікна холодом неслось; ліжко тут і зоставили, хоч власник покинув його.

Була жива бабуся, — на печі спала. Менші діти коло неї: слухали казок, поки і заснули. Часом скаженіла хуртовина і, виуючи, влітала в комін. А на печі так тепло від нагрітого зерна, що ним присипаний черінь. Бабуся оповідала про сіроманця і вкрадену королівну. Прикручена лямпа або каганчик залишали примарний сутінок, в якому живо творилися події для настраканої уяви.

Нема бабусі. Зерно зникло; складніла піч; і темрява запанувала.

Лежить на печі мати з дітьми: горнуться до неї, вона ж, тримаючи їхні руки, ніяк не опритомніє, не вирветися від горя, що калічить серце. І вже змученість, дужча від нещастя, закрила її повіки.

Наступний день відкрився сірий. У хаті хвороблива мовчанка; з кутів дихає холодна сирість, і малі кашляють, аж надриваються. Життя почало йти, ніби в тумані чи мряці. Очі недужі в кожного: з лихоманковою запаленістю.

Мирон Данилович робив труну і копав нову яму, поряд недавньої.

Винесли туди покійничка. Поставили труну на дно. Мати взяла в жменю землі і, ставши до краю, хоче кинути — впustити з пальців, але сама хилиться вниз,

розсипавши темні грудочки. Впала б вона, якби Мирон Данилович не підхопив під руки. Довго ще не могла отямитись.

Уже свіжа могилка виросла в саду: видавалась жахливо чорною поруч бабусиної — під сніgom, ніби срібної.

До самого смерку пролежала мати недужою; ввечері підвелялася з гострим побліском в зіницях.

— Поїду з дітьми в місто: по хліб! — сказала чоловікові, — хоч кусник знайдеться; бо всі поляжуть...

14

Зібралася в дорогу швидко, та й брати нічого — тільки скріпі карбованці на квитки, дещо з теплішого рамтя і торбинка, в якій, крім варених картоплин, були кусні малясника. Сім'я пішла на станцію в післяобідній час. Спершу мати так спішила, що діти підбігали за нею; згодом, трішки заспокоєна, стишилася.

Потепліло. Хмари низькі по всьому небу, темні кола обрію, аж чорні, як вугіль; із синявістю. Там тоненька стрічка вечірнього огню, безконечно смутного і мов змореного, пролягла при землі; непомітно згасла.

Окремі постаті, кволо переставляючи ноги, рухалися в сутінку над дорогою.

Не було заметілі, і сім'я встигла до чергового потягу, що опівночі, а як спізниться, то перед світанком міг прибути в окружне місто.

— Не знаю, що з нами буде, — сказала, прощаючись із чоловіком, Дарія Олександровна, — може, вижебраю для них...

Закрила очі хусткою, не може говорити: з жалю до малих; а скріпившись духом, наказує чоловікові:

— Хати гляди! Якщо зайдуть і розвалять, де дінемось? Пропадем на снігу. А поки є куток...

Знов зупинилася, бачивши його в такій скорбі, як ніколи, і тоді зродилося передчуття — ніби повів з чорного поля прийшов до серця і сповістив розлуку, не зовсім близьку, але більшу, ніж сьогоднішня. Треба подужати болісний напад.

— Ідемо, як човном на страшне море; думаю про одно: коли додому?

— Тільки обминіть облави — недарма чутка про них. Вдарив дзвінок.

— Прощайтесь! — звеліла дітям Дарія Олександровна.

143

Вони припали, скронями притулились до тата. Зворувшися він дуже: перший раз в житті — так! до глибин душі, що її страждання шарнуло, мов буря дерево, відриваючи від ґрунту.

Пішли рідні від нього в вагон і весь час оглядались, подаючи прощальні знаки долонею і хусточкою. Вітали наостанок з вікна, коли потяг відходив, аж поки зник він коло хмар, безсвітних, як земля; темрява закрила його слід. Тоді пішов Мирон Данилович мимо станційного будинку — на дорогу. Двері прочинялися і чути було з репродуктора передачу: іржавий голос вигукував про велич вождя.

Сунуту кволі постаті від станції, освітлені електричними стяжинами, що з шибок простяглися в сутінок зими.

Бричка дожидає; мабуть, з начальства придержалася в буфеті хтось, біля дорогої "стопочки".

Відходить повільно Катранник! — моя домівля його тут зосталась. Відчув, який покинutий він без рідних, сам-один, і непотрібний ні кому, і чужий, пробігуща тінь від хмари: ні кому немає діла до нього. Порожній світ став і сирітський; тільки ж причалася ліття сила, як на страшній сторінці з книги дитячих літ. Сирота вчився тоді в сільській трикласній школі. І так приникав до малювання, що вчителька питала: — звідки живі лінії тобі приходять, Катраннику?

Він їх, моя нитки пісенні, вів олівцем на шорсткому папері: любив їх. А пропала думка про малярство, — за недолею. Одного разу виобразив хижака в степу. Трава безліччю стеблинок поткалася густо, як туман. Крізь нього смugoю, ледь помітною, означується тулуб звіра; малює охряста голова. Очі загострені кутиками і поставлені косо, з напнутих щілин стежить, без жодного пробліску теплого, жорстокість, означена в вістрях двох близкучих клинців на серединах. Безмірно роз'ятрилась вона з жадоби крові: на жертву, що повинна підійти близько. Необачна! — обдурана сповидною безпекою серед непорушного процвітання, зближається до смерті в муках. Личина ворога, зловісно жовта, окриває, аби знепримітитись, травинами свій вигляд: яскравими, як свічки, в пахощах, що збуджують радість. Причоюється погубник під похил рослин і в повів відворотного вітру, ховаючи разючий пахкіт. Грозить, як

втілення хижости безодні. Зготовлений до вхвату зубами в горло жертви. Лапи пружаться: перебити хребет жертви і внизи пазурі в м'ясо. Зубата машина для кривавого терзання, здібна гнати з буряною швидкістю. Приховується до секунди нападу... тоді — плижок і хриск! і, зойкнувши, сконає жива істота.

Ось тепер: скрізь падають люди; з рідної хати дві душі вхоплено.

В сумній самоті відходить Катранник від станції; враз бричка проторохкотіла мимо, несучи когось владуального: доконувати гибелъ.

Хмари видавались камінними, непровидними чорнотою, мов обгорілі — при самій сніжній скатерті, що блідно посвічувала крізь ніч. А здалеку, в мороці, мерехтіли рідкі огники села.

Прийшов додому Катранник і ліг. Як ліг, в такий сон запався, що відкрив очі пізно другого дня. Зразу ж пожував печива і запив холодною водою, небагато беручи з відра: боявся опухнути. Вийшов надвір; була надія на знахідку чи добрий випадок.

*

Коли пускався воріт, відчував, що трохи ніби зв'язаний, невідомо — чому. Оглянувся на перехресті, лихол.. доганяють: Шікрятов і другий, в сивастій ушанці і пальті землистого кольору.

Катранник переходить на другу сторону вулиці і чує, вони — так само. Схолонуло серце і впало: "братимутъ"! Уже ступав, як на страту. Напасники ж порівнялися і супроводять. На другому розі Шікрятов скомандував:

— Іди з нами!

Проминули сільраду і ведуть на площу, — "хіба в церкву? — здивувався Катранник, — вона ж закрита".

А ні! відчинено її. Заведено туди хлібороба і поставлено перед окуляри Отроходіна, що ждав коло підручного гуртка.

Селянин до "тисячника" байдужий. Очі заполонені купами зерна, заввишки в старі могили, посеред церкви і попід стінами: скрізь підгнивало. Недалеко від дверей — картопля, видно, що обмерзла; долі вона і в мішках також, по обидва боки переходу. Між купами зерна і картоплі складено пиллястий ліс, дошки і обаполи —

сама соснина. Недокінчена прибудова запилилася риштуванням і рядами стовпів, що іх сполучили з стіною прицвяховані рейки. Всюди порохнява і павутиння в руїні, якою обернувся недавній храм; — а був чистий, мов зірка.

Шікрятов, кинувши на приведеного, доповів:

— Осьде він!

— Як звуть? — удає неуважність Отроходін.

Хлібороб подумав: відомо ж вам, кого взяли. Помовчу.

— Тебе питают, як звуть! — раптом закричав, аж прибагрів, Отроходін.

Мовчить селянин, коли допитувач пронизує зором крізь крижанисті стекла окулярів. Знов стали насупроти і зітнулись поглядами на звужений життєвій смузі. Один помітно обрезкнув після останніх зборів. Але другий вимарнів — на свій кістяк; обличчя означувалося тільки череповими обрисами і темніла небрита борідка, ніби з попелястого клочя. Лоб обтягнувся: восковою сірістю віддавав, надмірно високий, над запалими очними ямками. Так часом виглядають тифозні. Очі побільшали і, здається, побілішали: стали зовсім сивасті і висвічували гіркоту душевну в пристиглому погляді.

Отроходін, що хотів криком тільки розбити мовчання, став відчувати, як нерви зриваються справді в гніз. Продовжуючи допит, відводить погляд на Шікрятова.

— Як його звуть?

— Звуть: Катранник Мирон, злісний підкуркульник; приховує предмети церкви, коли підлягають конфіскації і здачі державі.

— Он як! — протягнув Отроходін і намагався струсити з самопочуття якусь прикрість або приховати від власної думки; — так він злісний...

Мирон Данилович дивиться, ніби мимоволі, на допитувача, здавшись на хід подій: як буде — так буде; “хіба я злісний? — питає в думці, — аж ніяк; мені однаково”.

Вимовляючи: “злісний”, Отроходін глянув на селянина, але відбіг від його очей. Нерівнота в нервах посилювалася, і несло, як на хвилі, з палючою втіхою. Тільки непевність була, — як допит продовжити далі? — виручив Шікрятов, земляк бистрий і второпнний.

— Вирито в попелищі закопані буряки. Десять там і чаша: золота, зроблена як художня і кругом дорогі ка-

мінці. Відома постанова комісії, щоб передати державі: а він сковав. Однесли до нього дівчата і самі повіткали з села.

— Хто свідок? — питає, для судового значення, Отроходін.

— Свідок є: одна комсомолка; випадково чула, як Катерина, та, що втекла, розказувала про Катранників. А бригадир бачив — чашу брала Катерина.

— Негайно здати чашу! — призначив Отроходін, здобувши металічний тон, мов командир при окопі; — в противному разі ти відповіси і сім'я з тобою!

— Його жінка з дітьми втекла, — повідомляє Шікрятов, — я сьогодні візнат.

— А, відчула, що злочин розкрито. Мабуть, і він намірився тікати, як спровадив сім'ю. Признавайся, де чаша!

Мирон Данилович відповів без мови, розвівши руки і заперечливо головою відхитавши, — не брав, не знає. Бо вирішив: коли змовчати цілком, вони думатимуть, що сковав чашу і принімів; бач, страшно проговоритися. Треба знак подати, нехай забудуть про сім'ю.

Отроходін бачить і радіє в думці: “індус розколюється! натисну”.

Тупотом набіг на селянина і закричав:

— Чого відхитуєшся! Де чаша?

Зрозумів тоді Катранник — стій мовчки і непорушно. Бо вчепиться личина в кожний знак. Застиг селянин; хоч болісно впекла напасть.

Знов викриком допитувач різав слух:

— Кажи зараз! Бо тут тобі кінець.

Насунувся хмарою, що кидає з зіниць блискавку.

— Кажи, поки дійду до п'яти: раз! два! три! чотири!.. чуєш, одчислю п'ять і виб'ю душу з тебе, ну, я жду — кажи! чого мовчиш?

Катранник безмовний. Тоді враз, руку відкинувши, розмакнувся Отроходін і вдарив селянина по голові. Ойкнув той і, скручуючись на місці, впав до ніг допитувача: лікті стукнули об підлогу.

Отроходін потер рукою об полу свого пальта і одвернувся, зиркнувши на обличчя селянина, — чи живий? Якщо вмер, сліди чаші пропали. Можна було б віддати впертого в сільраду під арешт. Але хтось, добувши чашу, прикарманить; або виставиться для відзнак: через

твою невдачу. Ні! Краще — так. Супроти канцелярських шакалів, ледве вліз сюди, на склад, а то б і досі дерся до млина між мертвяками.

Про життя селянина, як окрему цінність, гадки в Отроходіна немає.

— Розворуши! — звелів Шікрятову.

При дверях, поруч мітли і лопати, стояло відро з брудною водою, — приніс Шікрятов і линув на голову непритомного: той відкрив повіки й застогнав; а полиця метко вдарив ногою під ребра. Заворушився тоді селянин від різкого болю і пробує встати, обираючися руками об запилену долівку.

Шікрятов і напарник, сива ушанка, рвонули його під руки і поставили; всілу він на ногах тримався. Голова падала на груди. Мов невидющі були очі, без живого свічення.

Від того звеселів Отроходін несамовито, вимовляючи в думці собі: "погас! погас!" — про брак світла в очах селянина. Навіть не приховує почуття, тільки удає, що дуже радий притомності побитого.

— От, проснувся! Хто зінав, що ти такий? — торкні і вже валишся, а сам винен, бо роздразнив мене. Залізного можна збісити. Ну, кажи, де чаша?

Пождавши марино, міняє голос:

— Їсти хочеш і сім'я теж. Я нагодую! — Повернув обличчя до гурту і звелів:

— Мішок пшениці!

Два підручні тягнути від стіни оборошенну вагу.

— Скажи, де чаша, — мішок твій!

Катранник, підтримуваний з обох боків, мовчав, хоч поставлено мішок перед його очі і розкрито. Дивився безвиразно він... а вмить аж: сіпнувся і втопив погляд в живий колір пшениці! ось — хліб, через хвилину можна взяти, тільки скажи, чаша де. Скоро ж смуток прийшов і обкинув думки з гіркотою: "щоб так, за це зерно — продати? а тоді куди? від неба кара буде, мені і дітям... і хто виживе в селі, плюне і проклене Катранників; місця собі не знайду, краще вмерти".

Він закрив очі і, звісивши голову на груди, мовчить.

Допитувач сказав до підручних:

— Борошно принести!

Вже почув Мирон Данилович, що ставлять і другий мішок; не хотів дивитись, але подужала примана: бачи-

ти ще раз — справжнє борошно, білість його. Глянув... крупчатка! З неї пекли празниковий хліб, який звали в дитинстві — "папка"; можна б сьогодні спекти, вернувшись звідси. Ще ніколи за життя таким диким зойком, нікому не чутним, проте безмірно пекучим, не рвалася в душі жадоба: з'їсти хліба! Катранник задрижав весь і простягнувся сухокостими пальцями, вже божеволіючи, до відкритого мішка, швидко ж і обпав, знеможено закривши очі, — тільки здогад пробліснув: "це підстроено наперед мене погубити..." Заморочилися думки від змори і виснаження. В очах стемніло. Він обвис, як гілка, що надломилася і зів'яла.

Допитувач побачив: жертва півмертвою випадає з рук; а відзначив собі: "Подіяло! з'явиться сам і проситиме". Одночасно ж досада впекла, бо примітив — на мить в очах селянина знов віджило свічення, хоч враз сковалося під повіками.

Отроходін подав нетерпливий знак видалення: кінцями пальців.

Поведено хлібороба за двері і через східці кинуто на сніг, і його шапку — слідом.

Від холоду він очуяв: тихо постогнуючи, ворушився, як каліка. Підводився нотроху, спершу на коліна, потім і на весь ріст. Заточуючи, похилив через площину. Від морозного повітря і снігу, до якого лежав обпухлою скронею, швидко полегшало; біль притих...

"Мабуть, я переступив якусь межу — легший зробився".

Все думав: казати жінці про допит чи ні? — "Помовчу, бо за мене душою болітиме".

Додому брів під хуртовинкою, що вже зривалася; почув розплачливий крик неподалеку. Помітив: на крик прямували інші — кожен одинцем, не так, як колись гуртками єдналися, поспішаючи і знаходячи здогади про подію. Вже розсипано зв'язки людські і всяк понурим напрямком своїм простує з замкнутою думкою і відстороненістю серця, мов здичавілий. Рідко туляться в купу по два чи три чоловіки. Зібралися, глядять мовчки, як жінка біжить — кидається перед сніговію то в один бік, то, стрічаючи обмерзлу осичину, в протилежний бік, до хати, і зразу відбігає, мечеться, як сліпа. Одно кричить:

— Убийте мене! Убийте мене!

Не питаючи нікого, Мирон Данилович підійшов близько до глядачів, один з котрих пояснює:

— Кажуть сусіди, що тут проходили, — її сім'я все макуку йла і стала примішувати бадилля, назбиране з осені. Молодиця блекоти через силу наїлася. І чоловіка пригощувала до зілля, він ів, хто зна, що з ним зробиться, — може, те саме буде. Чи не одвести її додому? Уб'еться тут або скалічиться, як не замерзне на снігу.

— Одвести! А чого ж? Одвести додому, і все! — раптом з настирливістю, несподівано для себе самого, заговорив Мирон Данилович до глядачів, — берімся: поки не замерзла!

Пішли назустріч молодиці, до дерев на розгороженному дворі, скопили її за руки вчотирьох і ведуть. Вона дуже пручастіється, повторюючи кричма, щоб зразу вбили її, — ледве змогли довести до порога. Вже не розуміє, куди ведуть.

Перейшли гурбою через сіни і відчинили двері: побачили біля печі чоловіка, що мав на собі стріп'я від сорочки і дивився шалено; верхні повіки підняті високо і погляд врізається на прибулих. Скрізь по хаті кров; на лаві зарізана дитина і жаско спотворена.

Чоловік розвів огонь на самому припічку: диму повна хата! — і готує їжу на сковородці; щось жує, тримаючи в руці ніж.

Одна з дядьків, які ввійшли слідом за першим, скрикнув:

— Він дитину зарізав і смажить! Збожеволів.

Невиразимий страх напав на Мирона Даниловича, що випустив рукав молодиці з своїх пальців; інші також до порога відсахнулися, злякані, але ніхто з хати не виходив — стоять всі, ніби примерзли на глиняній долівці.

Молодиця, як попереду, блукала зором і не розуміла нічого, що сталося. Зовсім безтямна і знесилена, опустилась — лягла долі, зразу ж тут, коло ніг свого чоловіка; помучившись хвилину, вмерла. А він уже не жував; ковтнувши, що було в роті, так і застигнув: не збегне жінчиної смерти і власного стану. Враз він рвонувся з місця, впустивши ніж, і, ледве одягнений, з рештками сорочки на голих плечах, розштовхнув гурт селян біля порога і вибіг надвір. Навіжено погнав під хуртовиною. мимо стовпців, що зосталися від воріт. Дядьки — за

ним, але не збіжать, не доженуть ніяк. Він мчав у степ, по глибоких заметах, падаючи і миттю скоплюючися.

— Доженім, бо десь упаде і замерзне!

— Не побачить ніхто, де впав...

Підбігав з дядьками і Мирон Данилович, вкрай захеканий; всі хотіли таки впіймати скаженця — не дати йому згинути на снігу. Були слабі; стищувались, відсапуючи, і аж хрипіли.

Версти завіяні, вже не видно втеклого! — так забіг, що ні догнати, ні примітити. Постояли люди, обліплени снігом, і назад вернулися, схиляючи голови під хуртовиною, до того вморені, що всілу ступали; ніхто слова не вимовить.

Біля села, на стежці, рідко протоптаній, лежав чоловік, виставивши праву руку вгору; і завія всього притрушує. Спинилися люди, що після ловлення безумця тяжко дихали.

— Вже переставився! Вже готовий, — сказав один селянин і, знявши шапку, перехрестився, за ним інші.

Другий з гурту додав:

— Поперед нас потяг стежку і нас піджидає.

Сказав дядько так і раптом упізнав покійника; здивовано вигукнув: — це ж Лук'ян, що голосує “за”! Дивиться, рука піднята! Приглянулися всі і ствердили:

— Він, — він сам і ніхто інший.

Задубила правиця мертвого, піднявши високо з-під свіжого снігу.

— Значить, голосує! — озвався першим селянин; не до веселості було і ніхто про це слова більше не вимовив.

Ледве всміхнулися.

— Прибрати б його, — заговорив дядько, що згадав про стежку на той світ.

Інші огірчені відказали:

— Так і самі падати будемо! Духу нема. Скажем, хай підвoda сюди приде.

Верталися мовчки в село; вже підходили близько до крайніх хат, коли враз — від степу тупіт...

Хтось крізь завію поспішав за ними. Аж здригнувся Мирон Данилович із несподіванки, бо подумав, що то біжить шаленець.

— Підождіть, люди! — позував хтось, наближаючись, і побачили всі зовсім невідомого.

— Підождіть, хочу спитати, чи з млина борошно дають. Вам більче, — я нетутешній, з приселка Ситнягів...

— Борошно? Ждіть, як зайці кукурікнутуть, то приходьте з двома мішками! — Скоріш пісок на цеглині вводить. — У крука легше випросити...

Дядьки, зачеплені при згадці про млин і борошно, врізали, що думають, і знов заніміли: дивляться на ситнягівця докірливо, мовляв, здитинів чи що.

— А-а! Так і досі не дають, — простакувато протяг прибульй: чолов'яга з різкими і відхиленими рисами небритого обличчя, — він в низькій шапці і в ватянці, весь біло обпорощений; — я чув, багато хто збирається завтра туди.

— Даром збираються! — Хіба що ноги позичені. — З шилом по медок...

Чолов'яга огризнувся:

— А хоч би з шилом! Когось на млині торкнути в бік, враз би борошно висипав.

— Іх торкнеш! — Там з гвинтівками і лозиняками. — Стріляють і в шию дають такої крупчатки, що сніг їси...

— Як багато збереться, мурав'ї ведмедя женуть.

— Е, так то ведмедя. В нього мало кігтів, коли мурашок сила тъменна. А тут же чорт, а не ведмідь.

Мирон Данилович плекав потайну думку: що в грабіжників треба вирвати свій хліб, та — як? Хіба збереться хмара людей, то чимало вскочить до млина. Всім винести борошна і зразу ж сковати. Він сказав:

— Насунути громадою, тільки серед ночі, і можна взяти млин.

— Серед ночі? — питав прибульй, — рано вдосвіта теж можна.

— Не знаю, чи можна, — вагається Мирон Данилович. Дядьки відходили, кожен на свій куток.

Прибульй сказав до Катранника:

— З вами пройду через вулицю...

На пустельному перехрестку заговорив суворо, ніби наказуючи:

— Завтра зарання з нашого села підуть на млин, бо все одно — смерть. Нехай пристануть ваші. Кажіть кожному, хто певний!

Викрикнув і пішов під завію.

Йому дуже зрадів Мирон Данилович: от рішучий чоловік! якби так спочатку. Бо вже люди — як мухи, спромоги нема. А вранці негаразд: почнуть стріляти вартові, всіх видно. Вночі ж темрява криє; а хто підниметься? — я по картоплю йшов, і то перед світом.

Хуртовина погустішала. Сніжини підлітають до вікон і спиняються, мов шукаючи входу в житло, але, не відкриавши, покружляють, поколиваються, полетять набік і вверх, до стріхи. Віддалені знов через незмірений простір: десь на рівнину падати і спинятися на завжди.

Нові сипнуту; потчуть на білих верстатах, поставлених між небом і землею. Множиться літ і множиться, ніби ниті, що розсипані, легко рушають численністю, навіть бунтуються — б'ють, як із жмень, прямо і на сторони. І несуть чисту завісу, якою окривають хати.

Ось — свій двір і двері; рештки саду, схожі на примари. Мирон Данилович підійшов до могилок: обидві світлі під димучою завісою; впокійні і ненаші. Дві істоти взято, найрідніші йому, кров'ю з'язані: мати його і син, — в низці скорбного життя, минувшин і до будучини, куди нитка первісткова пропала. Близько домують рідні — один крок до них, але страшна і найнеприступиміша в світі межа відділяє. За нею вони незабагненно далекі.. Ні сказати їм слово, вістку даючи, ні від них почути, — стіна незрима стоїть, і ніхто не пройде крізь неї, не прогляне з мовою привітів, між найдорожчими. І гляди, поруч двох могилок стануть нові. Хоч би хорохнити було кому.

Треба вранці йти війною на млин. Во кволо сидіти — могилки множити. Будь отут дружина, заборонить речами і плачем; побоїться. А брат Прокіп сказав правду! — хижак на цепу в диявола, кидаючися, мчить і розриває всіх підряд.

В хату зайшов Мирон Данилович; пустка холодна. Пожувавши малясніків, приліг, бо — ніби кістками розбитий.

Відпочинув і взяв сокиру: зрубати вербичку біля глинища. Робота забарна. Дерево промерзло, а сніг сліпить слабого дроворуба.

Пора сходити по остатчу картоплі, закопану в кагаті; а от, замісто цього — похід на млин. Можна і післязвітра вирити запас.

Вихряться сніжинки вкруг і женуть, подібно — як думки; всеколо біди. Чого захожані чужі стали мучити кожного, гарбаючи хліб собі! — від всіх, кого вимордовують. То ж наш хліб і самі повинні взяти, коли з дітьми гинемо. Кому сказати про млин? ПощастиТЬ,

дякуватимуть, а ні — прокленуть. Гляди, застався в родині батько: держить при житті дітей і жінок; пропав він — сім'я теж, себто: я в'ю їх. Ні, піду сам, а другим хай скажуть ті, що пізній збір надумали і вранці видний — для розстрілів. Вночі півсонину сторожу легше обнасти і ховатися з ношкою легше. Лихо жде, але йти треба...

Мирон Данилович порубав гілля і в сіні відніс; потім, пересікши стовбуру, упрягся в шворки і перетягнув колоди. Полежав, болісно дихаючи. Зварив трохи пшоняного супу — рідкого, аж синюватого.

15

Починало бліdnути крайнебо; вже люди виходили з Кленоточі — їх більше, ніж сподівався Мирон Данилович; “чутка обійшла через довірених!” — подумав він. Простували дорогою, потім звернули в занесений і нехodжений степ: здоровіші протоптували стежку через сніг, який під повівом потеплілого передсвітанку злягався, тримаючи рівні сліди. В кожного костурець або кілок, вихоплений з недопаленого тину, і також — мішок чи торбина. Два дядьки, за якими ступав Катранник, почали притишений розбір:

- Одна смерть, хоч і смирино дихати!
- Це сліпі в колисках бачать...
- Хліб пріє на засипках і згниває просто в грязі, під дірявим брезентом.
- Не ціпків треба, а чогось другого, бо ні прілої зернини так не oddадуть.
- Всі зуби виставлять. Якби нас більше, — сусідські обіцялися...
- Будуть! Підняли ж нас. Треба швидко впоратись: гуртом, як один. Набрати і зразу розбегтись нарізно.
- А що якби з сім'ями, з дітьми опухлими поїхали і стали в сніг під Москвою, не відходили, поки не oddадуть наш хліб, для маленьких! — поможеться чи ні?
- Кому ж поможеться, коли звеліли наших не пускати в Росію; завертають! Там серця нема — камінь під ребром. Сюди прислали своїх: цей страх робить.
- Я з жінкою сперечався, казав: наберем борошна чи зерна і назад. Нас багато, хіба всіх зловлять? Не встигнете нічого, — перечить жінка, — ті з гвинтівками, постріляють. А я кажу: дехто таки доб'ється до хліба.

Ні, говорить вона, — ті такі люті, що всіх покладуть, і ти б зостався дома; страшно мені. Відмовляю їй: одна смерть — сидимо сумирно дома чи пробуємо хліб забрати. Все повторює жінка: не йшов би, не скінчиться добром; якби на початку голоду рушили, взяли б, а тепер і людей рідко, — вже повимирили. Я їй вичитую: хіба можна дома сидіти, коли всі йдуть? — Знаю, — сказала вона з сльозами, — тільки чус серце, що нічого не буде, крім біді.

Переказав суперечку селянин і замовк; сусід докоряє:
— І так досиділись. Не зуміли зразу зібратись, тепер ходім, бо виморяє, як комашок!

Мирон Данилович певен: будь жінка дома, не пустила б сюди. Коли ж сам зостався, не сміє відмовити — не буде виправдання, бо ні жінчині сльози, ні проосьби дитячі не спиняли, а сидів дома. Була б ганьба тяжка. Мусить іти: і не ради чести самої, але з конечності — також! От, нічого в місті не здобудуть і вернутися такі голодні і зморені, що похвороють, тоді без харчів — хто видужає? Мерзлої картоплі мало, гляди, і ту хтось вигріб. Пізвими, до перших бруньок треба перебути, а вже, крім решток лузги і пшона в вузлику, нічого не має. Страшний край життя, мов прислон при безодні, зовсім близько. Тут же, куди всі йдуть, є хліб — треба брати його: сьогодні, негайно, і можна продержатись...

Мряка, що облягала сніжний простір, почала розточуватись, як розірвана намітка на окремі невстижимі волоконця. Вони помалу відмирали, відступаючи перед сірою виднотою з східнього обрію. Небо — в сивих хмарах, повних тіні.

Похід хліборобів розділився на окремі течії; від сусіднього села теж кілька потоків людських сунуло через сніг. Обидві сторони, зустрівши, постояли трохи і повернули в напрямку до млина.

Щодалі, все дужче розділялися стрічки того спільногого руху — на ряди, ланки, гуртки. Зрештою, людська множина, зовсім розпорошена, темно-сірими постатями всіяла степ, що виднів і ставав проти хмар білий, як березова кора, і рівній, як празникова скатерть на столі: без видимого кінця.

Рухалися селяни через холодну просторінь в одну сторону, однією думкою, про яку свідчив мішечок чи його подіб'я різного роду в кожного.

Квіло починається рідкий сніжок і скоро стихає.
Надходячи до млина, людський рух звужується в передніх низках, як хвилях, що повинні навколо обгорнути прибережний камінь.

Степ — ніби рівний, але для хідця приберігає численні горби і пагорбки, рівчаки і видолинки, вимоїни і менші скривленості ґрунту, вкриті в сніг.

Мирону Даниловичу випав, як нарочито, безперервний збір нерівного місця, що виснажував серце і роз'ятрював досаду. Поки доплуганиться чоловік, то борошно розберуть, якщо пощасти проскочити в млин. Або — перші вхоплять, а пізніших обаранить варта, присланна на підмогу: вистріляє чи арештуете.

Невиголоджений, він бі випередив багатьох, — сьогодні ж, охлявши, відстав і мляво борсається в сніговині.

Із-за горбів млина не видно: дряпайся або виходь навскоси. Скрізь сліди; тут походжено і зрито сніг і землю, в розшуках городини. Зайшла тривога: і до кагату теж можуть добрatisя, хоч то — в другу сторону від села. Але скоро сподіванка здобути борошно знов заполонила серце. Відчував селянин, що він інша істота, ніж був, виходячи з двору. Тепер ніби повідь виносить в обшир, проходжений людьми. Невідома досі почуттєва пружина запанувала над його намірами, мов закон. Якби спітали попереду про її присутність, він бі плечима знизав з дива: про що спітали? — не знає. Вона взяла собі, проти гострого хвилювання, всі рушії свідомості, мов видноти, звідки обкинулося значення в довколишній світ, щоб відати його чоловікові, будучи собою. Здається, дужча, ніж сама воля, якраз стала на місце неї і діє однаково, з необхідністю і також з надією, що тут — порятунок для всіх в хаті. Страшно багато це означає для душі, що замкнута серед глухої покинутості, і тільки той мілій острівець зберіг радість: від бачення при спільніх вікнах, де поділено також нещастя в дожиданнях. Як гніздо птахові, там склонок для серця і майбутність його; і так — кожній з темно-сірих постатей, що мовчки поспішали до млина. Не здобудуть хліба, — знищиться світло життя: тобі і гурткові рідних істот, при обмерзлих дверях.

Вибравшись на рівнину, Мирон Данилович заглядів на млині прapor. Червоність підсиленна проти сніжного

обширу, дико горюча, враз привіяла грішну погрозу і стала нею зростати відчутно, вже як хижість, розлючена до того, що от метнеться вчинити біду в цілому житті. Миттю ж і пригасла нею, додавши селянинові до нетерпеливости пекучий страх. А люди йшли і йшли безупинно. Близько млин.

Спершу сторожа біля брами, побачивши селян, тільки трохи ворушилася. Ждала, з ґвинтівками навперед важки, коли ряди спиняться; бо невідомо: чи то — неслухнаний вихід, чи, можливо, сільські керівники кудись переганяють населення через степ. Вона звиклася з неприродною і неглуздою владущістю начальства: не могла відразу збагнути, що супроти його волі виник вихід. Як дотямила, похопилася з надмірною сполошеністю збивати.

Боючися зброї селян, одні вартові зникли за брамні стовпи і звідти відкрили обстріл; інші лягли на сніг, де перед ними були горбки: там пристрілювалися в голодних, передні ряди яких почали вже бігти до млина. Де-хто наблизився так, що якби мав револьвер чи "обріз", напевно міг би поцілити прищулених вартових і проскочити в двір. Але сторожа з близької відстані розстрілювала безоружних підряд.

Перші відразу впали, вбиті на місці; інші корчилися і стогнали, коняючи, дехто ж, ніби здивований, зупинився, прикладивши долоню до прострілу в грудях і опускався на розкищений сніг.

Напад продовжувався з розгону: підбігали нові ряди, в яких, мабуть, рідко хто усвідомлював, що сталося — так раптово вчинено розправу з передніми. Селяни поспішали до брами, здається, гнані завією, дужчою ніж страх. Діяла відчайність громади в безвихідді її, приреченої з сім'ями на скін, коли перед очима — будівля, звідки можна брати свій хліб: близько вона... кожен, хто поспішав до брами, надіявся вбігти туди і насипати собі повно борошна в приготовлений мішечок. Бо вернутися з порожніми руками, це — болюча загибел, як досі.

Слідом за передніми, що впали, натовпилася така хвиля людська, що, котивши швидко, грозила затопити вартових. Вже так підбігла, що постріли з ґвинтівок не могли її всю покласти, — через декілька хвилин люди, охоплені розпачем, прорвуться в двір.

Але збройні "круки", як їх називав брат Прокіп, вискочили на браму; досі, причайшися, стояли по обидва боки її, за огорожею.

Начальник із-за стовпа визирав і примірявся, коли треба спиняти найгустіший натовп. Визначивши мить, він подав знак і враз бігцем винесено ручні кулемети "дегтярьови" до передбрам'я: вправо і вліво. Зразу ж застричили вони; одночасно станковий кулемет почав бити з ворітної протулини. Всі хлібороби, що туди бігли, потрапляли під бічний вогонь від менших кулеметів і прямий — від більшого. Вартові, як окоронці, розстрілювали кожного, хто наблизився з боків до передніх кулеметів.

Мов косарі-крадіжники, поспішаючи, кладуть колосся чужої ниви, так кулеметники стріляниною косили ряди селян. Білу поверхню вкрили собою снопи, звалені завчасно, в беззаконних жнивах. Кров'ю змокши, протавав сніг, коли стогін останнього болю пройшов крізь безгоміння поля і наповнив той світанок.

Посудомленими пальцями дядьки, вмираючи, брали сніг і дряпали промерзлу землю. Дехто пробував підвєстися, щоб вийти з місця погибелі, — того дострілювали, і вже падав назавжди. Без милосердя косили, навіть тих, які, не дійшовши близько, спинялися і стояли приголомшені: втекти не було сили, а лягти не здогадалися; не думали, що також їх, далеких від брами, вбиватимуть.

Розстріл проходив перед очима Мирона Даниловича, як в сні — як марення, коли вмить повиднівся один з односельчан: кількома рядами попереду пішов близько до брами. Його поранено, і впustив ціпочок, тонкий ці-
пochok, яким нікого не можна ні вбити, ні скалічити... впustив і стойти, мов прислухається, що таке? що — коло його серця? ніяк не зрозуміє. Але відчуває: далі вже не піде, — трохи відвернувся від млина, блідий, як сніг, на якому стояв. Кров збігає з кутика вуст. І більше, ма-
бути, з відрухів душевних, ніж з розмислу, виразив по-
бажання своє. Підвів порожній мішечок, різними клап-
тами полатаний, що виразно прозначилися — руді і темні, — підвів однією рукою мішечок і держить, а другою рукою сам на нього показує перед вартою і після того відводить в напрямі села. Хотів сказати: — я боро-
шна взяти мушу для тих, що там, у селі, бо мрут, а я

не винен, я можу і так згинути... то для них мушу взяти: ось — у цей мішечок. Раптом розлігся черговий постріл і селянин упав; один тільки короткий рвучкий рух відбув ліктем, і кров, як струмок джерельний, ли-
нула з рота враз; побагрила сніг і облила мішечок, мов би показуючи відповідь: он що дано тут, для тебе і твоїх дітей! — дано в мішечок: неси, коли піднімешся.

Дальні трохи рушали вперед, поки виразно побачили, що там — розправа над безоружними.

Одна недостріляна ланка більшого ряду повернулася і побігла назад з останніх сил, — тоді, захоплені її рухом, почали швидко відходити рештки.

Відступ обернувся в безладну втечу; люди металися по степу без перерви.

Куля поцілила Мирона Даниловича в бік: під плече. Він, взявши костур в ліву руку, притиснув виразку — правою, просунутою під ватник. Поєшив назад і знайшов свої попередні сліди на снігу; "могло в серце влучити!" — все повторював собі, перебігаючи через видолинки і обминаючи горбки. На западистій дорозі кулі проминали вгорі: поки віддалявся від млина; потім стали рідші. При горбинах, пригнувшись, Мирон Данилович прискорював крок, як тільки міг. Через високу згортку ґрунту переповзав, чувши над головою подизкування, раз у раз. Далі відходив глибокою вимивиною і міг навіть спочинути.

Спершу кров викрапувала крізь одежду, а згодом за-
пеклась. Навіть біль притих, що дивувало Катранника. Тоді ж, коли він різко рухнув лівою рукою, — враз вколо в м'язах коло ребер. Здогадався він: прострелено насірзь; куля вилетіла, і виразку можна загоїти без лікаря.

Стрілянина вщухла. А скоро потрусив сніжок; "ще б не збитися і не наскочити на кулемет!" — боязко подумав чоловік. Хуртовина, зненацька набігши, не завіяла дуже і скоро вгамувалася.

До села близько, а чує Катранник: неспроможний далі ступити; притуляється до стіни безверхого сарайчика — віддихати. Закривши очі, побув як у сні, щоб через спочинок перемогти неміч і спинити морок перед очима. Втіма, ніби чад, зробила недужим і треба виповітрити її з крові, бо, крок підрізавши, звалити на сніг. Таки пересилив її Мирон Данилович. Розкрив очі, що

слабували з недокрів'я, і обернувся поглядом до степу. По білості сніговій темніли одягами люди: жертви домугання; мов крихти гречаного хліба на святковому обрусі.

Дивився недужий, — болісно було на серці; і ніби сам теж серед неживих: уже почуттями вбитий! Чи зготуваний до гибелі. Тільки тінь його істоти пробує відійти від рудої стіни, так трудно! — з гіркими зусиллями в кожному кроці. Крізь недужість, як полон, примарюється щось від вирішеності, ще невідомої, але вже відсвіченої в глибині відчууття.

В силу добився до хати; впав і, накривши старими одяжинами, заснув, як в домовину покладений. Ні сновиддя, ні чуттєвих примар! Тільки, здається, неозначима і неформна струна, провівшися в обширі, все беззвучно тремтіла: з неспокою, що супроводив сон.

Прокинувсь надвечір і обторкав виразку: прошито підпліччя, без широких розривів; кров, запікшись на обох відтулинах, закрила їх. Одежа пристала і треба її віддирати, але — боляче. Він скіп'ятив води і, наливши в миску, набирає долонею: відмочує полотно. Згадав, що збереглася в хаті скляночка з решткою йоду, на самому дні. Коли старший син, босий пішовши в сарай, наступив на дошку з цвяхом, то зразу ж купили в аптекі йод — мазати прокол. Потім викрапували на дрібніші виразки.

Мирон Данилович вирвав пірце з гусачого крила, що ним колись обмітали свіжооспечений хліб чи пироги, чисто обмив, витер, намочив йодом і повів по вражених місцях: запекло гостро. Тоді перев'язався.

Від малясника, запитого водою, так знудило, що відчув падучу кволість і холодний, з лъховою вогкістю, біль в шлунку. Ліг і заплющив очі. Поклав обидві долоні на живіт: зогріти його, відчув, як біль поволі стишується. Навіть думка просвітішала! — знов відкрила собі виразність речей. Треба скоро забрати картоплю з кагату, — обмислюючи справу, западає в сон.

*

Похитуючись, вийшов на околицю ввечорі і побачив: рідко хто хоронить мертвих. Неспроможні люди. Тільки в кількох видолинках сім'ї, коло покійних, кохають ями. Здоровіші вивезли поранених санками —

сліди від полозочків, покроплені кров'ю, простяглися до села.

На ніч відступили хмари з частини зоряного неба, і при його свіtlі чотири постаті поспішили в степ. Коли погустішала темрява, то супроти неї замерехтили свічкові огники і кадильні: мов сузір'я, що впало і тремтить біля снігу. Забринів один голос — старечий, вро-чристо проказуючи речення, часом зриваючися хріпко. Три інші озвались, як супровід йому: разом, в скорботі співу, більший за всі ридання земні, — вести відправу; від лица всіх. З благанням: помилувати грішних рабів. Огники переходили в один бік і в другий, ніби по складених напрямках, що сполучають зірки в рисунок; переходили через темряву і вели з собою співучу печаль, звернену в невидимість найвищого неба, що зверх всіх світів, мов світляна гора. Вічно біле від присутності Отця людей і янголів.

Катранник слухав і не міг відійти. Здається, лежала перед очима, на весь далекий обмір розкрита книга з тайною значення, що його душа не могла обняти, читаючи з світучих літер. Але воно належить до неї, мов остання власність, якої жовтий володар не міг відібрати, грабуючи життя.

18

Передсвітанковий сутінок. Видно вже, як люди тягнуться по снігу, важко переставляючи ноги; дехто ліг. Багато селян простує вподовж колії, випередивши сла-біших, що розсипані в степу.

Потяг спішить мимо мертвих і мимо живих, більшістю теж приречених, хоч намагаються вийти з морозної пастки. Чи зупиниться потяг рятувати їх? — ні; так пароплав під командою злочинця проминає нещасних, коли борсаються з останніх сил перед спіненого моря, після крушения.

Один з пасажирів, власник теслярської пилки і торби з інструментом, приглушено обізвався:

— Застикають кого в місті біля ларька з хлібом — пруть на грузовик і — в степ! На сніг викинути, кілометрів за сорок. Добре, як хто добудеться...

Похолонуло на серці в Дарії Олександровіні, і вона вишепотіла до дітей:

— Чуєте? Глядіть же, не губіться, не відставайте від мене й на крок!

Приїхали вдосвіта; вокзал — завіяна цегла і залізо, серед яких в'ється дим від парової і пара; без перерви свистки, брякіт, галас, стукання валіз на дверях і човніті підошов: натовпи спішать, — ніхто ні на кого не гляне.

Давно не була в місті селянка і вжахнулась, подумавши: "Женуть, байдужі навікі!.. для іншого — камінь морозний; і хто вмре, проминуть, мов не бачили".

Волочачи важкезні чемодани, пріють командири з різникутками на комірах і також партійці в шкіряних пальтах. Виліскують руді портфелі в мідяніх заклацках і нетверезі обличчя "відповільних" керівників. Крізь гамір часом прорізає дорогу, сизіючи личиною, — з налитими прожилками на очних яблучках, — чин таєй приналежності, що громадяни в біжучих юрмах різко відхиляють напрям, як окуні від щуки.

Снують службовці в недорогих, але страшенно вигладженіх пальтах, із смугастими шарфами поверх краваток, і в побляклих капелюхах. Окремо робітники: худі, до запалості, важко ступаючи, творять посмальцюванними ватниками і кепками перехід до вигляду селян, що товпляться, обідрані і забруджені від почування в міських підворітнях — виснажені вкрай, сірі і кістякуваті, як вихідці з могил. Або опухлі перед смертю. Несучи порожні торбинки, вони знесилено протуляються крізь натовпи; лягають на камінь, вкритий сумішкою снігу і грязюки, їх півживі тіла всюди навколо вокзалу: долі — на бруковиках і на цементових плитах під стінами, а ще більше біля парканів. Тягнуться голодні до магазинних вітрин і вмирають; ніхто не звертає уваги.

Партійщина високого рангу і звання, з яскравими зірками на кашкетах і грудях, позиркує в виразі кислувато-погірдливої нудьги крізь шишки легкових автомобілів, що мчать пришивдано: бо ніколи! Позиркує на трупи, розсіяні по вулицях, і відвертається випасеними обличчями. Страшенні зайнятість — треба спішти на хронічні засідання, в хмарі тютюнів, і виголошувати без кінця промови про будівництво щастя. В перервах, згромадившись коло буфетів, підряд перехиляти по стопочці і заїдати корейкою і рибцем, і копченю, а "заправивши" до сопутої обдишки і відгіку, знов промов-

ляти про побудову безклясової мрії і кадити вождеві, ніби божеству, що, мовляв, мудрістю привело до веселого життя — народ, себто всіх, що кохають за вікнами.

Ще ніколи в світі і ніде під місяцем ніяка істота жива не купалася в неправді, як червона партія: мов колосальна безрога в калабані; впивалася і вимазувала боки і пісок, ноги і вуха, обхлюпувалася і в захланному впосінні на весь світ вивискувала свою насолоду.

Хто ж насмілився перечити або всовіщати, — вмить розриває іклами.

Мимо кохаючих "організаторі" іх смерти мчать автами, опустивши брезкліву губу.

— Бач які! — промовила Дарія Олексandrівна, вижидаючи з дітьми на перехресті, коли можна перейти.

Довго водила їх морозними вулицями; стежила, куди прямують інші голодуючі: така численність, що скрізь по місту темніє лахмітинами і скучується при розподільниках, магазинах, ларьках. Тисячні черги ждуть вістки про хліб, продаваний без карток за комерційну ціну, шалено підгвінчену. Від тиску калічаться слабіші серед бідолашніх.

Того дня неспроможна була Дарія Олексandrівна дотовпітися до заповідних терезів. Ждання і ждання в черві — без просвітку; на стоптаному снігу. Попереду дві жінки розговорилися: одна — середнього віку, світловолоса, в брунастому, надто великому для неї чоловічому пальті і в старенькому темно-синьому береті; друга — років п'ятдесяти п'яти, сива, в зношеному, але теплому піджаку піскуватого відтінку і в хустині, що колись була зелено-картата, а тепер вицвіла до блідності і слабого сліду рисок.

Хустина оповідає, як доводилося робити в степу, і мокла під дощем до самих морозів.

Бесідниця-берет додає примітку:

— Без дощу, коли довго немає, то ще гірше; все сохне.
— Ато ж! Без дощу — гірше.

Згодившися, старша поворушила устами, ніби шепочучи беззвучно, і почала згадувати:

— Позаторік робили в господарстві, — завод мав його. Як занаділися заводські комсомольці до нас: всіх обшукують, одежу на грудях роздирають і дивляться, чи ми носимо хрестик. Риуться в наших торбах і чемоданах, — де є іконка, забирають відтіля. Кидают ікон-

ки і хрестики додолу, в хаті, або надворі – в грязь, і затоптують, тут же, при нас, щоб ми бачили, як вони знищаються, і думали, наче Бога нема, коли за таке не карає. Один комсомолець зрива з мене хрестик і кричить:

– Я тебя задушу, гадюка, ти зачем етот дурман иши...

Ми всі від раннього ранку до пізнього вечора працювали на полі. Було посушно, нема дощу і нема. Комсомольці ж проголосили, що їм не треба ні Бога, ні його дощу – обійдуться своєю дорогою; кажуть:

– Создадім іскусственный дождь.

...Всіх із заводу гнали після роботи ще і додатково працювати цілий вечір на полі. А в робітників і так на піджаках сіль залягла: з поту, бо душно на заводі і робота дуже важка. Зверх того, мусять воду тягти з канав та басейнів або привозних баків – поливати городину. Скільки не поливали, нічого з того не виходило. Не бере вода. Ніякий росток з ґрунту не показується, хоч води вилито – пропасть. І тільки ще дужче після того сонце пече; все чисто чорніє і годі. Отак довго возились і мучили народ, роблячи свій іскусственный дощ, – усіх до смерті заморили поливанням, а нічого не вирізується з землі; не зеленіє ніде. Все чорне. І стало видно, як на долонях: коли намірилися з ворожістю проти Бога і хотять щось зробити – не вийде нічого.

Ось, після невдачі того штучного дощу, як позакидали вже і самі відра, – з'явилася хмарка і стала підходити і рости; побільшала дуже і все закрила, скільки око бачить. Та як гуркнув грім! – забліскотіло страшно та ще дужче грім розлігся, аж глушить. І такий тоді полив дощ, що всі, хто був там, поприходили мокрісінькі до нитки – просто текло з них.

Просвітліло після дощу, і потім зразу земля стала парувати і почало сходити скрізь: все зазеленіло! Врожай був: давно вже не пам'ятали такого. Повно городин і вся велика.

Комсомольці – як поніміли; ніхто вже більше не кавав до нас, що Бога нема. Коли стрічалися, то очі відводили і про іскусственный дощ, замість Божого, мовчали весь час, поки я там робила. Отак вийшло з заводськими безбожниками: їх дощ посоромив.

Жінка, що в береті, оглянулась гостро – сусіди зляенні, як і вона; притамувала мову до півшепоту:

– І заморок їхній іскусственный і гемонський, аби вже скоріше кінець.

Дарія Олександровна, нахилившись, питає Андрія:

– Чув – про хрестики?

– Чув.

– Не станеш хрестики з людей зривати?

– Ні.

– Гляди ж: інша кривда забудеться, а така – ні. Пам'ятай, що кажу!

В черзі зчинився крик, при штовханні. Високобривий старикан з газетою і покрученим ціпком роздражнено бурмотить, ні до кого зокрема не звертаючись, але до всіх:

– Що, я не бачу? Поставали спереду і міняються, – по чотири рази то одні підходять, то другі; вони змовились. Міліціонери теж гарні.. своїків пропускають, а нас – назад.

Обурюється старий, хоч не голосно:

– Через них марнується час! – промовивши, поглибився в газету, але ніяк не міг нерви вгасити.

Скаржаться сусіди:

– Ідеш по хліб на цілий день, вони ж перед очима розхаплюють.

– Наш, а нам нема.

– Три дні тут, – ні крихти не взяла.

– Вже ноги не держать.

– Ще й бережись, бо в яр одвезуть, – раз був там, ледве виліз. Хто не мертвий, то вб'ється, як пада.

Знов – тиск, нарікання, клятьба, штовхання; як обпінені хвилі з прибою: кидаються і, втративши розгін, вщухають, щоб повторно зашуміти метушнею.

В притишенності, що настала після гамору, жінки знов розгомонілись.

– Ви ж самі звідки? – питає хустина, – гляжу на вас: одяга городська, а розмова наша.

– Недавно тут; я з села. Привіз сюди чоловік, бо вже доходила дома: зіллям тільки й живилася. Врятувала двоє дітей, а двійко вмерло. Та й живі були – як трупики, обпухли і з порепаної шкіри вода стікала. Мій чоловік поїхав роботу шукати. Чую, вже смерть мені скоро. Саме тоді він вертається – знайшов роботу і хлі-

ба трохи роздобув; приїжджає нас вихопити. Сюди приїзів і радився з лікарем, а той йому сказав: потроху годувати, бо вмрутъ, як наїдяться на виголоджені шлунки. Нас на діеті тримав чоловік цілий місяць. Я ж давно хліба не бачила, так зголодніла, що аж тіпається вся, коли дивлюсь на скибку, та не давав він наїдатись, — трішки відрізуває мені. Тоді я мучилася і думала, що він із злим наміром це робить, і казала: хочеш мене замучити. Ті, що взяли хліб, не доконали мене з дітьми, так він хоче кінчити. Коли видужала і стала здорова, візнала сама, що він добре робив. Згадую тепер, як підозрівала його, ніби хоче з світу звести.

— Що люди витерплять! — зітхнула хустина.

Попереду стояла селянка в зеленастому пальті, ма-
бути, колись теплому, тепер вистрипаному і витертому, з
нерівно злеглою ватою.

Стояла, нахиливши голову, так що темні пасма, як
двохрилля галчине, звисали її на чоло з-під безколірної
хустки.

— Не гнівайтесь, почула вашу згадку! — сказала се-
лянка. — Я з таких, як і ви, тільки гірше було мені. По
неправді судила, і не в той бік, що ви, не про добре, а
про лихе.

— Чого гніватись? Бідою стulenі докупи. Кажіть і
ви, а то все ми одні.

— Всього не переказати. Мій чоловік помер, а я сю-
ди приїздила: прибираю в школі. Де ми жили, в тому
селі чоловік був активістом. Не вийшов сам з бідних —
ні, його батько належав, як казали, до “бувших”: мав
багатий двір. Дуже добрий хазяїн був, рідко можна та-
кого знайти. Син же його, мій чоловік; зробивсь акти-
вістом, не з користі, а тому що повірив: так треба для
добра трудящих. Люди плакалися; казали: “до всіх при-
скіпуться і обдира... що він з нами робить?” — нема від
нього рятунку ні кому, стяга послідне з нас”.

Було раз так. Зустрів він діда. А треба сказати, що
тоді в нас куркулів ділили: одних називали “експорт-
ними” — для висилки за Урал, ті були здоровіші; дру-
гих, старих дідів та бабів, зоставляли. Один дід був ще
кріпкий, хоч мав сімдесят літ; ще міг жити. Він сина
горбатого мав — цього каліку теж залишили в селі, та
він скоро виголоднів і пропав. А дід ще ходить. Було це
зимою; зустрів того діда мій чоловік і каже:

— Ану, сякий-такий, скидай все!

Стягнув з діда все чисто, не собі, а для колгоспу,
думав, що так треба, і старався. Він голого діда пустив
по снігу. Дід просить:

— Кондрате Петровичу, ти ж хоч онучки на мені зо-
став, щоб не босому по снігу йти! — так просить дід.

Чоловік мій на нього як закричить:

— Ах, ти ж сякий-такий! Убирайся геть, щоб я тебе
не задушив!

Так і пішов дід босоніж через сніг.

Я тоді вірила з чоловіком, що так і треба. Коли хто
заводив мову про мертвих від голоду; я ім відрізуvala
в'їдливо:

— Чесні тепер не вмирають, то тільки куркулі і ле-
дарі. Мій чоловік не впаде, — він працює.

А, видно, над всіма є суд якийсь, по великій правді,
і для мене гіркий. Хоч мав мій чоловік що їсти в хаті, а
таки і він упав і вмер. Я виїхала в місто і тут врятува-
лася. Розказую вам, що було, і легше мені стає. Сумно
дуже, коли сама, в кутку сидячи, згадую все.

Сусідки горюють, з нею.

— Бідна душа! Носіть хрестик і надійтесь на Бога:
скрізь поможе, — сказала сусідка, що в краткованій
хустці.

— Носитиму тепер. А глядіть, кара була, бо не самі
люди, також і скот гинув: шкіра відставала і тріска-
лась. Пропадала тварина не знати від чого. Може, труї-
ли ті, котрі були прислані в наші села — все розвалити.
Вони ще гірше робили: душу моєму чоловікові струїли
та багатьом, як він. Його погубили і других — через
нього.

До розповіді про активіста Андрій мало прислухав-
ся, коли ж перейшла мова на розбійників, — він нашо-
рошив слух.

Хустина, що з слідами краток, примітивши зграйку
метких підлітків, оскаржila їх.

— Тут крадуть гроші. І це привіялося від чужих.
Злодійства в нас не було, ніхто дверей не замикав; ви-
ходячи сім'єю в поле, поставлять коромисло до дверей —
і вже прохожий бачить: нікого немає дома... повернувсь
і пішов геть. Думки тієї не було, щоб зайти і взяти
щось. Як хто вкраде курку, то десять літ згадують; ка-
жуть, он пішли онуки того, хто курку вкрав. Жили без

злодіїв; аж тепер набігло їх звідкись, не встережеш нічого! – все потягнуть, ледве одхилишся на хвилину.

– Так воно є, – згоджується молодша хустка, – прислані з хати виганяють на смерть. А злодії цього не робили.

Жінка, що в береті, згадує:

– Я чула, пригуркотів котрийсь Каганович – забирає наш хліб до зернини.

– Он який! – сказала старша хустка. – Був колись один, звався Жульга; тоді хліб продрозворсткою вимітали і голод косив. А той прибився з Курщини, сказав: я такий, а хто він і що робив попереду, ніхто не знав того. Жила вдова поодаль від села, він і пристав до неї. Нічого не робив, а все – то одно прибудує в садибі, то друге. Людям видавалося підозріло, хоч ніхто не міг нічого доказати; так і мовчали. Тільки ж стала худоба скрізь пропадати: то коні виведено вночі, то корову зайніято в степу, восени, коли ходить попаски, то воли викрадено з хліва. І це – далеко на округ, на якусь сотню верст; і тяглося лихоманка трьох літ.

В наших родичів добре коні були і лошата, їх замикають в конюшні – на шину, гвинт в одвірках ключем закручувався.

Стали примічати господарі, що все хтось наглядає ввечері, ім сусід сказав: глядіть, бо коло вашого двору з десяток іх вештається, – підстерігають з обротьками напоготові.

Двір на рогові стояв, і собаки були, через те злодії боялись шуму.

Один з них приходив удень і попереджував: дивіться, бо хотять ваші коні вкрасти, я чув і хто, та не знаю напевно. Ви вже бережіться, я вам добра хочу.

– Вони однакові! – сказала сусідка, що в береті: все нам про щастя кричать; повні вуха.

– Однакові, – згодилася оповідниця, – той злодій хотів на коні глянути. Заходив і все поглядав на замок, куди закладається ключ: тільки туди очі й косив. Як він пішов, господар каже: отакий Потап! – і вашим і нашим, прийшов замок обдивлятись.

Декілька ночей спати не могли, бо все кругом злодії шастали, бували не раз біля конюшні, а не одімкнули.

В інших місцях ім легко йшло: притягнуть віск і по тому розміру заказують ключ і виводять коні.

А в наших родичів свояк був ковалем; він придумав ще один гвинт зверху в замку: крізь цей гвинт наризка в ключі спершу повинна пройти, а тоді вже можна дістатися ключем до замка.

Злодії подряпали кругом – все пробували відімкнути, а секрету вгадати не змогли; так і відійшли ні з чим. Вже навесні в гнойовому кагаті знайшли наші родичі купу обротьок: то злодії покинули, відходячи.

– Теперішні розбили б конюшню, а вкрали! – сказала молодиця, що в береті.

– Тоді плохіші були, – згодилася оповідниця, – тільки ж і вони швидко бралися: кругом по селах країдж, і нікого піймати не можна. Бо далеко відводили скот і спиналися в лісі чи інших скритих місцях, перестояти, поки йдуть розшуки. Скрізь мали своїх людей – через них крадене передавали на продаж.

– Як і теперішні. Силу мають.

– Мають, на наші голови, і ніякого замка ніхто не придумає. Все заберуть. Так і тоді; обкрадали злодії скрізь: комори, хліви, сараї, клуні, хати, мов чума якась, років з три.

Сусідка, що в береті, числячи, перебирає на пальцях:

– Теперішні – років з п'ятнадцять.

– І хто зна, чи скоро кінчиться. Хоч би вже їх...

– А з тими що було?

– Раз сторожі через ліс верталися додому, і було вже пізно. В лісі зустріли двох, що гнали четвірку волів. Поздоровались і поспішили далі. А вже як від'їхали верств на дев'ять, тоді давай питатися, чого це так пізно скот гонять? Де це видано, щоб у глупу ніч через густий ліс гнати воли. Вертаються і наганяють тих погоничів з волами і розпитують:

– Звідки це худобу женете?

– Та он з того дальнього хутора.

– А куди?

– На станцію женем.

– До кого?

– Знайомі наші виїдуть на ярмарок.

Довго розпитували та й побачили, що не сходиться дещо в погоничів: ні з тим, чиї воли, ні з тим, чому власники не самі женуть, – бо сторожі знали тих людей. Не повірили погоничам, забрали їх з волами і до-

ставили на розслід. Виявилося: воли крадені. Головних злодіїв схопили, судили, їх і вислали. Вже їх ніхто в нас не бачив.

— Хоч би й цих ми не побачили.

— Колись діждемось.

— А що ж ті менші?

— Їх заставлено: таких, як Потап... дарували йому, кажуть, хай сидить — цей сам не шкідливий. Недовго в нас пожив, переселився в друге село, став дуже пiti і п'яній повисився.

Завіява сніг, мов заблуканий; курючи, повихрився вподовж білих тротуарів. Коли ж на хвилину порідшав, тоді пронизали простір дуже хуткі окремі сніжинки. Скорі метелиця знов понесла тьмами їх, понесла їх поривами і враз побушувала так люто, що перетнула всі напрямки. З посвистом і шумом погнала морозну димляву проз сиві будинки. Втомившися, зважила в повіті плавкі цятки і повела їх просто, кладучи на заметений брук. Потім взялася часто сипати. Навіть змінила хід: війнула назад. Та миттю спам'яталась і знов помела в попередньому розгоні — рівно і страшною масою, як в обстрілі білими безважними кулями. Декотрі з них близько кружили, ніби чогось шукаючи; поройлися сліпо і втекли в швидких течіях, мов послані до мети.

Люди, никнучи, затуляли обличчя.

Стихла хуртовина раптово, як і схопилася; але вже було холодніше. Знов довелося, глядівши на хлібний кіоск, жувати домашні маляснники з лузгою, привезені в торбинці.

Багато опухлих: відходили від черги під паркані і опускалися на сніг — конати.

Мимо поспішають “шишки” в чорношкіряних кашкетах або в кольорових картузах, яскравих, як папужки; червонов’язі і вибріті до баклажанної синьості. Очі киплять бляклою жовчю: вилиняли від безсоння, проведеного в допиті і мученні в’язнів.

Один безвиразно промовив, проносячи налитий ніс над кислими губами:

— Працювати не хочути. Лізуть по хліб.

Ці слова вжалили душу Дарії Олександровінн, але вона не насмілилася сказати нічого; тільки в думці виляяла: “Хай вам так світу бачити, як нам робити не хотілось, — тільки ї знаете жили з людей тягти, а працю їхню з’їдати, виродки! — щоб вам добра не було!”

Настав над ліхтарями чорнуший вечір: без місяця і зоряного світла. Черга зморила всіх; Дарія Олександровіна то закріє очі, дрімаючи з дітьми, то прокинеться — стежити всяку біду, що могла напасті. Сусідки, в черзі, скінчили спогади і куняли. Чути одноманітну розмову двох горожан, що відступили з рядів і, обпершись об паркан плечима, набивають папіросні гльзи тютюнем, з дрібної машинки.

Ніби вчителі; під їх ліктями сіріють книжечки, вкладені в часопис. Капелюхи і пальта лихі, а краватки поскручувалися дудочкою в штовханині біля ларька. З приятелів один — блідий і великовидий шатен; нерівно підстрижені вуса і звис чорний шнурбк від шкелець, крізь які мерехтять білясті очі. Другий — тонколицій худець і горбоносий; очі карі, в скорбній кротості тепліли з-під вигнутих бровиськ, а губи, ніби в тисячолітньому терпці, прилягли за рудими вусами і кучерявою борідкою того самого кольору. Щось бубніли старі горожани, вояччися з куренням.

Поруч селянка, байдужна до їх справи, пригорнула дітей, що тулилися, мов пташенята; нагріла їх плечики, прикриваючи рукавами, наче крилами. Подрімала трохи. Багато хто скраю дождає, як вона і два курці, — обираючись об паркан або сидячи при ньому на цеглі чи на торбі. Так примостилась і Дарія Олександровіна з малими: біля сиріх дощок.

Проти свого бажання мусіла служати, що жебонять півчутно курці: якраз коло неї. Коли навіть стишуються до шепоту, їх слова чути, та й небагато страху перед голодною селянкою, що мучиться з дітьми на морозі.

Довго розомовці перебирали на всі ребра — і журнали, і спілки.

— Чи знає “він”? — розмислюється великовидий.

— Знає! Згори, від високого козиря пішло до нижчого, від того — далі вниз, і так по драбині з сотнею щаблів спустилося сюди: отже, розігралась п’еса, коли “хазайн” обідав. Він квапиться, як ість; голову опустив і слухає члена Іека, який аж тремтить, доповідаючи:

— Смертність масова, вже — міліони...

В цю мить був клоніт із дрібною жилкою в одбивній: “хазайн” не міг відразу перегризти; і морочився, бо влізала між двома сусідніми зубами. Витягав і ловив на гостряки, щоб скоріш перекусити. Коли ж перетнув її і

ковтнув кусок, — враз спорожнив стакан і косо огризнувся, обтираючи вуса:

— Не говоріть мені про це: в нас людей досить! — і знов задвиготів виделкою і щелепами.

— Уявляю: як обурився “він”, що перебіто смак...

— Власне. Тверда жилка, мабуть, рідко стрічалася в чудовому м’ясі.

— Ви сказали: одбивна?

— Так. Можливо, міцна жилка перший раз, а то б відклав кусок.

— І мені траплялось — ну, як струна з скрипки; вситу перетинав, бо ніж тупий.

Хотів “хазяїн” неодмінно перекусити: впертість! М’ясо — з господарства, що все достарчає тільки на його стіл. Літак возить свіжозарізаних барашків для шашлика, чого, звичайно, не передбачено в “Капіталі” Маркса, в розділі “Історична тенденція капіталістичного нагромадження”. Між іншим, соратники, — не ті, що ратиці мають, а, так би мовити, “совожді”, хіба гавлять? Існує небідний Лазар: в нього маєток — на заздрість кожному “предводітелю дворянства”. Там построено комунізм не по Енгельсу, а по циганському королю. Лікери всюди: де єсть, де спить, де бриється. В кожного подібний едем, крім спільногого всім заведення для ночі, але то — дрібниця. Пасується при “мечі революції”, і гріють казан сатаанаїла.

— Плюс міраж. Іноді я жду: наведення через секунду зникне, як сон. Ні! існує далі.

— Бо передвіщено, — сказав рудобородий, — передвіщено для воцарення вельзевула, чиї служники, ніби змії, гризтимуть життя...

— Змії? Ні, спецпотяги; один бігає тільки вночі, і стережуть його таємницю, але проточується...

— Я в школі теж чув. Питаю партійців, — бояться сказати. По очах видно: знають.

— Декотрі, вже кликані туди, сказали по секрету родичам, а ті — світові. Біля ларька, де продають самі кістки від коров’ячих голів, разом з рогами, теж говорять.

— Про ці речі скоро двері і вікна казатимуть.

“...все — вірно: про все, що робиться, — думає Дарія Олександровна, — від чого ж гинем...”

Великовидий продовжив:

— Пригадується вірш, в якому два рядки повно ви-явили причину:

И в желтых окнах засмеялись,
Что этих бедных провели.

Довга мовчанка; зрештою рудобородий шепотить:

— Це найгіркіші рядки, писані в наш вік.

Глянув угору, над обриси засніжених міських доміків: там вирізнялися крізь млу величезні урядові озії з яскравими вікнами.

— Дивно, дивно! Мені видалося: звідти зирнула мара в жовтих шибках.

Він застиг, мов прислухається до невідомого відшуму.

— І я ніби чув крижаний подих, коли читав вірш, — згадує великовид.

Чомусь і в Дарії Олександровні стрепенулося серце, коли слухала: вміть — мов розлігся сміх зловісний: “лихо буде! треба стерегтись...”

Вона гостро роздивляється, куди можна тікати, он, хоч крізь проламину в паркані — недалеко.

Справді, скоро пригуркотіли вантажні авта і, поз-скакувавши з них, картузники ловлять і тягнуть, як скот, всіх, що, судячи з вигляду, — обшарпані і з торбами, — пустилися села. Кидаюти їх на платформи, де чекає озброєна варта.

Дарія Олександровна тривожилася, слухаючи старих горожан, і пильнувала рухів на вулиці, — ще тільки почався напад, як вона крикнула до дітей:

— На погибель беруть! Тікаймо!

Потягла дітей за руки до протулини в паркані: там хтось відірвав дошки на паливо; пропустили дітей туди і сама вдерхись, побігла з ними через садок, прикиданий снігом, і через двір — до хвіртки на другу вулицю, рівнобіжну до тієї, де черга по хліб.

— Тс, тихенько! — попереджує мати, — нишком! бо, глядіть, собаки недалеко.

Хвіртка на крючку. Тремтячи з страху, мати відчинила її і роздивилася: вулиця порожня; ліхтарі з адресою, під бляшаним козирьком, світять над дверима.

Втікачі побігли від хвіртки і завернули за ріг — по-далі від нещасливого місця, де розлягалися крики жінок і дітей, тягнутих і киданих на тягарівки.

Знов зірвався сніг, хоч не густий, але трудно було йти, бо сліпив і забивав дух — різким вітром.

Блукали до півночі, поки натрапили на лісний склад, біля якого походжав сторож: ніби міряв тротуар, маючи широкий в'їзд на середині своєї мандрівки. Видно, намерзся, сидячи при воротах, які заставив трохи прочинені. Рідко стрічав перехожих – поступався перед ними з дороги.

Заметіль, прикра під час відходу через місто, стала в пригоді: запоною покривала непритульних. Коли сторож віддалявся до другого кінця прогуллянки, вони, по-простувавши слідом, трохи підождали під завією і зайшли в двір. Зразу ж відступили вбік – під тінь височезної купи дощок. Відтіля обережно, переставляючи ноги, як річкові птиці, перебралися далі, в неосвітлену глибочину: проз гори пилляної сосни, з бальзамічністю, та-кою мирно!

Мати знайшла куток між дошками, що, нависаючи в нерівному виступі, закривали від хуртовини. Там присіла з дітьми; пригортала їх, сонних, і цілу ніч трусила, сидячи: то задрімає, то, від холоду і тривоги, знов прокинеться. Голод допікав – здавалося, вся істота зірвана в нечутному стогоні. Треба терпіти. Брала сніг – Іла, щоб затамувати голод, але мороз почав проникати в душу; покинула сніг.

Марилася, що переслідувачі близько, що, невідомо як, бачать, де вона сковала дітей, і стежать, і коли прийдуть, тоді неминучча смерть.

Перед світом, зовсім знесилена і хвора, вивела дітей до воріт: причинено, як і ввечері. Виглянула – сторож, притулившись до стовпа, спить, – і вона з дітьми мерещій подалася на тротуар, присипаний після метелиці.

Цілий день мучились, пристаючи до черги по хліб: скрізь така штовханина! – найслабіші в кінці “хвоста” туляться, без надії побачити прилавок.

Треба вертатися до вчорашиного місця, а там люди товпляться бурхливою навалою, позастоювавши чергу відрання.

Голод став дужчий за страх. Замість одних, вчора скоплених на погибель серед занесеного степу, з'явились інші: такі ж обшарпані і змучені, доведені до відаю, вибух якого гаситься в знемозі. Видно, що сподіванки марні, – можна тільки пропасти, як тисячі інших.

– Їдьмо, діти, додому! – сказала Дарія Олексandrівна, ковтаючи сліози, – коли вмирати, краще в нашій хаті, не на вулиці.

Пішла з малими на вокзал, але вхід зачинено: не впускають селян. Зоставайтесь ночувати під стінами, де сніг протанув і в морозному бруді напливли калюжі. Та ще хуртовина завихрила великими вітровими вузлами, перемішана з дощем. Пасмами сікла. Потім неслася просто, з страшенною хуткістю. Ніде присісти. А ждіть потяга цілу ніч!

Дарія Олексandrівна передумала: ніж тут під хвижею і в калюжах катуватися, – чи не ліпше знов перебути на складі?.. Там хоч присісти з дітьми можна в сухому місці і трохи подрімати.

– Ні, мої пташата, ходім до соснинок! Заснемо в затишку.

– Там краще, мамо, краще! – згодились малі.

Побрела з ними до складу і, як попереду, прокрала-ся в двір. Були зміни: частину пилляного лісу прибрали, а нового привезено і скинуто напроти воріт. Солома роз-трушена по вчораших слідах: добра знахідка; втрьох назбирали її досить, щоб помостити в закутку, який, на щастя, зостався нерушений. Знов прищутились; пожували маляниців і схилилися на сон, вбиравчи голови в плечі і тулячись докупи, мов пірнаті в гнізді.

Спалося спокійніше, ніж вчора. Але кволість від виголодження була така, як недуга, – вранці ледве змогли встати з місця: здавалося, пропадають! Голови йшли обертом і в шлунках холодив і пік якийсь нудкій, ніби з труйливою лихоманкою, біль, що нищив життєву снагу і мучив душу. Очі ледве бачили.

Вже сіріло. Бездомні, виходячи з свого притулку, бачили, що сторож коло самого перехрестя з кимсь розкурював. Мабуть, примічав, що жінка з дрібними дітьми ночує, але не виказував нічого! – ще й соломи накидав по їхніх слідах: нехай візьмуть, буде тепліше.

Чи таки не бачив?

Якщо бачив, то мовчав, бо звільнить начальство, коли взнає про дозвіл на ночівлю – для селянських душ.

Вони ж, змучені, минали чергу, де під смертною напастю, люди, стративши добрий образ свій, роздраж неними юрбами дико рвались по хліб.

Катранникам несила на ногах триматися. Діти сту-мали і вже не бачили, куди йдуть, мов почадліи страшно. І мати думала собі: “Це вже смерть дивиться”

Заразі прибули на вокзал. Навколо — старі і малі, чоловіки і жінки в неуявимому лахмітті і худі, ніби викопані з могил. Лежать і сидять, оточивши будинок, як мурав'ї пень, і розкидавшись по брудному бруковиню та в скверику напроти, між обламаними деревцями. Морозна земля і сніг закріпі людьми, що з них поволі відходить життя, заставляючи, як свій огнений слід в їхніх душах, нестерпну муку.

Притяма скопився рух! — спершу повільний, окремими постатями коло стіни: вони підводилися і тягли кроки в одному напрямі, потім пристали нові, з ширшого круга. Зібрається натовп до сарайчика, біля вокзальних майстерень: покинутого і стемнілого. Крізь широкі двері, давно відчинені, так що порога не знати під снігом, — видно, як висить на мотузку селянин середнього віку; недалеко від його ніг сіріє торба.

Два пасажири, чисто, але невиставно вдягнені, відійшли від самогубця до чергового станції, що стояв на пероні.

— Повісився чоловік, — кажуть йому, — там, в сарайчуку; щось треба зробити.

Черговий мовчить, мов глухий; коли ж вони повторили звістку, тоді стиха їм відповів:

— Слухайте, чого ви хочете? Це тут щодня діється; щодня підбираєм неживих. А щоночі хтось дітей викрадає — з тих, що сплять під дверима. Навіщо викрадає? Вимовити страшно. Тут... десь є така... м'ясорубня, а де, ніхто не знає. Туди й дорослі попадають, — бережіться сам! Я теж не певен, чи завтра стріну потяг.

Пасажири опустили голови і мовчки відійшли від чергового.

Яка не була зморена і затерпла Дарія Олександровна, стоявши недалеко, — її ніби огнем в серці вдарило від тих слів.

— Не відступайте ні на крок від мене! — з розпукою зашепотіла дітам, стискаючи їхні холодні пальчики.

Смертно змучилася. Навіть торбина, хоч порожня, тільки з рештками малюсінків, пляшкою води і рушником, стала вагою, мов камінь накочений.

З машин рвалась пара і шипіла; дим тягся — розточувався клоччям: ідкий дим від залишних істот, що загадково пересувалися по близкучих лініях, брязкаючи, скречочучи, висвистуючи в відповідь на сурмлення і помахи пропорцями і огниками в сутіні.

Туга, пекуча і нелюдська, мов подув підсвіття, обкинулась на всьому обширі півтемряви, розриваній ліхтарями, ніби моторошними слізьми, що на всі боки розбрізкують світучий біль, протягаючи його в смуги гіркого проміння.

*

Після нещасливого наступу на млин Катранник за недужав і спізнився піти в добру годину по рештку картоплі. Коли зміг вибратись, побачив свіжі кучугури на вулицях і по всьому полю. Схопилося мести несамовито. В темряві передсвітанку він збився з дороги і всіду натрапив на кагат — вже, як метелиця, порідшала. Поки розгріб сніг і прокопав мерзлий шар ґрунту, виморився геть, задихавшись і впрівши: аж дрижав. Присів на мішок, в затишку від горба і накиданого снігу; спочинув і просох.

Коли відкопав бічний сховок і вигріб картоплю, то пожалів про спізнення, бо частина картоплі згнила. Однак чимало набралося цілої: та тиждень вистачить суп варити.

“...Вернутися мої рідні — нагодую; і чого їх довго немає?”

Там, де сходило сонце, розливався блідий огонь по хмарних смугах, при самому обрії, мов сива пожежа, від якої степ обкидали відсвіти — на глибоких заметах. Згодом ще дужче нахмарило і вранішній огонь зник.

Вертаючи від кагату, Мирон Данилович бачив село в тінях, мов погорілий острів. Ні диму з його комінів, ні голосу домашніх тварин, ні круження птахів, ні гомону людського: так тихо, ніби замість хаток з'явився збір трун, накритих дірявими віками з потемнілої соломи.

На своїй вулиці Катранник спостеріг сани, запряжені парокінно, що спинилися якраз біля його садиби. Злізли два гості і підступили до воріт; розглядають хату, курят, сміються, коли сам господар принішк до чужої стіни, на розі, бо впізнав своїх зліх: Отроходіна і Шікрятова. Коло пустки, занесеної цілковито, докурили папіроси і різкими жестами, з сумішкою презирства і зухвалості, пострільнули пальцями недопалки в двір, під вікна, що заліплени снігом. Сіли в сани і погнали, — біла курява збилаась від копит.

“...зраділи як! думають: я мертвий і нікого нема живого з сім’ї, – от чого хотіли”.

Похмурим поглядом проводив Мирон Данилович їхні сани, поки звернули за дальні дворища.

Ввійшовши в хату, відразу взявся юшку варити, і в кусники сирої картоплі, бо нетерпеливілося страшенно. Вони ж, ніби живі, ходячи в шлунку, кололи. Але в роті торкались, як цукерки: слина сама вбирала і втягувала в стравохід, даючи відчуття смачності, хоч також була хворісна гіркість, приуявлювана за нею.

Варив юшку, і почуттями марив – не самою уявою вже і думкою; здається, всім еством прагнув: хліба. Випар від вареної картоплі помножував жадобу. Хоч би окраєць житній або хоч сухар! І нічого нема ніде. Одна можливість – коло млина. Дивно! кров і погибель відганяють, рана досі відчутна, і знає думкою чоловік: не дадуть підійти до брами озброєні вартові, вб'ють; а таки, супроти всього, зроджується намір – знов стати по хліб до страшного місця. Надія манить: гляди, змінилося щось після розстрілів і вже хліб видаватимуть. Інші, що діждалися, візьмуть пайку і виживут, а ти пропав і рідні – з тобою. Де ж вони, так довго?

Здається, покинув би юшку і зразу пішов: так маєть млин!..

Юшка була – як “порожня”. Картофля в присолено-му киплячі розбігалась. Посьорбав самої води: зогріти душу; потім, смакуючи, ів картоплю. Все вискраб, що понакипало на чавунці. А сирий картопляний запас розділив і, позав’язувавши в клуночки, сковав для сім’ї: частину в підпіччя, де прикидав ганчір’ям і хмизом, частину під подушками, а частину в сараї закопав і зверху притрусив, як було.

Прокидав крізь сніг доріжки в дворі і знесилився, – мусів зайти в хату. Ліг і затих у сонній знецупленості, не скожій на звичайний сон. Крізь неї заставалися близькими до почуття – довколишні речі, як іх сприймала, вчуваючи, душа. Вернувшись до звичайного стану Мирон Данилович враз: почув кроки від воріт і голоси за вікнами. Але це, розбудивши його, вже трохи попереду само було в сні, хоч відбувається в зовнішній дійсності тепер – пізнішою хвилиною. Чудно як.

Схопився він і прямує до дверей, коли вже відчиняється: входить дружина з дітьми, така змарніла! полож-

вина істоти, що від’їжджає в місто. І діти також вимучені, мов після короткої, але злої недуги. Всі перемерзли; знітилися і ледве йдуть, як і він сам, назустріч.

Притулилась йому до грудей дружина і тихо, тихо заплакала, і діти до тата підходять, припадають до його ліктів: і собі ласкової уваги ждуть.

– Бідна моя родина! Як я ждав вас, і що з вами сталося? ..

Дружина тільки плаче – нічого не може сказати.

– Тату, хто хотів хліба, на машині в степ везут, – повідомив син.

– Чого в степ?

– Викидають...

– Нашо ж так?

– Далеко від міста викидають, – пояснює доня, – щоб не дійшли по хліб і вмерли.

– А ми втекли, – сказав син.

– Через двір бігли і собак боялись, – додала доня, – бігли довго, а між дошками ночували.

– Промучились марно: хліба для нас немає! – промовила дружина.

Вона відразу ж лягла, в лихоманці, діти хоч як змучені, ходять по хаті, заглядають на піч, знов зазяль додолу.

Мирон Данилович заходився біля чавуна: варити картопляний суп; від пайки, скованої під подушкою, взяв половину.

– Страшно було і гірко, – оповідає Дарія Олександровна, – але хотілося хліба взяти, хоч по скибці для дітей! Ні, не дали.

– Цеглину дадуть замість хліба, – сказав чоловік, – таких прислано, що рівні з чортами.

– А правда: вже рівні.

– Їздять і дивляться в двори; як бачать, що сліду нема, значить, вимерла сім’я. І вони такі веселі! Радіють, сміються, папіроски викурюють і вціляють недопалками в вікно, – справжні пекельці.

– Це я лежу, нехай хвора, а таки в своїй хаті, тут кожний куток рідний. І на серці світліше.

Пили картопляну юшку з ложок.

Дарія Олександровна, присівши на постелі, обережно тримає миску перед собою, ніби дорогоцінність. Діти, хоч хирними примарками вернулися, гомоніли біля

столу, стиха зітхали, стукали ложками, коли ждали страви. Вибирали ж її з мисок незграбно, мов старички; а пожадливо і так пильно. Кожну дрібку від картоплин досмаковували. Миски були — як вимиті.

— В місті все є: не про нас! — безнадійно сказав Мирон Данилович, — ми запрацювали, а взяли чужі.

Дружина скоро заснула і діти коло неї. Коли ж прокинулася, раптом спитала:

— Чи з млина дають борошно?

Прикра і приманлива назва вимовилася в хаті. Мирон Данилович хотів розповісти про вихід і розстріл; мовчав. Нащо лякати? Але борошно тільки там — за брамою.

— Не давали. Ще раз піду: востаннє.

— Навідайся!

— І ми з тобою, тату! І ми підемо! — обізвались діти; просяться, розохочені побачити млин, звідки борошно дають.

— Ні, одпочиньте, та вам і глядіти не треба, що там робиться.

— Куди б ви пішли, ледве ж добрели до двору. Сидіть! — звеліла мати.

Побрів сам. Хмари тяжкі і нависли низько, без промінів; сутінок затоплює сніжний степ. Але потепліло і сніг зачав злягатись.

Біля млина людей — як тіней в ліску. Мурашками прилягають на виїжджену і стоптану землю, де сніг трохи протанув. Весь час підходять нові, з Кленоточі і сусідніх сіл: ждати. Підвoda рухається посеред живого кладовища; стає коло пухлих мерців і погребники кладуть їх через полудрабки і відвозять до ям — близчих, ніж попереду були вириті.

Один з голодуючих проказав:

— Снопи повезено, — рівно вкладуть і вапном присиплють, щоб переїдало зводянілих; а зверху знов давай...

Катранник, мов приском прошитий в груди, жахнувся: “чи й мені доведеться так лягти? бач, які погребники!” Дивиться в сторону ям: як там складають “снопи”; і не хоче — всім серцем противиться, не хоче повірити, що впаде і він мертвий під вапно, в черговий ряд.

“... все чоловік на щось надіється!” — сказав сам собі; очі від могил одвів.

Стоять селяни, втоплюючи зір в заборонену браму або в недалекий похорон — мов бачать лихі сновиддя. Вже знати: даремно ждуть. Вертаються погребники. За час, як відвезено і вкладено трупи в ямі, — померло декілька хліборобів серед зборища, і тепер їх забирають. Підвoda, вже навантажена, відходить, а один лежачий, ледве живий, тягнеться до неї і просить погребників:

— Візьміть мене! Все одно вмру.

Він так просить, що один сказав йому, заспокоюючи:

— Полеж тут, поки вернемось, тоді візьмем і живого — вже так тому бути!

Той лежить і дожидає.

Вертаються погребники по нього, а він — готовий; поклали на підвodu і їдуть до інших, що їх декілька лягло біля дороги.

Вартові позиркують на живі і мертві тіні, тримаючи гвинтівки впоготів: при самих воротах, звідки часом виходять партійці з мішечками і, швидко звантажившись на сани або віз, мчать дорогою.

Мирон Данилович хоч змерз, дивиться на браму, як приворожений: серед багатьох односельчан, що їх очі, ніби висохлі і розлущені плоди, — такі мерхлі, — теж звернені до сподіваної вістки з млина. Але нема її.

Пролунав брязкіт віддалеки; потім посилився так, що хлібороби-тіні повернули обличчя йому назустріч. То йшов незнайомець, певно, з котрогось сусіднього села: середніх літ мужчина, сірувато-блідий, ніби вапняна маска, з небритими щоками і скуйовданою головою; без шапки і босий. Очі теж біліють, повні недужкою, мов кипучою, збудженістю. На ньому розірдана сорочка, стемніла від непрання, — самі постріли з неї, що держаться, бо зверху навинуто цепі: і прямо через плечі, і впоперек через груди, живіт і крижі і до полатаних колін, як також навхрест по грудях. Облягли його, вкривши і звисши разом з рамтинаами від полотна.

Він не дивився на сторони, але з гіпнотичною діловитістю обтіркував довгастий ящик, виліплений із снігу. Обережно проносив його між примерлими хліборобами, то бурмочучи сам собі в наведенні, то підспівуючи і підводячи голос до вроčистого тону або скромовно читаючи щось, як віршик.

Мирон Данилович зблизька побачив: то — подобизна труни в руках божевільного; як модель. Ідучи, чоловік

тримає річ перед собою, — здається, зобов'язаний комусь її скоро доставити. Перекіряє, чи віко справно підходить.

Всі, хто був там, гляділи на одягнутого в залізо і ждали, що далі буде.

А він кроком зайнятого чоловіка підійшов до варти, виставив сніговий гробик наперед і почав проказувати рівно, як речення до подарунку:

Заразар — заказар

наварив цепів,
празник пошив,
на кості надів,
рудою залив,
ой-ой-о-о-й!

Заразар — заказар,
кому на, кому ні,
кому труна, кому сніг,
ой-ой- ой!

Вартові і їх начальники, що виступили слухати причинного, вмить обтемніли на лицеах і скопились бити його лозинами, спершу по плечах і спині, від чого залило задзвеніло, а потім по голові. Але він тримав свій гробик і, розкривши, просив:

— Сюди всіпте! Борошна: для діток...

— Декілька гвинтівочників кинулись на нього і потягли в двір, підохочуючи прикладами, — так його, дзвеніючого з побиття, шарико потягнено в двір і витягнуто в якісь дальні двері, що наполовину входили під ґрунт.

— Просвітив орду! — озвавсь один з кволих, що прилягли на сніг.

*

Відходив додому Катранник, і тривога тінила, болісна і чорна, мов північна туча, з якої невидимі вістря пронизували душу, мучачи погрозою.

Нічого не придумаеш. Пропадай — і годі!..

Біля крайніх хат, звернувшись круго, пішов навпротець по вузькому сліду. Сутеніло. Біля глиняної стіни, що одна зосталась від житла, побачив кінський маслак, весь кругом обгрізений гладко, як кремінь; — хтось ішов і кинув.

Дивився на кістку Мирон Данилович і тоді, через невиразний відрух душевний, проблизнув здогад — з відрадою і також непевністю. Поспішив селянин додому: мерцій збиратися в дорогу; здобич, про яку згадав, могла врятувати сім'ю або хоч позбавити тепер від найлютішої муки.

Жінка дивиться, чого він метушливий.

— Як там було?

— Жди їхнього добра! — відказує Мирон Данилович, беручи лопатку і сокиру, — міліція помагає партійному тягти борошно, а кругом хліборобська кров лягла. Я пригадав: коня закопано в мерзлоту.

— Скільки всіх бідує і щоб ніхто не вигріб?

— Може, ні.

— Скрізь риуться.

— Це за колгоспним, де рідко ходять.

— Ну, спробуй! А щось не дуже віриться.

Він ішов на ніч у степ, обминаючи колгоспний двір; страчував направом і довго толпався серед сніжних могилок: оглядав, чи схожі на кагат. Розгрібав звичайні кучугури або рив ґрунтові зморшки. Опівночі натрапив на загребу. Почав бити лопатою мерзлу землю, і — видно: тут хтось докопувався. Середина порожня.

Мирон Данилович витер піт. Жах обгорнув, коли остання сподіванка розвіялась. Він сів, болісно горюючи; до того болісно, що враз зірвався від нестерпного почуття, — ходить по кагату. Міг кинутися миттю: бігти! світ за очі — бігти! від місця, де так тяжко скривдженій.

Коли ж притих і став далі рити, то частини коня виступили, мов скам'янілі, що аж grimлять: ось, передні ноги з півгрудиною і головою, а в другому кутку — задні ноги, з клубами! і решткою — круп. Радів копач нестремно, як попереду горював; конини чимало, на тижні вистачить. Ройтесь здогад про когось: “із санчатаами приходив, вирубував великі шматки, гляди, заслабнув та потім і кінець”.

Сікши передні ноги конячі і грудиння, Мирон Данилович віddілив грубіші кості на другий раз; країш шматки в мішок склав, а останок загріб під землю і сніг. Відходив поволі і часто спинявся. Поки добрів до своїх воріт, почало сіріти. І пітний був, і промералий; “як собака набігався! — означив собі, йдучи попід вік-

нами, — пощастило проскочити крадькома, а то б відняли". В хату вийшов веселій.

— Конятина з закритого розплодільника! — сказав дружині, — на білі карточки дають.

Вона аж руками сплеснула, заглянувши в мішок:

— Багато як! Тільки це — на чорні карточки.

Оглядає здобуток:

— Добре м'ясо; не порчене, бо зразу промерзло. Гристи будем.

Він мав сили нарубати хмизу, коли ж ліг — миттю заснув.

Діти роздивляються на м'ясо.

— Боятимуся їсти! — повідомила Олена.

— М'ясо як м'ясо, — озвалась мати, — років понад десять тому в місті всі їли. Були тоді консерви з нього: смачні. А скоро зникли.

— Куди зникли? — питає Андрій.

— Десять поїдено. І втишився голод. З іншого м'яса консерви крапці.

— Воно сине, — означила Оленка; простягнула пальці, щоб торкнутися, але передумала.

— І не сине, а сизе: приглянься! — заперечив брат.

Надивилися діти і відійшли.

Дарія Олександровна забула дотеперішній розпач; бачила, що можна всією родиною відживитися — відступити від краю прірви, біля якої тремтіли. Зваривши суп з кониною і картоплею, звеліла дітям:

— Тата будіть — снідати!

Вони тормосять і кличуть сонного Мирона Даниловича:

... — Тату! Коня будем їсти.

Посідали за стіл. Спершу дивною видалася їм пожива: купкувата і важка; "як земля, такий смак" визначив батько і промовчав. До того голодні всі були, що скоро перемогли нехіть і відсмак, іли радо.

— Як вам? — питає мати.

— Добрий суп, мамо, добрий! — відказують малі.

Не торкнули ні крихти з печива; але на вогких тарілках нічого не зоставили. Мати боялася давати їм знов: "ще занедужають..."

Мирон Данилович відчував: шлунок повний гарячої страви, і від того приємно, але по всьому тілу була, як і

раніше, жадоба: здавалося, кричала в кожному нерві, вимагаючи знов їсти. І змора — мов недуга.

— Ляжу я, — сказав він, — бо так знесились.

Обмірковував, лігши: як перетягти останок здобичі і як скоронити м'ясо, чи з самою сіллю в діжці, чи та-кож перекласти кригою.

Вибрався в степ через день, теж на ніч, в рідкому мороці. Санки легкі, сили ж окріпли. Аж здригнувся, побачивши чоловіка. Вертати? Ні! Взяв лопатку, що була прив'язана при мішку з сокирою: так озброївся. Зблизька візнав невідомого — і ніяково стало. То хилив старенький односельчанин, Пилип Гільчак, слабий і тихий; санки волік.

— А добривечір і вам! — відгукнувся Гільчак, став і покірно дожидає, чи з смертною напастю підходить стрічний, чи в мірі.

— Куди, дядьку?

— Призватися, по мерзлу конину. Одні брали, та пізно було їм — уже хворіли, і лягли з половини. Котрі вижили, геть вибралися; сказали: візьміть решту, там і там. Мені трішки. Я старий, і в хаті мало хто дихає.

— Я теж по конину. Поділимось! — запевнив Катранник.

— Вам дорогу перебігаю?

— Що там! Вистачить...

Гільчак — тонкий і згорблений; борідка ніби стікає, рідка; крізь неї, при сніговому відсвіті в сутінках, видно горло і щелепи: мабуть, хворий чоловік, так висок.

— Поділимось! — твердить Катранник, — як хтось не вирив.

— Сьогоднішнього сліду не було. Мені казав шуряк про конину; колгоспник він, м'ясо не єсть, бо в середині болячку має, через яку не можна. Ті, що з ним одятгали коня, бач, і здоровіші були, і харчів брали, — ні! по-мерли. Багато таких: без причини доходять. Гибель кругом всіх зачіпа. А нам небагато треба, бо в хаті нас двоє старих та донечка; другі діти пересталися, шестеро ж було. Загледів вас і думаю: по мерзлятину дужчий чоловік спішить, прожене хирного, тоді в хаті всім край...

— Що ви? Бог з вами! — скрикнув Катранник, — мені б кістка конева поперек горла застрягла. Поділимось!

Підступивши до загребища, відгорнули сніг і відкопали мерзлоту грунтову. Здобули конячі рештки і поді-

лили – на чотири душі і на три. Кінську голову, без шиї, Катранник поклав старому на додачу.

Поприв'язували мішки до санок і потягли до села.

Гільчак, дарма що старий і слабосилій, віз непогано. Очі йому світилися з лихоманковим побліском, при зусиллях, що, після вичерпаності, приходять, як горіння – з самих нервів або з таємного запасу спромоги в естві, втримуваного аж до пропащої години, щоб порятувати.

Але того палання не відчував Катранник, хоч теж був знеможений.

*

Кониною прохарчувалися в лютій смузі зими. Рідко з воріт виходив Мирон Данилович бо, промерзаючи, надто висилувався в марних мандрівках. Дома був, нехай одноманітний і прикрій, а поживний харч: коли розміркити скupo, тижнями можна лишатись на поверхні життя, далі від возів при підводі, що пригрібають так мілко! – здичавілі собаки гризтимуть ноги покійних.

Тяжко і в хаті; душа поривається знайти серед безнадійності якийсь просвіт і живлючий здобуток для дня – хоч кусник хліба, хоч пригоршню борошна. Споживаючи конину, всі чомусь нидіють і занепадають.

Одного разу, крізь рідкий сніговій, Мирон Данилович переходив вулицею; натужно переставляв ноги в глибокому снігу, що, стверднувши корою, кришився з лускотом і провалювався.

По обидва боки пустельні двори; в декотрих мертвяки лежать коло заметеного порога – нікого нема, хто міг би ховати в кучугурі, коли не в землі. Садиби обернулися в пустоші: ні людської постаті живої, ні голосу зимової пташини, ні навіть будки собачої, не то що гавкоту, – ніде нема. Ні сарайчиків, ні курників і хлівів, клунь і комор! – все розібране і спалене. Тини познікали. Стріхи, і ті обідрані. Багато хат зовсім безверхих; подекуди біліють бантини і крокви їхні в снігу, як ребра кістяків. Позрубувано сади і пеньки викорчувано, або їх присипано сніговій. Нема думу над коминами, і стіни скрізь аж чорні; в вікнах здебільшого, замісто шибок, темніють жмути ганчір'я. Серед сніжного обширу стирчать руїни, мов після чуми і пожежі, що пройшли нероздільно через село, а сліди притрусила зима.

Мирон Данилович підійшов до одного вікна і заглянув, притуливши долоню поруч обличчя, щоб затінити відблиск від скла. Всередині – самі неживі: на полу і долі; одна дитина біля підніччя, а друга, трохи більша, біля порога. Мабуть, хотіла піти, куди очі дивляться, і зосталась тут навіки.

Моторошко стало. Сіялися дрібні сніжинки, мов ткавши півпрозорий саван над черновіконними гробницями. На цілій небозвід розгорнули його – в тиші, що болючіша від кожної скорбі і ридання. Мирон Данилович звернув до середини села. Він ніби прокинувся з страшного сну, що сконував його думки. Здається, близчав і власний відхід звідси. Тільки запитання тривожило: де люди? Живі, знані. Певно, втрачені тепер. Він попрямував до хати пічника – там пустка, як всюди. Збереглися дві величезні тополі, тверді, ніби мідні; поки що ніхто не врубав. Коло них – сковок: тайною доброю оповитий під білимі заметами. Хоронить найдорожчу коштовність на світі. Покладено її в чистому ґрунті: чашу, що була вмістилищем огню і світла небесного; і в ній знов з'являється вони в свій час!. Тоді зійде чаша з глибини, крізь поверхню морозної смерти, в новий досвіт; відновляться дари Христові: для всіх, що грішні і не мають віправдання, крім молитви.

Прошепотів селянин: “Відпусти, Боже, злочинства мої!” – і пішов проз сусідні хатки.

Бачивши і там руїну, він звернув до середини села: глянути на двори, що вдержалися в напівгосподарному стані. Через одну садибу переходив активіст, член партії, який часто старався в “кампаніях” і порядкував на “революційних празниках”, замісто церковних. Звали його: Безрідний, хоч мав родичів. Поряд нього жив другий активіст – не був діяльним, як перший, і підбігав при ньому, ніби місяць при землі.

Безрідний мав дійну корову; тримав її в хлівці, притуленому до причілка хати.

“... Що їм голод? – з ображеністю думає селянин, – вони з колгоспу теплу страву беруть, віднявши від сирітських ротів, і борошно, і городину всяку”.

Видно, як перший активіст, в сизастому френчі і темному картузі, здоровий з вигляду, перебирається городами до сусіда, а той, накинувши жовтавий полуницький на плечі, дожидає коло своїх дверей, вже схудлий

Означуваний сонцем, проминув кінець зими; з нетерпцем виглядає сім'я Катранників крізь шибки: на білу запону, простелену всюди. Таки почала западати, марніти, братися подъбинами, ніби від теплого птаха. Прочорніли плями крізь неї.

Мирон Данилович ледве ходить; і дружина схуднула, стала з лиця темніша, ніж від весняного обпалу колись, — як попіл.

Діти снували сонними тіннями від холодної печі до вікон, звідти до дверей, і знов до печі, або лежали, схожі на пошесніх. Дивно примовкли. Нищком терплять, занепавши; мов сухі галузки, руки в них. Підстаркуваті стали діти і поважні. Не всміхнуться. Тільки очима світять так скорботно і так чудно, ніби до цього світу не приналежні. Не скаржаться на муку. Тільки часто лягають, — животик їм роздутий і болить, то вони лягають ницьма, обличчям до подушечок, підібгавши коліна під груди і накривши ряднами. Оленка на печі, Андрійко на полу, в куточку. Коли ж ляжуть рівно, знов корчаться і перевертаються часто: дихати трудно.

Що не попадуть, все до зубів — гризти: чи скалку з кінської кістки, чи навіть клаптик паперу від коробки, на якому слід ячмінної кави зберігся; нюхають, облизують і жують, бо любий сам запах і смак.

Мати здоровіша, ніж тато: в нього ноги опухли і вкрилися виразками — звідти сочиться брунатна рідина, як гноївка. Він пообмотував ноги і обкрутив мотузками; зверху напустив холоші.

Коли трохи потепліло, зібрався на здобич.

— І я з вами! — покликав син.

— Ні, простудитися можна. Потерпи!

— Не час виходити, — додає мати, — і черевики порвані.

Синок мовчить. А доня навіть не питає, тільки мешрехтить з печі величезними очима. Часом дістає свій зошит: учитись; але наука ніяк не йде в недужу голівку. Зошит вертається знов на комін, куди покладено також братів скарбик, із склом, що збирало бризку від сонця.

Мирон Данилович, ставши за ворота, вагається — чийти коротшою стороною, мимо кладовища.

— Ат! — рішає він, — чи не однаково? Там будемо всі; ніхто не обміне.

чомусь. Простує через сніг до нього Безрідний, ходючий чоловіка, що зберіг силу і знає про неї. Іде, іде і вже до приятеля близько йому. Але враз падає і не може піднятися. Пробує з останнього зусилля — не встане!.. шарпнувся ще раз і затих: непорушний.

Підбіг до нього сусід і нахилився, взяв за руку; обзывається до нього, — марно! Жінка сусідова підійшла і погляділа в обличчя Безрідному; перехрестилась вона, а її чоловік зняв шапку.

“.. від чого? — дивується, стоячи, як укопаний, Мирон Данилович. І харчі є в чоловіка, і здоров’я, а глянь, помер; мабуть, справді від того, що кругом гинуть: так і сказав Гільчак. Або таємно отруту розсипано, скрізь і для всіх”.

Смутно роздумуючи, свідок відходить супроти сніжин в гострому вітерці, що почали вихрітись.

На площі біля сільради метушаться здорові і тепло вдягнуті “керівники”, — глянув на них селянин і аразу повернув назад, збирав свою думку:

“.. це есть, як кажуть вони, червоний світ з кришкою! — народ хребти склада в землю, вони ж, ситющи, зверху клекуть накази: по Леніну стіжок вивершився”.

Від середини села, де розміщені центри, радянські і партійні, і також квартири осіб, присланих згори, неслово спокусливим димком від істівного, що готовалося в печах. Вітер докидав той димок через брунатні дерева і руді кущі за ворітами.

Гризота впеклася на серці: “перебути з місяць або до кінця морозів, і що далі?.. новий врожай далеко, а то б хоч колосок сирий підживив; доїмо конину, тоді — край”.

Швидкі сніжини торкали його плечі, ніби підганяючі. Непомітно зблилися рясною густотою, з неї ж завирили, після чого метнулися в різні сторони і помчали кількома великими течіями. Закуріли враз! — мов хвилю вселенською, в непрозорій білості, закрили небозвід. Близько ж незчисленність їхню, під страшною тінню, неслово в пливкій рівновазі, як іскри в сузір’ях, а потім кинуло в один і другий бік і стало творити ряди білих вирів — тисячі тисяч їх, обертаючи на кожному кроці і сиплячи в душу селянинові.

Підходячи близько, не хотів глядіти на похованіх, — очі самі звернулися.

Сніг швидко танув; скрізь мертві, недавно покладені: в западинах, зверху, а то й на рівному місці. Ті, що присипані, проступали з землі; то голови їх вивільнені, то лікті, то стопи проти денного світла, скрізь по кладовищу. Такий лан, що Катранникові, коли дивився, чорна неміч зайшла під грудьми, він відвів погляд.

Повертає він до рівного поля — глянути, як визволяється з мертвоти. Галузочка, відломлена від куща, обмокла важкими краплями: з снігу, що був примерз, а сьогодні розтанув. Трішки розм'якла кора і злегка подала пающ, коли ж на зуби взяти її, розточується терпкою гіркістю — бадьорить нерви. Будить на серці втіху, дуже недовгу, бо немає просвітки хліборобові.

Чого хотять руїнники, що вдерлися з назвою будівників світла?.. самі ж — приблуди, найняті мучити.

І ти, хлібороб від старих предків, мусиш гинути з родиною, бо кувачі гріха звеліли кожному виконавцеві своєму: “вбий душі!” А так мало ти хотів — дрібного місця під небом; трудячись на клинчику землі, кормити дітей і одягати. Глянув селянин, — струмки сплескують, жвано дзюрочучи; висвічують, спрямовуються на схилі до байраку в шумкий потік.

Над глибочиною рідкі дерева рудіють. Кружма блукають граки над їхніми верховіттями і ховаються, з каркотливими скаргами, в затінену далечін.

Стежив хлібороб, як пробуджується земля — в світlostі, браній від сонця, мирного і ласкового. Чи суджено прийти до нив, коли паруватимуть?

Не чує серцем, чи це здійсниться. Він хворий став; і земля — не своя; і посівного немає. Кlapоть лишився на згір’ї, коло садка, — теж заберуть, рано чи пізно.

Викрякують гайворони, кружачи і шукаючи корму на чорноземі, де селянин не має собі ні ріски.

Забарно віходить він! Від степового повітря роз’ятрилася в естві дика несіть, що мов незримими кігтями пронизувала, в пекучому відчутті. Лихоманила нерви і тъмарила свідомість. В розпалі мучення зневолювала кудись рухатися наосліп, без глазду і стриму; дражнила злісно, як пораненого вовка, найменшою дрібницею: ось мертвою бур’янину, об яку затнувся чобіт, і також бризками, що від неї синули на руку.

*

— Що там: є живі люди? — питає жінка.

— Круків більше.

— Їх можна впіймати? — цікавиться син, глядачи пильно, непорушними очима.

Батько став: його раптова думка вразила.

— Можна, а навіщо?

— Так...

Можна; тільки їх не ідять — смердючі. Хіба спробувати?

Він молотком розбив кінський маслак, поклавши на дрівітню. Обсмоктував кусники і обгрязав. Діти ж відмовилися. Хоч не була доня хоровита, як покійний первісток, коли доходив, а все ж мала в розширеніх очах вираз, що лякає батька: ніби остання прикраса, дитячий погляд — поза довколишністю. Блаженненська доня! — терпить сумирно. Навіть пробує всміхнутись, але не може; такими і застаються риси обличчя, як застигли в виразі болісної зосредоженості.

Безгоміння в каті.

Більше із звички, ніж необхідності, Дарія Олександровна ходить коло печі і мисника. Конини мало: на тиждень-другий, найскupішими пайками. А далі? Обличчя не відзначає в собі жодного настрою, крім гіркої понурості, що вкорінилася в істоті, ніби нова вдача. З терпеливістю, дивною самій, господиня зносить голодні болі. Дивлячись на неї, Мирон Данилович буває вражений: така сила противлення недузі і зморі, особливо виголодженню — в жінки, ніби слабішої; коли ж рухається так вільно! — витриваліша, ніж він. Йому голова обпливає кружма, з нападами потемнення в очах; ноги, як колоди, в темно-рудих гнійничках. Ось тепер: постукає молотком об маслак і задихався.

Обмивши руки, до вікна підходить; здається, душа вражена вся, мов обдертий черноклен, і перенесена в круг без сталих байдужих речей, замість яких тепер інші, хоч подібні. Торкають гостро і чіпляються до нервів. З беззвучним гамором надходячи звідусіль, пронизують і наповнюють страшним неспокоєм — його! — хто жив завжди в тихості серця. Зробився ж, мов собака. Дрібнички ранять. Він часом ладен був розридатися з ображеності і набіглого болю. Що говорилося і діялося, враз побільшувало свій вигляд, з мукою обпалюючи йо-

то свідомість і збуджуючи нерви до заперечення, ніби в відчайному викрикові на кожну окрему вразу і на всі: щоб позбутися їх і відсторонити якийсь невідступний намір.

Також для рятунку від них душа вимарює собі на допомогу, з хвилюючою видивністю, багато вражень в незвичайну повторність їх. Чуттевими зрывами, пекучими, як від приску, заповнює існування, сама з'язуючи власну особистість в навісному полоні.

Що рівноважилося в переживаннях – розбито на окремості, як хворі півтіні, що стали мучити серед безвихідності. Чужою стала і немило довколишність: ніби з глухими глибинами, що, кріз замкнутість, обвіяні в злив подих і небезпеку. Все відійшло від коренів, як і сама душа: ніби хитається, не маючи вже рідного приєдання в існуючому. Страшенно звузились уявимі простори видимості, мов завалля якесь, де треба знайти хоч кусник поживності і вгасити лютий зойк – не з звуків зойк, а з почуттів! – той, що терзає, як розпечено і разом жахливо чорне вістря крючка, вгородженого в ество, але невидного. В'ївся і створив недугу. Нема спромоги проти неї і нічого нема, що могло б звільнити.

“Як мені втишити себе?” – відчаюється Мирон Данилович.

Він побачив дим над своїм двором, довіяний з горбовини, що над річкою, і чомусь розсердився, як на зло прояву: дуже розсердився і в думці вилаяв того, хто десь розводить багаття.

Вернувшись в хату і від змори приліг; хотів забутися в дрімоті. Мучений безпорадністю, терпів, як на кутні перед мордуванням, закривши очі.

Здавалося: надходить погибел. Довго лежав, кволий, мов травина, зрештою, дрімота перемогла. Враження ж від близького диму і далі непокоїть якусь ніби замістосідомість, бережену в сні – без реальної самозвітності денного “я” в його світлі. І дражливий неспокій таки збудив.

Мирон Данилович, підвівшися, посьорбав юшки з сизуватими волоконцями конини, як пригорнілими, що розкипілісь і плавали в мисці.

Хотів вийти: розвідати про дим, а несила! – чув, що недужий; знов ліг і потопився в сонну непам'ять.

*

Аж другого дня вирушив Катранник на обходи.

– Я хочу з вами, тату! – припав Андрій, – візьміть мене!

– Мокро надворі.

– Тату, я – з вами!..

Жаль стало: нудиться синок і нидіє. Взяв його.

Пішли до надрічного горбовиння з глинищами; ген там, на схилі, підводиться дим – їдкий і темний, від землянки. Кругом бур'яни, що видержали мороз і засію, і ось тепер, під кінець зими, в розтепель, ні впадуть, ні похиляться; стирчать, як руді списи і стріли.

– Чого дим, тату, страшний? – питав син.

– Скрізь дим страшний тепер, скрізь.

Відповівши хлопцеві, Мирон Данилович відчув: справді, страх нападає через той дим, що відчура не-покоїтъ.

– Ні, тату, цей дим – як смерть!..

– Що ти вигадав собі? Перестань!

На пустоші син помітив западину: так буває над недавно викопаною і швидко загорненою ямою.

– Тату, дивіться, кістку видно!

– Яку кістку?

– Ось, із землі: це людська...

– Звідки взялася?

Глянув батько і в грудях йому скололо. З землі вистромлювалась велика стегнова кістка – напевно, чоловіча; біля неї проступали менші: крізь землю, що осіла.

“Бито когось і з'їдено, а кістку в яму...”

Найближча до поховання – та землянка, що, справді, жахливо димить. Став: дивіться на неї Мирон Данилович, і син теж очі туди втопив.

Нора в схилі подібна до печери, відгороджена від світу низькими дверима і стіною, в якій, замість вікна, дірка з косою шибкою. З бляшаної труби, що поверх шибки виведена, курить моторошний дим і тягнеться по схилу, як привид ядучого змія.

– Не підходить до такого місця, сину, ніколи, чуєш? – ніколи!

– Чому?

– Так: не підходить, і все! Жінка, що там живе – божевільна; вона здатна вбити, кого подужас.

– Чого – божевільна?

— Не знаю; може, зацькували...

— За що?

— Спитай їх! Кожного цькують. Хазяїн цієї пустоші як вернувся з висилки, то побачив, що хату розвалено — там, при горбі була. Жінку і двох дітей вигнано, в сінях в родичів тулилася. А він посвідки приніс, що відбув Сибір: все відробив. Йому дозволено тут жити — на власній садибі. Вдруге ставити хату при горбі ні з чого, а тут сама гора приймала, в печері. Щось я давно його не бачу ніде. То, було, все тут копається або нікає по згір'ю, все, мабуть, згадує старе господарство. І діти коло нього ходили. Берегтись треба; знов кажу тобі, щоб сюди ногою не ступив!

— Чому їх не видно?

— Страшно подумати, чому. А можливо, вийшли. Ходім звідсі! Пошуки даремні, але Мирон Данилович відчув, що стихає найгостріша з тривог. Оглянувшись навколо і підвів очі: спілеться світло сонця над пусткою, як завжди.

Пройшло кілька днів: жорстоких, в стані півіснування; конина кінчалась, і підступав давній страх.

Всі в хаті, почавши про щось говорити, скоро зводили мову на різний харч і хліб.

Зродилася думка — вийти далі в степ, позаглядати в земні щілини, чи немає дрібного звіра на поживу. Знов синок просить:

— І я в степ...

— Куди тобі? Он який кашель, — сказала мати, — сиди тихо, як Оленка!

Порожніми вулицями похилив Мирон Данилович до колгоспного: що там робиться? В полі протряхало; де-котрі горбики на околиці обсохли — на один з них приник подорожній, відчувиши неміч в грудях. Віддихав трохи і дивиться. Наскочив на нього найближчий наглядач:

— Ей, ти! Геть за колгоспну межу, там здихай. Бо хто прибиратиме?

Мирон Данилович відійшов далі; знов ліг і дивиться, як роблять здоровіші дядьки.

Вони бредуть у грузькому "салі", землі з холодною водою, і беруть жменями зерно з шаньок. Коли махнуть рукою, висіваючи його, то самі хитаються і мало не падають: знесилені від голоду. Крайні два, недалеко від

Катранника, поговорили між собою стиха і почали набирати зерна в рот — жувати його, щоб хоч трохи підкріплитись. Наглядач, побачивши, як вони жують, зчинив крик:

— Крадіжники! Хто візьме зерна в рот, зразу одправлю в суд — дадуть десять років тайги за злодійство проти соціалістичної власності. Там сніг і привалить.

Ходячи між дядьками, дозорець весь час пильнує їхніх ротів, щоб ніхто зернини туди не вкинув. На одного сіяча як загримає:

— Чого руку до рота тягнеш?

Коли він відійшов далі, то крайні дядьки, вусаті, як більшість на полі, знов пошепотили між собою і почали дуже широко розмахувати руками, сіючи: нехай і в рот за добрим заходом заletить. Один зовсім тихо порадив сусідові:

— Щелепи дужче розводьте, щоб вуса зернину не задержували!

За ними інші стали сіяти з більшим розмахом і жувати, коли дещо від жмені вскачувало в рот.

“Е-е, вони теж хліба не бачать!.. недовго ж сирим зерном жити: засють — і кінець, як нам”.

Катранник підвівся, пересилуючи ваготу втоми, що заливалася свідомість. Віддалився від колгоспної межі. Але скоро ліг: недобре йому.

Трактор, гудівши, проїжджає близько — на оранку, і знов диво: однією рукою водій стернує, а другою швидко подає собі в рот соняшникове насіння, лузя його і випльовує лушпиння набік. Стишев хід; оглядається на дозорця, після чого попереджує Катранника, приглушуючи голос.

— Другий раз заїжджатиму, сипну насіння: нам на сідання видано, — а ви зберіть, аби уповноважений не вгледів, бо і в мене відніме.

Сипнув тракторист, як обіцяв; тоді Мирон Данилович, зібравши, полузав трохи і підкріпився. Решту зібраного, як скарбець, тримав собі в кишені.

Крик почув і думав, то — на нього. Але оглянувшись, побачив: дозорець поволік довгокостого і пригнобленого дядька в пожмаканому картузі, який віддувався по окраю. Покликав наглядач свого "напарника", показуючи йому вгору, на дядьків картуз, сіпався і аж заходився: так ганив!

Примусили дядька нахилити голову і зняти картуз; що в ньому була пригорішня зерна.

Ведений до правління, дядько знесилено переставляв розпухлі ноги, обмотані рамтям.

“... от і гляди! – здивувався Катранник на дядька. – То ж партійний, Гудина; тепер замкнуть”.

Не було зловтіхи ніякої, тільки чудно, бо сільські привладники йдуть під колесо, що самі розкрутили.

Степ теплішив. Вогкий вітер пісся океанськими хвилями, за якими, крізь синювату намітку далечини, мріяли неорані простори. Там повно ховрашиних нірок; там – здобич, краща від мерзлої конини.

*

Сніг зійшов, тільки де-не-де, в ярку чи в тіні від горба, засталися білі латки.

Люди розсіяні по степу: шукають їстівного, ради якого Мирон Данилович і Андрій також, маючи при собі торбинки і ціпочки, годин zo дві тиняються, але без успіху. Ось натрапляють на мишачі сковки, вигрібають колоски звідти, здебільшого пообгризувані; на декотрих збереглося зерно, іх – в торбинку.

Батько і син, відібравши в мишей запаси, далі мандрують. Степ світливий і тихий, як пустеля.

Дивляться, труп лежить: бабуся мертвa; коло неї кошик із колоссям. Шукачі постоюли мовчки, знявши шапки, і хотіли відходити. Але батько роздумав:

– Другі прийдуть і все одно заберуть колоски. Бабуся не встане, для неї горе кінчилось. А для живих, що дома ждуть, жмен'ка зерна, це – рятунок. Як же покинути?

Знов питает:

- Чи згадаеш, Андрійку, хто ця жінка?
- Не знаю, тату!
- Я – теж. Можна було б понести кошик до їх хати.

А раз невідома ...

Він примовкі через хвилину винувато сказав:

– Треба забрати! Не ми візьмем, так другим достанеться.

Висипав колосся в свою торбинку, а кошик поклав на землю.

Батько і син відходять. Де стрічають зілля, годяще до страви, рвуть підряд. З торішньої грядки десяток

картоплин і цукрових бурячків, що від морозу і вогкості потемніли, теж спроваджено в торбинки.

За огородами степ ще світліший і пустельніший.

Враз шукачі спинилися: норки! скрізь ховрашині норки; але як добути з-під землі дрібного звіра?

– Мороки багато, – сказав Мирон Данилович, – треба строїти пастку.

Він зморений: поволі передвигає ноги, з яких вода сочиться в намотані ганчірки. Задишка мучить. На околиці села батько і син, відпочиваючи, стежать переїздія горобців між деревами і стріхою темної хати.

– Тату, горобців можна істи?

– Чому – ні? Харчуються зерном, як коні і як ховрахи, – нема в них поганого.

– Чим іх ловлять?

– Сіткою і решетом або сільцем: з кінського волосу сплітають.

– Я хочу ловити.

– Спробуєм, тільки в нашому дворі іх рідко бачу.

– Ця хата покинута і повно їх. Сюди навпростеъ від нас.

– Аху, гляньмо!

Обійшли садибу; справді, горобці збиралися в ній, безгосподарній, цілими заграйками. Через пустельні дворища і сади, в сухих бур'янах, проліг направом до хати Катранників.

Дома, ледве шукачі переступили поріг, піднялися назустріч дві істоти з світучими зіницями – нетерплячі, аж болящі: чи принесено чого-небудь істи?

19

Коли сонце, все пурпурове, низилося за хмарні сумути при обрії, батько і син вийшли до покинутого дворища. Горобці притихли на сон по своїх притулках: глибоко в покрівлі, обдертій і подекуди проваленій. Сутінок, потроху зеленіючи, розливався всюди.

– Будем драти! – стиха промовив батько і приставив драбину до покрівлі. Взявши підрешіток, помалу вибирається нагору. Слідом – син; тримаючи наготовлену торбу з зашморгом, додумується: чому горобці, коли їх зимою треба було, зникли кудись, а тепер, як більшість людей на селі вмерла, – вони знов з'явилися на безлюдній садибі?

197

Батько, наглядівши гніздо, накрив його, — вмить пташки сполошились, почали пурхати, верещати, битись під напоюю. А рука мисливця простромлюється при соломі до підрешітка, ловить їх і одного по одному опускає в торбу, відкривану так, щоб тільки вкинути здобич і зразу затягти отвір. Борсаються впіймані: їх п'ятеро.

Перенесли драбину на другий бік хати і там зловили чотирьох; решта, налякана, випурхнула на всі сторони. Батько шкодує:

— Їх тепер і пшоном не вернеш.

Настав час, коли вечірній сутінок швидко западає в нічний, і край огненного місяця виткнувся над чорносизими пустками.

В хаті каганчик тріпотів пелюстинкою смутного світла: слабого, як метелик, що доживає останні хвилини. При цьому підвілися з полу мати і доня, ждучи новини — про злови.

— Зваримо панський суп: з горобцями, — сказав господар.

Оленка підійшла до торби, що в ній кидалися пташки:

— Жаль...

— Що ж робити? Жаль — не жаль, а їсти треба, — сказала мати.

Вона патрала горобців, відрізавши голівки: тоді від одного погляду на кров Олеїнка примліла, заплющила очі і відійшла до свого місця на полу; здавалося, півпритомна.

Брат спробував розважити, кажучи потихеньку:

— Істи можна, бо вони зерном живуть, їх м'ясо без погані.

Але мовчить сестричка, як камінна.

Того вечора в хаті парувала юшка з пташининою.

Мати, за звичкою, приохочує ідців:

— Смачні горобці! Хто б міг подумати?

— Смачні, та дрібні дуже, — пожалівся батько.

Оленка, хоч як жахалась різанини, зовсім забула про неї, взяла ложку, і спивала кип'яч пожадливо, а кісточки обсмоктувала і переламувала, щоб видрати зсередини.

— Я ж казав, що непогані! — нагадує Андрій; але вона відмовчується.

Повечерявши, старші докладно обговорювали: як спожити зерно з колосків, картоплю і буряки; а діти слухали, мов прив'язані.

— Зерно ми розіб'ємо в ступі, де ти її дів? — спитає мати.

— На гориці, вранці внесу. Я думав, наскочать сільрадовці — жили тягти мут знов: давай хліб! Ось у тебе ступа біля печі, значить є й зерно.

— Вже не прийдуть — пізно; та ѹ самі хиляться.

— Хиляться тутешні, а прислані йдуть на повну губу, о! То такі московці, що мертвого з домовини вивернуть і з рота видеруть зернину: на заготівлю. Ім і наша потріскана ступа очі мозолити.

— Страшні вони! — зіткнула жінка.

— Таких підібраю, під одну шерсть.

— Що ж? Хай жиріють; їм колись і наш голод огнем на печінки стане.

— Якби скоптувати чистого хліба; хоч кусник на зуби...

— З'їмо за раз, а далі як? Зерна ж мало, тільки в рот покласти. А з домілкою ростиння на тиждень вистачить. Спечу маторженики, — вирішила дружина.

*

Ще не світ і не зоря, прокинулися! безсонні, бо голод будить.

Господиня пішла з рукавцем по городах — назбирати бросток з дерев, де почало бубняти та братися зеленкавістю. Пальці черніли і ставали клейкі. Довелося брати бростки разом з галузками, вlamуючи їх. Нарвала трохи лопуцьків, що недавно витягнулися з землі. Вернувшись, зразу взяла залишок луги, скований під постіллю, і надібрала половину: для печива. Пожаліла, що нема висівок. Обчистила від гнилля бурячки і картоплю; з зельяністю додала їх до лузги.

Господар, поставивши ступу в сінях, крушив зерно, що — з мишачих сковок і бабусиного кошика. Коли впорався, пішов на розшуки. Хоч одворотна пустка з покійницькою ямою, а мусів туди бrestи по старий мішій. Обчурував його колосків'я, стемніле і прив'яле за зиму, але з поживною снагою. Боязко оглядався на землянку: звідти вже не йшов дим і не чути було нічого; німо, як біля могили. Швидко назбирав мишію в

шаньку, мов для коней. Прихопив також трохи бадилля, що вирізалося з чорної глибини на світло денне.

В сінях перетовк мишій.

Що було істівне, все господина зміщала докупи і виліпила маторженики, на вигляд — ніби плесковаті котлетини, але темніші. Пеклися вони довго; стали аж зеленкуваті якісь, коли, зрештою, їх вийнято з печі.

Кожному господиня спершу наділила по половині. Сmak був тяжкий і прикрий. Розжовані кусники всілу втягалися в стравохід. Але всі ідці розминали їх довго на зубах, протягаючи ідження і запиваючи юшкою. Все одно: недобре на душі; нудить. Тільки виголоджені шлунки приймали корм, який колов то в одному місці, то в другому і їдкою вагою тиснув під грудьми.

Піч скоро вихолонула в вогкій хаті.

Мирон Данилович попрямував через околицю навпростець, бо ніде — ні тинів, ні огорож. Проти села, в степу, хмари стояли стіною, над могилами і над яругами, звідки гайвороння піdnімалося, як дим від пожежі, і різко викрякало.

В одному двориці, де збереглися тільки найбільші дерева, та й то з покаліченими гілками, стовбичила величезна акація. При ній прилагодився піdlіток, обтріпаний і висохлий: коло самого коріння, в старому бур'яні. Держав нижній кінець шворки, прив'язаний вгрі до затулки на шпаківниці.

Жвавий птах перескачував навколо — по надрубаних гілках; передчуття і ляклива обережність віднаджували від входу в хатку.

І затулка, вистругана з сосни, і шворка, що коливалася вільною струною при дереві, були надто незвичайними: страхали птаха. Але будинок йому потрібен — тому відбувалося пурхання поблизу. Одночасно ж птах з його м'ясцем був до краю потрібен зголоднілому піdlіткові і той терпеливо ждав на помилку і необережність жертві.

Вони довго витерплювали взаємне пережитрювання. Зрештою, не витримав Мирон Данилович: пішов додому лагодити ловецький пристрій.

Андрійко здогадується, що тут — зброя на пернатих.

- Пастка буде?
- Ніби; затулка до шпаківниці.
- Біля школи — багато.

— Де, на старих кленах?

— Там! І я — з вами.

Дарія Олександровна їх попереджує:

— Обережно вибирайтеся на дерево, бо недовго і впасті.

Птахолови потягли причандалля до шкільної садиби. Новий паркан, що відгороджував від вулиці та з обох боків, розібрано; тільки ямки від стовпів чорніють. А скривлений цегляний мур давнього часу, з затилля, застався: весь на валу, біля канави, напівзасипаної і закритої мертвими бур'янами. Вподовж нього стояли обламані липи і клени, — видавалися розкиданими, хоч посаджені були в алею. Старіші велетні так струхлявали, що раз бура на світанку повергла: від того засталося щерблення в мурі; декотрі ж були спилині попереду, ніж самі впадуть. Навіть пеньки викорчувано; і ями рудіють глиною, збираючи дощову воду.

Шпаківниці здебільшого — на кленах. Але не біля кожної літають птахи. Відзначивши одну, вже вирану крилатими мешканцями, батько і син починають наступ. Спочатку сперечаються за право лізти на дерево.

— Ти слабенький, — сказав батько, — а там треба міцно цвях забити, і молоток важкий.

— Я зумію! — настоює син.

— Е, ні: ти стій тут і придергуй драбину, щоб не посковзнулась, поки я лізтиму до гілок.

Шпаки повтікали, вглядівши непрошено гостя.

Він, як спривися, зліз додолу і відніс драбину за липу. Шворку потягнув крізь проламину в мурі, за яким принішк, покликавши туди сина. Довго ждали; страшенно довго.

А птахи виказували байдужість до ознак облоги, передусім — до нової частини їхнього домику, оздобленої шворкою, що напиналася до землі. Байдужість була удавана і кінчалася на певній межі вчинків. Вільно кружили птахи і пурхали навколо; навіть пострибували на покрівлі. Але всередину не думали вертатися, ніби зроду там не жили і мешкати не хотять, хоч якась сила весь час тримала їх поблизу входу в дощану хатку. Мирон Данилович тримав шворку натягнутою: щоб, смикувши її, в одну мить закрити дверці. Птахи перегулювалися на гілках біля помешкання, обернутого в погибель.

Тим часом хлопець розглядав дерева: всі ніби не-
зримо дихають, звернуті до тепла, і купаються в світлі.
Зовсім повесніло, хоч якоюсь невідступною тінню стойть
похмурість від зими.

Перші птахи, що недавно прилетіли, обережні!

Однак найсміливіший, спокусивши і перемігши
вагання, скочив до хатки і зник всередині.

Мирон Данилович враз смикнув шворку: "Єсть!
Єсть!" — повторив, радіючи. Взяв торбинку і поліз брати
зловленого. Коли птах повинен був перескочити з буди-
ночка в торбу, тоді вдарив відчайно під її край і, виско-
чивши, щез — тільки повітря фуркнуло.

— Отакої! — з досадою промовив Мирон Данилович,
кинувши торбу на землю.

Невесело верталися батько і син: здобичі жодної,
тільки день згаяли.

— Шпаки проворніші, ніж ми, — пояснив батько не-
вдачу. — От, зробимо пастку: один ховрах зловиться, на
тиждень їсти.

— Водою виллем, — пропонує син.

— Можна водою.

— Тоді нашо пастку?

— Пригодиться. Бо води багато треба. Спробуємо і
водою і пасткою.

Господина і доњка зустрічали сумні, як і самі пта-
холови.

*

На черзі — пастка. Мирон Данилович піляв дошку,
а син тримав скраю; слабі робітники часто приставали.
Надвечір збудувалася подобизна приладдя з фізики для
вивчення в трудовій школі.

На одному кінці дошки прорізано невеличкий круг.
Біля другого кінця сполучено, з допомогою хитрого
"заскоку", дві планки: одна зверху — щільно при дошці,
і одна знизу при ній. Верхня планка своїм ширшим
кінцем прикриває, як затулка, прорізаний круг; а її
вужчий кінець, ходячи на вісі, пристроюється до "за-
скоку". Коли ширший кінець планки піднімається над
прорізом, куди повинен устремити голову ховрах, — тоді
її вужчий кінець, діючи через куткуватий крючок при-
строю на "заскік", звільняє з пружинного зводу нижню
планку: під дошкою. Та планка, схожа на реечку, ніби

ударник гвинтівки, швидко б'є в напрямі до прорізу.
Низ дошки гладенько виструганий і там плашка легко
сунеться крізь дужки, зроблені з дроту. Кінець її, який
б'є до прорізу, має в собі нагострений цвях: протинати
горло ховрахові. До дошки прибито пакольці, призна-
чені міцно тримати заряддя при землі.

Як докінчили його, Мирон Данилович поставив на
стіл для огляду і перевірки, чи справний механізм? Дав
синові щітку: нею, зробленою з рогожки, мати колись
хату білила; щітка зсохлася, намочена в розведеній
крейді.

— Бери щітку, — звелів батько, — і знизу веди її край
через проріз: так, якби це сунувся ховрах.

Син робить, що звелено. Поволі підводить щітку
знизу і арушує з місця ширший кінець верхньої план-
ки; вона ж, піднявшись над прорізом, звільнила, — че-
рез "заскік", — реечку під дошкою, з пружинного зводу
Тоді різко дзенькнула пружина, а реечка, озброєна гос-
тряком, метнулася — врізала його в кругласту щітку
ніби ховрахові в горло.

— Ой, страшна ця річ! — сказала господиня.

Майстер зніяковів:

— Чим страшна? Здавна ж такі роблено...

— Тим страшна, що нагадує, як мучать людей: в та-
ких пастках.

— Е-е! Влада ловить людей, а ми хижаків, що зерно
крадуть.

— Хоч і так, однаково — страшна вигадка. Мені по-
думалося, — ні, скажете, що я безумиця.

— Чому?

— Подумалося: не ми хижого, а він всіх піймав і
душить.

— Так і е: ми спіймані.

— Бо гемоня згуртовано пристали до татаця і ду-
шили нас. І сонця не видно.

— Нехай. Те саме на них повториться і вкаже, хто
зробив. Бог дужчий — всім на небесних терезах змірить,
що заслужили.

— Вже нае не буде.

— Другі побачать.

Дарія Олександровна тільки гірко зітхнула, скоса
поглядаючи на побудівку, що нагадувала їй владу
"татаця", — та подібно б'є всякими гостряками в горло
людності, заведена чортякою.

*

Через негоду, що почалася вночі, і через недугу, від якої голова заморочувалася, Катранники вийшли в степ аж на третій день.

Ранок погожий. Батько ніс приладдя в мішку і тягнув лопату; синові доручив відро і дротяний крючик. Таких мисливців, як вони вдвое, чимало вибралося: скрізь сірі постаті. Довго сновигали батько і син, поки натрапили на нору з певними прикметами ховрашиного побуту, недалеко від видолинка з калюжею. Воду носили вдвое, держачися за дужку від відра — так, що більша вага лягала на сторону старшого. Швидко зникає вода в норі! — стінки і темніють і протряхають.

Відходячи, мисливці встромлювали лопату навскоси: замикали звіря. Збилися, числячи влиті відра.

— Мабуть, ховраха немає дома, — сумнівається хлопець.

— Де б він дівся? Тільки тут.

— По старі колоски побіг...

— Ні, побоїться: сьогодні скрізь ганяють.

— Або — зловив хтось.

— Були б сліди, а то ж рівно.

— Чому сидить?

— Нора велика: треба залити.

Носять і носять. Здається, не буде кінця. Виморені вкрай. І якраз тоді, коли перестали пильнувати нору, звідти вискочив ховрах і помчав мимо. Мирон Данилович ударив його крючком, але не вбив. Віжить за ховрахом, а той кидається то в один бік, то в другий, і видно, що притоплено його і прибито: нема доброї прудкості.

Недалеко від ярка починалися кущі — мала ділянка, але досить їх, щоб ховрахові сковатися; він там і присів. Шукають мисливці довго, нема його: так хитро сковався. Раптом вискочив, ніби з-під землі; кружить по западині, потім відбігає до своєї нори, також кидається на сторони.

Мирон Данилович, доганяючи, бив навпопад, з розмаху, і стежив, аби тільки звірик від власної нори не відбіг до сусідської і не вернувся в кущі. Випадково — так поцілено, що писнув ховрах і забився у судомі; вдариений підбором з усієї сили, сіпнувся декілька разів і скорченко припав до землі; знов, востаннє, підвів голову

і ще раз, невиразимо ненависницьки, зирнув і околів. Моторошно стало від погляду дикої, але свідомої в своїй смерті, істотки.

— Неси мішок! — звелів батько хлопцеві, зовсім за дихаючись.

*

Обидва, як прийшли додому, зразу лягли. Батько важко дихав; болі — в цілому тілі, аж застогнати хотілось. Дрімав, поки жінка зварить вечерю з ховраха. Прокинувся, бо син клав йому лист на руки: щойно принесено і кинуто в двір, просто на землю, ніби то лист не до людей, а до худоби, якої вже не видно.

Писав косар, Калинчак — він і обіцяєвся сповістити, як тільки натрапить на заробіток.

— Читай голосно! — просить жінка: — що там пишуть...

Він до сина:

— На, читай: я слухатиму.

Андрій розбирає қарючки, ведені криво і розхитані рядами:

“... Пристав я на Північному Кавказі. Можна витерпіти трохи; є підробіток і дещо з їжі. Приїдьте — зачепітесь в совхозі”.

— Це добре: є куди тікати! — сказав Мирон Данилович, — поїдемо на Кавказ...

Діти теж пожвавішали:

— На Кавказ ідемо, на Кавказ! Коли, тату?

— Не спішіть! Не скоро.

Сказав, а сам втішений:

“Ось, є куди вискочити з тенет, серце зболіло від такого помирання”.

Жінка зрікається:

— Вже я з дітьми мандрувала. А тепер знов очувасти, як собакам, під тинню. Так пропасти і дома можна. Нікуди з малими не поїду!

Він довго збирав останні міркування, та не вирішився нічого.

Ховрашина в ющі пахла смачно, коли ж покоштував, чудна якась... “Це я всілюю собі!” — думав Мирон Данилович.

Голод навів такий присmak, що скоро кісточки лягли біля миски в кожного їдця: обгрізені і обсмоктані.

— Гарне м'ясо, — не думала! Правда, гарне? — питає мати.

Малі цокотять ложками об миски і, стверджуючи, хитають головами замість відповіді.

Батько, по обіді, взяв мішок і знов подався в поле. Людські тіні снували всюди — поодаль одна від одної. Він відбився зовсім далеко і, поникавши марно, стороною вертає: тоді бачить розкопаний кагатик. Торік там були білі буряки; гарніші забрано, — зосталася гнилува-та дрібнеча, з якої дещо годиться на борщ. Мабуть, хтось брав і, занедужавши, вмер. Рештки пропадають. Поки перечищав їх, оберталося на думці, з невідчіпною тривогою, ніби від хуртовини: хтось брав тут і вмер, брав і вмер...

Мирон Данилович відходить до села. Земля, як жива, процидається і ніби заглядає в душу людини: чого ходиш без плуга? Вдягнена світлою вогкістю, дихає м'яко і з ясним смутком, навіть з незвичайною зворушливістю, обідяючи врожай, — після злигоднів викинеться добрий колосок.

Хмарки переходили легко і так низько, як в хаті; віddавали перловою рожевістю і синню, забарвлюючи повітря відсвітами.

Селянин ступав помалу — беріг дихання; боявся, щоб серце не почало перебивати: тоді впадеш немічний. Перетерплював одну тривогу, відчуваючи її з великими смутками, без надії подужати до кінця. Не міг вирватися з болючого круга, повного тіней, що стовпилися і, мов птиці, віщують майбутнє.

Він вертав завулками, де все чорніє, як після пожежного побоїща: все обідране і розорене до пня. В одній хаті дах провалився і не було ні дверей, ні вікон. Мирон Данилович заглядає всередину через вікницу без луток: мертві лежать не прибрані, — ціла сім'я. Батько біля лави, близько покуття; мати при стіні, а діти, скорчені, недалеко від печі. Сама ж стіна, при якій сконала жінка, була вся, на віддалі простягнутої руки, обколупана, а пальці забруджені: в глину, яку ця душа видряпувала і їла перед смертю.

Мирон Данилович, глядівши, заціпенів на місці, ніби грозовицею прошитий, а вмить відвернувся, бо почув як десь поблизу загуркотіло — спроквола, з глухими перестуками коліс. Тоді відступив від хатнього кладови-

ща. Став за причілком поруйнованого сараю; бачить: наближається віз і коло нього — два дядьки, обидва леві сунуту, такі слабі: поволі наближається віз, запряжений ребристою конячиною. Ось, пристає до хати, звідки щойно відійшов свідок.

Дядьки беруть довгі жердки з крючками, ніби гакоми, вживані пожежниками в роботі серед огню, і входять по мертвих. Через поріг тягнуть труп чоловіка до воза; потім, перемінившись жердки на вила, простромлюють: один вганяє гостряки крізь ноги, а другий — крізь шию... З натугою піднімають труп, хоч то сам кістяк в шкірі і лахмітті, і кладуть на віз. Відпочинувши, знов зайшли в хату, виволочили відтіля, мов великий потлілий сніп, труп жіночий, з пальцями в глині, і так само на віз поклали, після чого побрели по мертвих малят.

Миронові Даниловичу відалося, що жіноча рука шарнула цвіття, — і він, ніби крижаним віхром обкинутий, мершій пішов геть, не оглядаючись. Думав дорогою:

“Ніж отак пропасти під бісівськими гаками, спробую на Кавказі, — що зароблю, додому вишлю: прикупити харчів; бо кінець на возі! Кинутъ через полудрабок, коли людина тіпається”. Докладно обміркував: поки йому доїхати до служби, в хаті вистачить маторже-ників, ховрашатини, буряків і лузги. Андрійко знає, як ловити звірка і птахів. З мамою діти ходитимуть по зілля, що скоро вирветься наверх.

Віddавши жінці західку, пішов по ломаччя на паливо: в сусідньому дворі, порожньому і тихому, як цвинтар, витягнув із хлівця, потяг до свого порога — там порубав і поколов на цурки. В хаті мовчання. Діти сидять коло печі, скорчившись, як ті, що їх Мирон Данилович бачив щойно в руїні.

— Трохи продержимося, — сказала жінка, — а далі як буде?..

— Я надумав: таки поїду! Не стане гроша на квиток, один і так проскочу. Вночі багато “зайцем” тулиться між вагонами.

— Я можу так, — озвався син.

— Гаразд, але сиди дома! Ще тобі рано.

— Краще б не їхав, — відраджує дружина, — тепер же дороги небезпечні: скрізь ловлять і кидають, коли не в степ, то в глибокий яр.

— Вовків боятись...

— Від тих відчепишся, а від цих ні, вони — як чорти.

— Таки пойду, сьогодні ж пойду. Чого ждатиму?

Спробувати треба, ніж отак пропадати. Тут ніякого заробітку. А чоловік листа прислав і кличе: є робота. Він має хоч хлібину чорну, — і я добуду і привезу.

Сама згадка про хліб, нехай буде найчорніший, збудила болюче бажання — хоч скориночку взяти...

Глянула жінка, як діти слухають, сидячи коло печі, аж оченята їм заіскрилися, і промовила тоді:

— Спробуй, тільки знай, як не вернешся, ми без тебе пропали!

— Не журись: харчів добуду і зразу ж додому. Як міг би жити без вас?

Він дуже стривожився серцем, коли в дорогу виходив. Родина провожала до воріт, — далі йти він заборонив. Дружина мовчки плакала, прощаючись, а доня вчепилася рученятами, тонкими, як дві гілочки, в його рукав і не відставала, тільки сумно оченята світять: ніби хоче сказати, що це понад сили її дрібної душі — розлучитися з татом. Він, жахаючись, подумав: "Уже поза світом дивляться очі моєї дитини!" Хлопець, хоч тримався мужніше, ніж сестра, все ж не міг від тата відступити — так і поривався до нього, мов незримо прив'язаний.

Мирон Данилович сказав собі в думці, терплячи відхід від рідних: "Дуже сумне мое прощання! — чи не знак?"

Всилу розлучився з сім'єю. Від перехрестя бачив, як вони коло воріт, любим і таким беззакисним гуртком стоячи, піdnімають руки і все прощають його.

А він, звернувшись на другу вулицю, безлюдну, раптом відчув несвітський жаль на серці, мов напад негоди вночі — чорної, сліпої, повної дощу та блискавок: враз, без просвіту! — і його тоді ніби судома пройняла. На обличці, вже давно незнані, покотилися слози і закрили зір. Отяминувшись, питав себе: "Що це? скільки років не плакав, а тепер — як мала дитина". Відходив, схожий на приреченого; мимо розгорджених садіб, мимо хат обдертих, мов кістяки найдавніших тварин, хат — під хмарами, що проносилися низько, ніби торкаючи їх. Віяло вогкістю.

Часом граки промайнути і, косо обкинувши луковину в повітрі, зникнуть за блідно-рудими горбами в степу і млисто-сизими перелісками.

Німо серед руїн. В одному дворі — величезне попелище, а біля нього — неглибока яма, де лежать мертві: старий чоловік і хлопчик, трішки попелом притрушені. Як глянув перехожий, на душу тінь зайшла; невловимим страхом скувала на мить: важка і холодна.

Він далі похилив пустельною вулицею, рідко, в зморі душевній, поглядаючи на хати. Порівнявся з кладовищем і видно: при кутку чоловік, зовсім знесилений, копає яму — вже кінчає роботу... вже, вstromивши лопату, відходить кудись кволими кроками. А з'явилися два сусіди, однаково, як і він, знеможенні: тягли мертвого просто за плечі і, побачивши свіжу яму, поклали його туди. Постояли трохи і пішли — прямцем поміж руїнами.

Мирон Данилович дожидає: що далі...

Той, хто викопав яму, притягнув на двох ломаках з перекладиною свого покійника. Поклав його біля ями і стоїть: дивиться на підкинутий труп, размислюючи, що робити? Здавалось, викине чужого мертвяка, а помістить свого, бо для нього яму викопав. Але все пішло інакше — чоловік зоставив чужого в спокої і зачав копати яму іваново, для свого. Скоро ж зовсім пристав! — не міг рити землю. Подумав з хвилину, а потім поліз в готову яму: судячи з його рухів, старався відсунути підкинутого покійника набік. Після того він поклав туди ж, поруч, і свого покійника. Виліз і був задоволений: там помиряється, свій і чужий! Взявся засипати обох.

Катранник, постоявши коло кладовища і відпочинувши, подався на шлях, біля якого здалеку все щось темніло, ніби дрібні горбки. Коли підійшов близько, побачив, що то — люди, зовсім опухлі, лежали на висохлих бур'янах і просто на землі.

Дивившися, селянин відчув: йому тъмариться в очах і неміч хилить до трави; "коли б і самому тут не впасти!" — замовляє себе. Зусиллям відводить очі від лежачих і простує далі: навпроте, мимо дрібного хутторця.

Здавалося, безконечно йшов, і все згадував про хатки, що тут були — свіtlі, мов скарбнички, серед вишневого цвіту; з яскравими грядками чорнобривців і соняшниками коло вікон.

Поглянув, розбито хуторець, як старий горщик! — сіро-буруватна руїна в висохлих бур'янах, на темному

схилі. Покійників мало. Не видно слідів людських, крім кількох найсвіжіших, з колією разом. Селянин здогадався: "знов, ті самі возій..."

Примітивши підводу, що від'їжджає в степ, він попростиав назирці за нею, поки спинилася недалеко від дороги, біля старого колодязя. Дядьки вхопили з підводи труп — як дровиняку, вкинули в колодязь і взялися до наступних мертвяків; спорожнили віз.

Селянин обминув їх подалі, бо раптом упади, вони вкинуту на дно, а тоді — смерть болюча, в каліцтві: "тут колодязь глибокий — страшно глянути!"

Після цього випадку, трохи повагавши, звернув до сусіднього села, де жив колись. Недалеко туди, і хто зна, чи не трапиться що ютівне; дітям би відніс, перед довгою розлукою. Трудно йшов. Ось і село, — не віянав його Катранник!

Колись рясні верби зеленіли на північному березі ставка, розступившись тільки там, де хлопці приганяли скот напувати: там воли, корови, телята, коні вбродили в воду, по піску. Росли верби і вподовж греблі, і на городах, що тяглись до самої води: напроти недалекого другого берега, де, також по схилу, тільки лагіднішому, шуміли лани пшениці, ніби вклонялися до відблиску сонця в ставковому дзеркалі. Сади, мов зелені хмари, облягали його вінками, все розширюючися на горbach і невисоких кручах. З-між дерев виглядали хатки, як білі горлиці, що зложили крильця, такі чисті хатки і гарні: раділи до блакиті вікнами, ніби очима.

А тепер — ні деревця ніде, ні тину, самі бур'яни. Хати розвалені: темніють рештками комінів і стін.

Демонський смерч пройшов і вмить змінив оселю; з живої зробив мертву. Через те чорний прапор — матерчаний чотирикутник, як пекельний знак, — сповіщає високо на жердці, що вся оселя стала домовою. Гірко дививсь на пустелю, і Катранник відразу повернувся — в степ. Виходячи, глянув на вулицю, вкриту торішніми бур'янами: побачив чоловіка, не дуже старого, але виглядом древнішого від кожного діда; шия тонка-тонка, мов сама високла окістка зосталася, обтягнута посрілюю шкірою.

Чоловік ішов повагом; голова широко похитувалася, ніби на стеблині, — велика і кустаста. Волосся наполовину випало. Комір, надмірно широкий для шиї, обсунув-

ся набік, звис петлею на грудних кістках: як і вся сорочка, давно непрана, притетнів до кольору землі. На ціпочок обпирається селянин і, відхиляючи височезні бур'яни, ступав забарно, ніби перевіряв, чи міцні суглоби в ногах. Зник, мов привид, що вертає до труни.

Катранник обережно рушив слідом і роздивляється, — де старий? Скрізь бур'яни і розвалені житла. З одних сіней через поріг виставилися самі столи: землисто-сірою мертвизною до хмарного дня, як викладені з могили. Так вразили, що подорожній покинув шукати діда і звернув до знайомої хати. Причаївся, коли зачува стукіт підводи. "Скрізь вона!" — подумав з досадою. Бригада гробокопів складалася з п'ятьох, — чотири йшли при кутках гарби, а п'ятий вів коні; "до цих попади на віз, не вирвешся!"

Відстукаотіла підвода; тоді Катранник попрямував до знайомої садиби, — дивився і не міг збагнути: нема любого мешканця, до якого звик! Хата, обита дощами і потріскана, стала падати. Оголений підсіпок виглядав так, ніби зуби нечистої сили вгризли ріг, зірвали м'ясо, зоставивши дерев'яний маслак. Дах запався. Сірла кроква, як частина перекинutoї шибениці. Подібно до цієї хати нежива тварина в полі лежить, обдъбана хижими птицями, що лишили на ребрах шмаття шерсти. Двері вивалені з одвірками. Хмурно і сиро в руїні.

Тут жили дальні родичі: вмерли вони, чи світ за очі втекли?

Дивився на ділянку, знану з дитинства, на хату, в якій жив, обернену в розбиток глини, як і всі інші житла навколо. Зосталися рештки: безслівно промовляти про смерть — кожному, хто сюди приходить.

Засмучений безмірно, відходив Катранник від пустки. Мандрував навмання, аби в степ вибратись, а там, вхопити напрямок до станції. Коли, зрештою, прибув туди, його не впустила бригада комсомольців, що, настірно і різко кричучи, всіх завертала геть. Марно було б просити. Похилив голову Катранник і попростиав пішки в район.

На шлях, що слався безконечно, наяягали хмари. Посіяв дощик, потім линув так, що враз калюжі стали, але скоро і вщух. На нього не дуже селяни зважали, — тільки гнулися, мов колоски.

Хто, вкрай виснажений, падав при дорозі, там помирав; і кожен був близький до того самого: вже здrew'янів почуттями і тільки прислухався, чи скоро самому кінець.

Катранник ступав, зібривши вичерпки сил в одно прагнення, і всі думки – в один вузлик, мов залізний: неодмінно дійти.

20

В районі, куди добувся з іншими, жовтіли установи в кам'яницях. Брама величезного подвір'я тримала напис: "Союзхліб", і дивувала хлібороба страшенно; "чому союзний? виходить, то хліб союзу з північчю, звідки накази йдуть, – який союз, коли забрано хліб, а ти вмирай?"

Погляд зосередився на пірамідах збіжжя: крізь дірявий брезент багато зерна видно, промоклого в дощі і підігрілого.

Сам колір зерна непереможно надив. Ось він – спасений хліб. Перед очима. Чиста пшениця. Весього мішечок би набрати – сім'я врятується! Однаково ж зерно згнєє на мокрому місці. З того, що просипається в грязь, можна тисячі торб наповнити і спасти душі. Ні, і хліб, і люди гинуть. Хто наказав?

Сильна варта обступила пропадущі піраміди, вся з гвинтівками; по-чужому говорять.

Селяни ж, ніби приворожені, дивляться на зерно: худі, як тички, і обшарпані гірші, ніж колись жебраки. Здебільшого сидять або прилягли – скоро ім кінець. Крім лютої голодності, терплять муку від споглядання близького хліба; здається, простягни руку, ступивши наперед, і – врятований! Досить сирого зерна поїсти, щоб скріпитись: твого зерна, з двору забраного.

Спокуса пожирає кволі душі, як незримий огонь, довівши до півбожевільного самозасліплення. Прилютували близькістю пшениці і з'язала руки, ноги, думки, очі, і позбавила твердої волі – шукати іншого рятунку.

Мерехтливі очима, притягуються до хліба, як сноходи до місяця або нічні метелики до полум'я; притягуються і поволі згоряють в недужному жеврінні свого серця.

Катранника борола, мов навіяння, ця біда: він теж приточився очима до пірамід. Без марева, в денному

вигляді – хліб! ось, близько! Постій отак півдня, і пропав; недуга душевна, скувавши, домучила. Як з ланцюгів, виривається він з того заморочення...

*

Недалеко від сірчано-жовтих дверей райвиконкомівського будинку, в западині мертві людина лежить; обличчя не видно, бо дощова вода, набравшись високо, закрила.

Проходить чоловік, поплямлений і небритий, маючи в руці поламану пилку на залізо. Сам собі говорить він, але так, що сторонньому чути:

– Умерла жінка, другий день лежить – і вони нічого...

Затупотіло, вbrane в руді вақсовані шкірянки службовці на виході з дверей, тоді враз Катранник і стрічний поспішили нарізно. Оглянувшись на групу при будинку, селянин подумав: "прибратимуть мертві – того й вийшли гуртом; іродові душі, а таки ж люди". Однак група постояла на східцях, подиміла папіросками, і хоч би хто зиркнув на покійницю, що лежала перед ними! Зійшли наниз і огидливо обминули труп, коло якого світлі брижі біжать на воді. Обминули так, ніби то – дровина, що перешкоджає державній справі.

Катранник, побачивши, як частина службовців повернула йому вслід, пришвидшив крок. Треба сходити в містечкові магазини. Скрізь діди, жінки, діти ходять під вікнами і спиняються перед дверима: істи просять. Багато померлих, ніхто не прибирає їх. Ось двоповерхова установа, крита ржависто-буруватною бляхою. На першому поверсі відчинилося вікно: повнощокий чорній, нагороживши френч на плечах, розглядає вулицю і щось жує. Внизу, на тротуарі, підходить бабуся і простягає руку, висохлу, як хмизина:

– Дайте хоч крихту! Бо вже вмру...

Сизасто вибрітій слухає в вікні, слухає, жуучи, і ніби аж втішається від жалібного прохання, і враз із брязкотом зачиняє вікно; чути, як клацнула задвижка.

На дверях, крізь скляний прямокутник на бронзових гвинтах, багріла вивіска, з якої Катранник довідався, що тут – редакція часопису "Ленінський шлях". В сосновій рамі з дротяною сіткою, вкріплена на паркан, висів примірник видання. Поблизу валася половина

212

213

часопису, кимсь покинута чи загублена. Селянин зачепився поглядом за статтю, звідки викричано: "підкуркульники в місті об'їдаються чужим хлібом... не хотять робити в полі... це - саботаж!" - і далі в такому змісті; багато і густо.

Хотів покласти папір на землю, бо подосадував: "бач, пикатий, що ковтає в вікні, розбрехався, коли платять; він до землі ні за якого черта не підіде робити хліб, як ми і наші сім'ї з прадідів". А таки селянин приберіг часописний друк: "в дорозі згодиться".

Біля сусіднього домика, ідкого покрівлею, як і редакція, але одноповерхового, стала підвода, вся обкинута парусиною. Сутулуватий службовець, що мав на кільцоватому волоссі кепку з чорної шкіри, метко скочив на цеглу і, щось крикнувши підводчикові, потупотів до дверей. Там потягнув за дерев'яний держачок, від якого бігла вгору давінкова дротина. Потягнув і зразу ж - назад до підводи, відкіля візник перевалював мішок, зверху сивий від випорошеної крупчатки, ніби коло млина. Вхопили вдвох і домчали до дверей, що якраз тоді руничко відчинилися, бо за ними стояв хтось і ждав, коли впускати. В одну помлу очей мішок щез всередині, після чого обидва носії, за спинами яких дзвенікнув дверний замок, відбігли до підводи, скочили на свої місця і погнали щодуху. Важкий вистукіт розлігся по сірасто-зеленкаших брукових, тъмаволискучих після дощу, мов черепи, тісно покладені в ґрунт.

Переходячи, голодні ставали перед дверима; дід, що хитався, як смертельно поранений, потягнув держачок дзвінкового пристрою - жодного руху і відповіді! Ніби не було ні душі всередині. Прохачі, зболівші нервами від марного ждання, відходили геть.

Зоставалася загадка для селянина, чому вдень тягнено харч? - "мабуть, від страху, що в присмерку люди віднімуть, осмілівши".

Як потік серед цегляних скель, простяглася черга до магазину, де дають кислу капусту. Рантом переходжі почали підбігати поблизу; селянин і собі - туди! в сажий і значно коротший "хвіст", що випростовується течією дожидачів, від чого багато крику одних на одніх. Зрештою, всі посунули назад, вирівнюючи звичайний порядок.

Мирон Данилович дістав кіло капусти: колись моченої, тепер сухої і несвіжої. Видалася смачнішою від

десертів! - сховав запас її в торбу, обмотаний поверх "кулька" також половиною злой газети. Трохи повеселішав, набравши певності, що добереться до Кавказу: на три дні харчу вистачить. А там грошей позичити можна в знакімця - до віддачі з першого заробітку.

В дорозі до станції здогадувався: "пощедріли на капусту - бачать, що пропада на складі". Присів під червонавою стіною, між такими, як сам. Здавалося, потяга взагалі не буде, і руху - теж, взагалі, нічого більше не буде, - так довго ждали.

Аж перед світом, крізь штовханину, Катранник прорвався в вагонні двері і зразу ж ліг на верхній полиці.

Сон приходить мертвотний і тяжкий. Прокинувши ся, відчув Мирон Данилович, що потіє в морозній ліхоманці. Певно простудився, на дощі йшовши, а потім - як сидів на землі.

*

Ось, надвечір, вузлова станція: тут пересідати; і знов жди!

Площа схожа на мурашник, серед якого сила начальства наїндичується з портфелями або товстими течками; козиряє в автах; протіснюється в установі і висипає звідти, надмірно заносячи лица, як великанство, і збрекло поглядаючи на "сірих" з населення. Різниться одяжою і партквитками, магнетна могутність яких, нехай схованих навіть дома в шухлядах під замком, незримо обкидає їх злою властивістю. Во то - іх талісмані, від яких навіюється відраза: передусім до кожного, хто з села і конає, згідно з рішенням партконоводства в столиці.

Глянув селянин: "ого! стільки їх, що кров з'їдять, пропали ми до канцера"; - він пішов виглядати викидної городини, милостиво продаваної в "хвости" за скажену ціну.

Черги збираються від схід сонця і нуртують, і нидіють до півночі: застоювані, втрачувані, розривані під час несподіваних тисканін, знов спаювані голоднечею. Люди держаться одні за одніх, щоб зберегти місця в чотирирядному натовпі, - так бджоли творять пасма, кріпко зчіплени.

Катранник мав надію на "комерційний хліб". Пристроївся і дожидає, мучачись від простудної ліхоманки,

втоми, поривів такого жагучого і невтримного болю в глибині істоти, який ніби шепотить нечутно весь час: "їсти! їсти!" Увага і зір, прив'язані до дверей в далечині, пригасають, як спорожнілій каганчик.

А чутка пройшла, що даватимуть "кільку"; що ж? – можна рибний дріб'язок споживати зразу, заїдаючи капустою замісто хліба.

Зморені люди, стоявши віддавна, втратили рухливість і гостроту почуття, якраз тоді, коли набігли машини з вартою. Катранник затерп! – якби був здоровіший, міг би рвонутися крізь ряди і втекти. Але, скованій слабістю, непорушно стояв серед багатьох, ніби перед очима давуна.

Служаки брутально хапають селян, як вовки овець, і миттю спроваджують на платформи; наповнивши їх, хутко оббігають кругом, коли мотор гуркотить. Один револьверник сідає до шофера в кабіну, а решта береться до нової пайки жертв.

Веали незвичайно швидко – найглушихими вулицями.

На станції всіх перевантажено в товарячі вагони і зразу ж замкнуто. Потяг стукотливо погнав, як навіжений; іноді спинявся, тоді – дивна тишина за дерев'яними стінами! Зрештою, коли прибув до призначення, негайно загуркотіли двері вагонів, крик донісся і звідкись – крізь нічну сутінь – повалив їдкий дим. Бліснули до дверей ліхтарі: з ними охоронники вскочили в середину. Посунув потяг і скоро знов пристиг, прикро над краєм глибокого провалля, відкіль полум'я вибивалося, ніби велетенськими шматками розірваної тканини, крізь дим, клубочений по млистій широчині. Зойки пронизували ніч.

Катранник став страчувати думку, коли охоронники брали селян і викидали з вагонних дверей в глибину. Хто сунув по крутому, чіпляючися за нерівності, а хто котився, чи летів у низ: всі зникали в огнищі.

Через хвилину також Катранника кинуто з дверей, – він опинився руками проти прислону і судомливо гріб. Під пальці попали обуглені корінці кущів, тоді мимовільно промайнув здогад: "мабуть, ліщина була!" – вхопився селянин розплачливим зусиллям, але корінці в останню мить, тріснувши, відрвались. Він посунув вниз. Падаючи трохи стищено, ще раз чіплявся, обома руками, за вигорбину. Болючо і марно дряпнув пальця-

ми, хоч знов сповільнив собі нещастя. Відчув, що прірва стала відлогіша. Знов, нігтями і черевиками, подрав схил, щоб спинитися, і не міг! – сунув з розгону в задушливу димряву. Раптом тяжко штовхнувся плечем, об що? того не бачив! тільки різко обпекло і придушило до земляної стіни. Тоді він став з більшим натиском хапатися. Якби була нерівність або корінь, він би вдерявся, але – порожнью. Далі падав між великі деревини, обхоплені полум'ям, "пропав!" – проблизнуло в свідомості. Він падав нерівно, аж поки вдарився спиною об дерево, а головою об схил. Миттю зім'яло в клубок і, перекинувши, потягло наниз, ніби в коловороті горючої ріки. Волосся над правою скронею обсмалилося, але він, швидко падаючи, ніби стратив відчуття болю. Розумів, що задихається, і що плече йому палить. Тоді ж запався в нестяжність, з якої його вирвав різкий біль – від падіння в тісну мілину. Мирон Данилович, трусячись, обторкує ґрунт: "я в мокрому глиниці! це – яр, можна лізти через воду!" – втішає сам себе. Як звір, на чотирьох відповзає в болотяній щілині, протискаючись поміж одними дровиняками, залитими тварину, і попід другими, що стирчали в безладді над головою.

Весь час на горі і по сторонах – розплачливі крики, від яких міг би стратити пам'ять, але і сам був прибитий і приголомшений, півмрець, що корчився в пориві: повзти серед загибелі.

Високо розлягався бурхіт огнища і стукіт обвалюваного дерева; також вишум і шипіння в спеці, приглушуючи, проймали диким страхом, бо пожежа от-от привалить.

Все – ніби в огні великої споруди, коли вже зруйнувалася: з поперехрещуваними балками і зваленими стовпами, які, згораючи гуркотливо, осідали в глибину земної щілини.

На дні, в боковій струмовині, так багато обвуглених обаполів, кинутих попереду! – крізь них мало хто просунувся до глинища. Застрявали люди, здавлені і скалічені: там їх і нищив огонь. Один чоловік, зовсім обгорілий, звис до води, – його стопи стиснуті між двома близькими деревинами, а руки і голова гойдаються в поривному полум'ї, ніби червоній повені, крізь яку мчить глибинний протяг.

Багато селян згорало в велетенській печі-прірві, над якою стовпи диму вставали, мов над фабриками. Потяг підвізив туди нові натовпи; скидані вартою, падали вони і калічилися раніш, ніж стати здобиччю огню від шпал і обаполів, облитих смолою. Привезені на платформах дерева вергано в прірву, навпремін з людьми.

Катранник продирається попід заваллями і раз був стратив свідомість. Опритомнів скоро: від палення згори і вогкості знизу — з болотяного рівчака. Спекота пронизувала одіж і підганяла повзти, як пораненого вужа. Хоч низовий протяг через глибоку щілину приносив трохи повітря, таки димова задуха була смертельна — рвала груди, труїла кров, сліплячи зір і тъмарячи думки.

Зрештою, доліз Мирон Данилович до калюжки в глибокому водорії; обхлюпався там, щоб, рятуючись від палення, зберегти одіж на плечах. Аж тоді відчув: збоку щось штовхнуло і муляє — торбинка! Його власна торбинка, набік прив'язана, через плече.

На дні калюжки повис камінців і піску з глиною. Вихлюпуючи воду звідти, Катранник прошепотів, ніби сам собі чужий: “це я ще живу!” Тоді враз, здається підбадьорений дійсністю сказаного, почав лізти далі і через декілька квилін був так далеко від болотяної щілини, що коли там стався черговий обвал з гуркотнечею в огні, то вже не міг зачепити. Прискоривши рух, Мирон Данилович раптом обсунувся в глибшу промоїну, ніж була, і мимоволі знов облився — від дрібного водоспадика, під звалищами. Як проліз у нещідкій воді, то вже встали зміг, при узбочині яру: там скрізь вигиналися пригорки і лежали валуни біля обпалених кущів. Горючі деревини, накидані згори, були рідші, і він то переступав їх, то пробирається знизу, в протулини з рештками зарости.

Намацав якусь річ, обгорнуту матеркою, що вбрізкала в болото. Спершу проминув річ, а тоді надумався: простягнув руку і взяв.

Відступив за горби, де тільки окремі дровиняки і шпали, облиті смолою, скотившись, палахкотіли з низьким димом; під виступ збочини присів — віддихнути і отямитися з лиха.

Обторкує захаідку, розгортає і, на диво собі і неzmіренну радість, бачить хліб! — сухий, причерствілий

трішки, але ж хліб. Знати вже з самого дотику, це — житній. Скрізь розшукуваний хліб і не знайдений, дістався, де і не подумати про нього: в самій погибелі.

Вся істота припала до захаідки! вся — з болючою хижістю голоду. А знов почали палити від завалля. Мирон Данилович з'їв тільки один відломлений шматок, тримаючи його на стулених долонях, щоб ні одну крихту не згубити. Тоді зав'язав хліб, як було, і сковав собі в торбинку; і перевірив, чи хліб там, повівши рукою по тканині. *

Хоч хилила страшна слабість, він інереміг її; присіплений від палючих виблисків згори і димової їді, що різала в очі, випростався він і рушив чимдуж звідти. Враз перечепився і впав; коли підводився, то лікоть приторкнув до торбинки, знов перевірючи: там хліб, чи ні? — там!

Катранник, як побачив, кого він потоптав, — жахнувся: то мертвий чоловік. Одежа на трупі обгоріла в попільній мотлох. Ліва сторона голови розбита і попечена так, що крізь розриви червоніє застигла кров. Вигляд мертвого болісно вразив Мирона Даниловича, який аж знітися в судомі і, опритомнівші, пішов далі; боявся і загадувати, хоч чужа смерть притягувала думки.

Обережно ступав по інерівному глинищу. І відчув, що лихоманки нема; від жорсткого струшення, на межі божевілля, збігла з крові і нервів. Але був він замучений страхом і болем, при вичерпанні останніх сил.

Присів на горбик; щоб вийти з розпуки, — не від самого тільки голоду, — похопився їсти. А вже став собі скупий. Подумавши одну мить, споживає спершу старий маторженик з торбинки, потім пайку від хліба; як закуску.

Притльма вирізнилася думка, що непокоїла, поставши десь на глибині свідомості, після того, як перечепився об покійника: це — його хліб!.. бідний чоловік загубив перед смертю, коли весь поранений і обпалений був. Що йому хліб? Зоставити там, пропаде в грязюці і золі, коли ж тут живий потребує, гинучи. Так повинно бути: хліб цей законно переходить в руки другого, хто теж перейшов глибиною лиха. Нелегко перейшов, а розділив повне горе з небіжчиком. Тільки так можна ділити чужий хліб — загорьований хліб прожиття! І поміркував тоді Катранник: “Ще гляне душа нещасного,

вже з неба, скаже – бери цей хліб, тобі треба, а для мене навіщо? порадіє душа, бо і по смерті помогла комусь на світі”.

Заспокоював себе знов, що нема злочину – взяти такий хліб, а все ж була гіркота в почуттях: як це недобре чужий хліб взяти, в мертвого... “ну, он що, і я прислуго тобі зроблю, проти наруги!” – вирішив наостанок. Вернувся і, відломивши стовбурачі недогорілої ліщини, вирів неглибоку яму при загиці, в заглибині м’якої глини. Перемагаючи страх, взявся за покійника, пересунув його туди і загорнув; “помилуй чоловіка, Боже!” – сказав над ним.

Як помив руки в струмку, пішов наниз, державши за кущики на узбіччі. Обережний був – насторожений до кожного шурхоту. Пригадав собі діда Гонтаря: “як він, іду з могили, тільки йому була морозна, а мені – піч”. Відходив і оглядався; мав страх, що ті, нагорі біля вагонів, примітять і доженуть, іхне страхіття на висло огненним привидом і котило дим по довгій прірві, почевонивши глинисті прислони і ліси на схилах.

Темрява навколо втікача, густіючи, вгортала дерева і ґрунт, на якому струмок перебігав, ніби чорний, з відблиском від прірви.

Мирон Данилович вибрал для спочинку сухий виступ під кущами: аби затуляли від поглядів згори, коли зостався просвіт на пожежу. Широкий і волохатий піджак, що служив замісто пальта, був, після купання в вимивині з струмковою водою, досить чистий: хоч і по смалений скрізь. Треба витирати останні плями.

Сидів втікач, обперши плечі об стовбурачі, і не зчувся, як задрімав, проти своєї волі і всього страху. Ніби посунувся в глибочину іншу, ніж ця: вже без паленої сосни і людей серед огню. Не снилося нічого; тільки під кінець спання настигла невиразима тривога. Пронизаний нею, прокинувся і побачив, що огонь жахливо виріс, осягаючи півнеба над прірвою, – “мабуть, привезли багато дров і смоли, тепер би там згорів!” – пояснює собі Катранник. Він трудно, з розбитістю в тілі, підводиться. Ноги затерпли, а в плечах і ребрах різкий біль. Негодяцій чоловік, як труп.

Коли полум’я дійшло своєї сили, стався обвал, і вибухами воно рвонулося в височину, підкидаючи сліпучі і хитливі течії, мов червоні гейзери; з хуртовинами іс-

кор і хмарами диму, – після того відхло, хоч не набагато. Катранник відходив і оглядався на огненну могилу; хотів закричати з безсилого розпачу: хто там живий, щоб вибирати коло низового струмка. Хіба поможетесь..

Одежа на грудях парувала, а черевики були мокрі; чи сущити? – ні, треба йти, а то наглядачі згорі стрілятимуть. Згадав про них і зразу ж поспішив геть звідти. Знов напав страх на нього – гнав безупинно далі, нерівною землею.

21

Мирон Данилович до самого ранку йшов, угадуючи дорогу, де не міг зустріти “їх”. Розвіднявся, коли прибув до дрібного полустанка. Вагався – підступати до залізничних колій чи ні, але не було іншого переходу. Він прямував мимо самотнього будиночка і спинився, побачивши робітників, що на платформі починали рівняти дошки.

З одного боку вломилися сторчові стовпчики, ніби величезні ручиці, тому вантаж сосни, струнко розплиненої і чистої, обсунувся на жужелицю між коліями. Укладало двоє: залізничник, що обслуговував невеличкий потяг, і підліток, тонкий, як нитка – з нього набагато праці. В той час машиніст мав якийсь гіркий клопіт коло шипучого демона, – було не до розсипаних шальовок.

Ось крикнув з платформи залізничник до Катранника:

– Що, в вас тут людей нема, чи як?

Катранник мовчить, думаючи: “А що ж, і нема! Хіба не знаєш, де вони? хочеш, покажу де...”

– Чого стоїш, чоловіче? Помагай, а я підвезу! – знов звернувся залізничник.

Але ще і тепер не вірить селянин, хоч вся істота аж стрепенулася від новини: “Добре було б під’їхати, бо вже, мабуть, не дошкаандибаю на своїх”.

Темновусий, з підбліною, залізничник світнув запалими очима, і вріті зморшки на обличчі поглибши від усміху:

– Не віриш?

– Хто зна, – глухо озвався Катранник.

221

— Кажу: підвезу, значить.— підвезу. Годі туманіть, берися, чоловіче, і подавай мені дошки: складати будем!

Катранник, не кажучи вже нічого, поклав торбинку на землю, але близько біля себе, і взявся подавати сосну; так старається, аж підбіга.

— Не спіши, бо вмoriшся! — спиняє залізничник, — бережи силу, бо роботи багато. А то будеш, як отий хлопець, що підміта полустанок.

Він показав на підлітка, який, відійшовши на сторону, подивився трохи і зник.

Працювали декілька годин, поки владнали вантаж. Катранник змокрів дуже, хоч його одяг і черевики просохли; він дрібно тремтів від напруження, ослаблений від довгого недоїдання і лютої пригоди.

— Щось ти, чоловіче, хилишся, — зауважив залізничник, гостро глянувши на нього: — ану, ходім, під'їмо! Як звати?

— Катранник Мирон.

— А мене — Петро, так і кажи!

Сили на дошках, біля скриньки залізничника, колись фарбованої зелено, а тепер темнастої плямами від мазуту. Господар витяг в ній скатерку і повагом розгорнув на сосновині; тоді поклав пшоняний хліб, порізаний тонкими скибками, а до нього — сіль у білому матерчному вузлику і дві величезні солодкі цибулини. З пляшечки наточив конопляної олії на блюдце. Зрештою, вибрав варену картоплю з паперового кашпушка.

— Маю капусту квашену: підсохлою давали, і шматок хліба, — пропонує селянин.

— То прибережіть! Призовляйтесь до моого ресторану. Чи не єсте цибулі?

— Чому ні? — заохотився Катранник: — це добре, з хлібом!

Обережно віddілив тонкий кожушок, блідаво-брунастий, із тьмавим полиском і прочервоністю; розрізавши цибулину впідовж, брав світлі листки і вмочав в олію і солив — ів з хлібом, як поживу найкращу. Додав до цього картоплю: теж, умочаючи в олію і солячи. Іс-tota зосередилася на їдженні, відсторонена від світу, бо, здається, жили горіли від голодної нетерплячки і міг проковтнути миттю весь харч, навіть коли б повно було в скриньці. Сік цибулі, колись надто гострий, відчуто тепер як захлинно смачний і живлющий: по краплі, втішаючись, приймає душа.

Коли поснідав Катранник, враз і настрій змінився; пожива кріплющими течіями пройшла в різні напрями через ество — зміцила, відсвіжківши, ніби добрий сон, хоч якраз тепер на сон клонить: при вдиханні лісного повітря, приємного прохолодою.

Знов завозилися з дошками і склали до останку, як слід.

— Слухай сюди: їдьмо разом на склад! Я скажу начальникові, що ти виручив. Зосталось вигрузити дошки, а тоді на Кавказ повернем.

— Мені ж цього якраз і треба! — скрикнув Мирон Данилович, — як ваша ласка, візьміть, я помогатиму при всякій роботі.

— Бачу, ти чоловік тихий і не з тих, що в замки без спросу заглядають. Бо всякі люди стрічаються.

— Повірте, оце їду жінці і дітям десь хліба заробити. Другої думки немає.

— От і вже! Мені веселіше і тобі по дорозі. А то вночі сам, як сич, очима блимаю.

На димучій станції зійшли з потяга. Ночували при товарному складі: там людей небагато; гоготить чугунка, розігріта до червона. Петро приніс гарячого супу, — повечерявши, заснули на тапчанах. Міцно спалося, як ніколи, від народження на світ.

Після півночі вирушили на Кавказ. Снує mrію свою Мирон Данилович: про заробітки в совхозі, при конюшні або теслярні. Трохи б підхарчуватись, а там він — знов мастер до всякої роботи, що потребує твердих жил і швидкої думки; змалку звик.

— Як ви з непартійних, — сказав Петро, — круто живеться; будь червона грамотка, то тягли б харчі кошиками з розподільника.

— Куди нам! Аби кукурудзянки заробити.

— Так; вийшло, як казано в революцію: кому трясця, кому дві. Кому сало, а кому чорта лисого! Рівність.

— Нас ріенно в ями кладуть; або палять.

— Це вже тоді показувалося. Скільки крику було про рівність. Ось я — від сословія козачого. Вернувся з німецької війни; в кавалерії служив і медальки деякі дано. А дома біда! Село казанком кипить. Козаки, які з фронту, і я серед них, сказали: ну, живі ми і дома. Порівняймося з сусідами! Так і зробили — дали їм воли, могучі, як паровики, і плуги дали, борони, культиватори, корморізки, точила і всячину, все дали. Пройшов

рік — другий, а в сусідів те добро пропало. Не знати, де ділось. Знов кричать: давай! Кричать, щоб ми стали рівні. Не буде того, бо люди дуже не однакові і різко роблять. Уже тепер по-старому заведено: робочих скрутили, самі ж князьками розкошують.

— Хліб під дощем: гнє, а нам не дають, — сказав Катранник; — хто вмира і пробує взяти свій хліб, тому стріляють межи очі.

— Так скрізь! Бо це — самі чужонайняті замасковані з інтернаціоналки; хитро влізли, щоб народ мучити: то їм загадано і то червона ціль їхня.

— Уже всім видно і глядіти не хочеться.

— Вони лютують, бо народ разглядів їх, що то мучителі з чужої служби. Тепер хотять затопити кров'ю людські очі.

— Пробують на нас; а тоді світ душитимуть.

— В них це готове: і партмішок, і партзав'язка. Мандрувавши, надивився я. Ницьать хліб нарочито і розоряють до смерті. В начальство ставлять непридатних, щоб більше біди було. На одному засипному пункті привозять селяни хліб: поспіх з ним великий, бо треба "план" виконати. Завідувач наказує дядькам усяке зерно докупи засипати крізь дірки в поверхах, все разом — жито, пшеницю, ячмінь, просо, гречку. Йому дорікають: "хіба можна так робити? А він сердиться і відказує: "почему нельзя? Ето всео — хлеб!" Отакі хазяї. Ви кажете про зерно; не тільки за нього стріляють людей, а за гнилі буряки теж. Бачив я біля станції гору їх, темну, як вивезена порода зrudників на Донбасі. Колись окремою колією доставляли буряки до цукроварні. Тепер їх покинуто догнівати. А сторожка кругом стоїть: не підпускає никого. Декілька разів люди підходили, ославівши, як осінні мухи: їх розпуха голодна вела. Ледве до бурякової гори наблизяється, — так з гвинтівок блискає їм в очі, і люди падають. Буряки після морозів почорніли, а ще таки можна було перечищати їх і варити. Нікому ж не дано нічого. Так всі буряки пропали — до рештки. Гора їх згнила і розлізлася по землі. Багато вбитих людей лежало, бо пошкодовано їм гнилого буряка. З того ж і видно: ворожі виродки нагорі царюють.

Що далі іхали, все дужче бралося чистим і тенливим повівом: обвітрювало обличчя, радуючи після димової гіркоти, газу, сирости і вугільної пилюки залізничних вузлів.

*

На степовій станції, від підводчиків довідався Катранник, що недалеко в совхозі наймут конюха. Вирішив зостатися: нагода тут певна, а пойдь далі, до односельчанина, хто зна, чи й досі є потреба в людях? Подякував сердечно дорожньому приятелеві і попрямував до радгоспу.

Іого пропустили в кімнату директора, який зразу спитав:

— Чи ти добрий конюх?

— Все життя біля коней; як їх ліпше знати можна.

— Ставай!

Робота непогана, а платня — так собі. Трішки гроші і трішки кукурудзянного борошна. Юшку давали.

Коли спік перший хліб, то нарізав тоненькими кусниками, як торт, і повільно їв і їв, розжовуючи вкрай. Хотів спинитися, щоб не спожити все за один раз, але таки все з'їв і дивиться на стіл. Нічого вже нема. Взявся до води: багато пив.

Був бездумний; істи хотілося по-тваринному. Та скоро турбота охопила його — про сім'ю; вирішив: зароблені гроші зберігати для неї і, скільки можна, ощаджувати борошно.

Так прожив деякий час; а не міг прийти до звичайного стану, душевного і фізичного. Як і кожен у тому совхозі, підупадав і хирнів.

Вечорами, коли біля обрію, крізь чорнозелені сутінки, догоряла смужка огню, ніби там блискавка спинилася і застигла, гаснучи, — всі люди в совхозі, які недавно стали на роботу, починали бродити тінями по-зауманню. Мавши заробіток дрібний, неспроможні були втишити голодності. Мов примари надкідної вочі, никаки попід стінами — наближалися до кухні, порпалися в викидках після вечері. Сахалися геть під причілки і в кути, якщо хтось проходив: боялися знайомих стрінути, і прийняти пекучий сором.

Мирон Данилович відчував, що, після надмірного зусилля і страху в Горючому проваллі, він — якийсь душевно зрушений весь, мов збитий з життєвого кореня і круга. Після того, як збережені сили прислужилися вірно в лютому іспиті, вони заставили якусь незнану пустку. Ніби приглушений чуттєвим слухом, терпів він, дивовижно збайдужівши до лютості з навколошніх по-

дій, що колись гостро вражали. Він і переживав їх, але вже не було снаги серця, — належно відповісти на образу. Дійшов до стану, спільногого з багатьма приреченими напасти: коли дивилися в очі їй з незвичною для себе застиглістю, мов спаралізовані духовно; без запопадливого шукання засобів.

Відбувався в почуваннях дивний хід, сам собою, як серед присуджених до страти, що все ж прикріплюють відпалий ґудзик на грудях. Але тут не було певного знання про свою загибел, хоч глибокий напрямок вів до пройняття повнотою всієї муки. З неї, зовсім здалеку, з невидності поза розділеннями життя, ставала, вже невідома і неосяжна для думки, незмінність, беручи в свої впливи. Проте в свідомості це не означувалося виразно. Лише серце іноді зводило розсуди з долею: коли думна особистість віддалялася від кривди, просто — пливучи за течією подій, а між ними і самої кривди. Часом чіплялася до нагоди, що полегши терпіння від близчих хвилин.

В один із безрадничих вечорів приходить партієць, але "низовик", Домборський: глянути, як живеться. Він куткавий і залискуватий, склепаний суглобами кріпко — під потертою, але повторно обсмальцьованою шкірянкою, аж вороною. Його тяжкі очі кололи дрібненськими трикутничками поблиску з карости, на потемнілому, як опалий лист, обличчі: від польових вітрів і різкого світла. Але зуби, хоч рідкі і з надто широкими проміжками спереду, були чисті і рівні.

Подивившись на Катранника і його куток, він присудив:

— Е-е! Так не проживеш. Я сам пробував, ледве не впав. Хочеш, навчу, що робити?

— А чого ж, — робити треба...

— То ж і воно! Держися нас, бо охлянеш.

Мав при собі горілку, огірки, кусники оселедця: дав при розмові випити і закусити Миронові Даниловичу.

Другого дня знов зійшлися вдвох. Домборський навчав, як робиться, що люди виживають, а не гинуть. Повів на край радгоспної садиби — до рідких кущів і присохлих топольок. Там продовгувата купа каміння, давно привезеної і забутого, сіріла нерівною масою, простягніша через галівину.

— Бачиш каміння?

— Авжеж; вір маю.

— Май також і згада! У нас багато лошат. Я сам їх записую. Хто хоче, той і краде, де є скільки завгодно. Тільки треба вміти, щоб слідів не було, як ось тут: земля тверда. Наженем лопта на каміння, — зрозумів?

— Лошати жаль...

— Не жаль себе? Лоша бігатиме, поки його з-під твоєго носа вкрадуть і з'їдять другі службовці. А ти пропадеш. Тебе дома ждуть. Ні, це не годиться! Отже, надвічір ми провернем діло.

Пісочі вони вивели лоша і стали наганяти на каміння. Мирону Даниловичу не вдавалося зногоу налякати, як слід, і лоша, підбрикуючи вузькими ногами, пробігало мимо. От, перейняв його і натурив прямо на компаньйона, який тільки того ждав: так ударив лозиною і затупотів, замахав чорними рукавами, що воно, з великою переляку, помчало просто на каміння і зломило ліву передню ногу.

Домборський покликав інших партійців: нехай глянуть на нещасливий випадок і засвідчать, що тут сталося. Не було в них іншого рішення, як тільки — "дорізати". Після того запрошенні свідки розійшлися.

Тоді наганячі вдвох дорізали лоша і вивезли закопувати зовсім пізно, в нічних сутінках. Вирили яму, але, замість того, щоб зразу вкинути туди лоша, розпатралі його і поділили між собою м'ясо, і тільки відпадки загребли. Позамотували м'ясо в лантушиня і з тим вернулися.

Потихеньку смажили в кутках лопатину, від якої спершу прибаюлося сила, так що Мирон Данилович відчував твердішалоть його кроки. Але від одноманітного харчу став на шлунок слабувати; все — конина і кукурудза. Землякові лист написав і одержав пораду: "держіться теперішнього місця, бо тут починають перевіряти справки, хто звідкіля, і після цього звільнюють сезонних, — глядіть, чи не приведеться нам переїжджати в другу сторону, Білорусь чи що". Мирон Данилович зрікся наміру — переходити до земляка, і притих, боячися нової недолі.

Послав додому трохи грошей поштовим переказом; не зізнав, чи дійдуть. І трохи тютону в вузлику приберіг — на обмін.

Час минає; низки зеленіють. Можна було б жити, підробляючи, і сім'ю люді перевезти, хоч і тут побут

помітно погіршується. Враз настигла біда: облік всіх, що приїхали з сільськогосподарських районів. З'явилися довжелезні анкети, і треба, заповнюючи їх, представляти посвідки. А тому, що Катранник не мав потрібних паперів, його звільнено з праці.

— Куди ж ти поїдеш? — питав Домборський.

— Не знаю; земляк радить у Білорусь.

— Добре радить: їди! Я тут продержусь, бо маю документи — я не з села. А в Білорусі, кажуть, обходяться без голоду.

*

Катранник знов — на потяг, повний безсонного гамору. Приїхавши до станції при горбуватому надрічному місті, знов похилив, за звичкою, на роздобуток. Люди товпляться, спішать, в одну сторону, — він теж туди; чує розмову: продають по два кіло комерційного хліба в одні руки. Черга створилася величезна і там він проїждав кілька годин: не вистояв! — за чотири чоловіки перед ним хліб скінчився.

Від безсоння і стоянини кволій, побрів Мирон Данилович на базар; натрапив на "тюльку". Але вже слабість роабивала його — від шлункового болю, що, здається, спустошував істоту, як, буває, велика комашня підточче коріння дерева. Знеможений, тягся він з тією "тюлькою" в газеті. Базарна босачня ув'язалась, бо звикла бачити, що чоловік з такою хиткою ходою і худістю скоро падав під паркан. Тоді миттю, мов тічка шакалів, накидалася обчищувати кишень і торбу. Так і крутиться демонською зграєю вся босота вслід, і все дужче нахабніє і дужче, от-от зачепить і пограбує, ще йдучого.

Подивився на них Катранник і зауважив одного, якого інші слухались. Підійшов до нього і сказав:

— Знаєш, що: коли ти не зовсім звір, а є в тобі крапля людська на серці, ось, давай закурим і я хочу щось попросити.

— Давай! — згодився босяк.

Дав йому закурити Катранник: листя доброго сорту, з "м'якого" тютюну і дрібно нарізане. Босяк закурив — був задоволений, пускаючи дим через одну ніздрю.

— Скажи своїм, — просить селянин, — нехай відстануть від мене! Я хочу додому: ще раз глянути на дітей;

може, десь заїду підробити їм копійку, це все мені в житті зсталось. Тоді вмирати.

Босяк одвернувся і крикнув на своїх, щоб відстали.
— Хай топає!..

Коли покинули його, селянин попрямував до вокзалу; тільки один з вуркаганів ушніпився слідом і не відстас.

“... оцей і діжде, поки впаду: загарбає останні гроші і хлібець; якби впали без нього, можна ще одійти, і мое при мені... і як цього бузувіра здихатись?!”

Був ніж, косий лезом і довгуватий, із саморобною колодочкою, — різати хліб.

Зняв з плеча торбу Мирон Данилович і, хилившись, роз'язує. А грабіжник так і горить очима; простятає руку наперед: гарбати...

Як вхопив тоді селянин ніж, як замірився на босяка, як закричав, — той, переляканий з несподіванки, втік.

На вокзалі немає місця вільного, в приміщенні, де люди їдуть; там притулившся Катранник до стіни, як завжди. Але жінка, що сиділа поблизу на лаві, під великим вікном, і мала дитину поруч, взяла її на руки і, посунувшися, сказала селянинові:

— Сідайте тут!

Він подякував і сів. Продовжилось безконечне дожидання.

В залі — гамір, пил, хаос несоторенний. Накурено так, що дим сльози видавлює і єсть очі, навіть звичному курцеві.

Чемна сусідка завела розмову; згодом, коли Мирон Данилович розговорився, то сказала, що вертається додому — на Кубань. А була в Сибірі.

— Разом з батьками забрали і вивезли в Архангельськ, — оповідає жінка, — було багато таких, як ми, і здебільшого вони повмирали: і діти, і батьки. А я втекла! — втекла і сама-самісінька добралася на нашу Кубань; там колись гарно було. Родичі прийняли мене, і я в них жила довгенько; вже і підросла. Та прийшов на-каз — ловити всіх дітей, хто з висланих родин, і мене впіймали і погнали в Сибір. Пішки погнали по снігу, в морози страшні. Вже пройшли ми трактом вісімсот кілометрів, пішки весь час. Лагпункти стояли на дорозі. Начальник вибирає собі декотрих гарніших дівчат і

гвалтував, після того передавав своїм помічникам, а ті вже канцеляристам на лагпунктах; після канцеляристів — туркагани. Поки пройшли вісімсот кілометрів, то жінки ставали проститутками.

А я не піддавалася.

Начальник лагпункта загнав мене в холодний льох, коли було сорок градусів морозу, і облив крижаною водою. Я вся обмерзла, як льодовий стовб, а таки не здалася. Дуже хворіла. На одному далекому лагпункті, більшому, ніж сусідні, мене разом з трьома іншими дівчатами взяли на роботу. Побачила я, що виходу ніякого немає, таки погублять мене москвичі і зроблять проституткою, зараженою і пропащою, і стала я дружити з завхозом. Він був єврей. Брятував мене від гіршого, добрий до мене був; годував і одягав, обороняв завжди. Прижила я дитину з ним. Так перебула, поки звільнилася. В житті вибрала меншу біду. Переждала з дитиною біля річки — до початку навігації, коли можна вертатися додому.

Під час того оповідання нестерпний смуток і жаль пройняв селянина: "скрізь горе! скрізь наруга, пекельна наруга над душою!"

Вдарив дзвінок.

— Оце мій потяг! — сказала жінка. Він взяв її мішок і поніс до вагона.

Зоставши один, думав свою думу без кінця: "виходить: таки справді панують найчортячіші вороги неба і вірних; розруйновують життя і серця — аби обернути люд в заражений скот, і тягти з його кров безпешкодно... це — правда! це — правда про таташину москвитів!"

Катранник, коли прибув його потяг, протиснувся в двері і, як звик до верхньої лави, то там і ліг; ліг і знов думу свою поткав гіркими нитками.

А подорожні входять і входять; один, особливо сердитий, лається — на всіх. Катранникові ж дивно стало:

"І чого він кип'ятиться? все одно йому вже ліше не буде, бо вкрай випасений і ситий; одіж добра; а кругом злidi; ходив би тихо, — ні!.."

Випасений лаявся, крикливо і вчіпливо:

— Напхалися в вагон, ніде пройти! Ледарі кляті, робити не хочуть і катаються потягом, — через їх жити не можна; не хочуть робити, нехай умирають!

Дядько стояв біля мішка, поставленого долі, і довго слухав лайку, та не стерпів:

— Що ти таке кажеш? Хто не хоче робити? Може, ти не хочеш, а ми з землі не вилазили, хліб роблячи. Я жили свої напинав, як сірий віл, і залізні мозолі нажив, — тепер забрано хліб.

— Ледар, не хочеш робити! — репетує товстун, схожий на старочасного крамаря.

Другий, дядько, весь обношений і жердкувато довгий, і преходуний, що лежав на середній лаві, скопившись, крикнув:

— А-а, личино! Я тобі покажу, як клепати!

Пишний товстунець підхопив свої великі валізи, обшиті блідо-жовтою шкірою, з близкучими мідяними обковами, і понісся в сусідній вагон.

Катранник дивується: "Чого йому треба? розтovstів на людськай нужді, а самих нещасних поганить, — от чорна душа! злий".

*

Весь берег річки поділений між хlopцями з села — вони здобувають корм, знаний з первісних тисячоліть. Андрій працює поруч однолітка Олекси, що має прізвище Крілик; горнуть граблями черепашки.

Олекса спитав:

— Скажи, чому рибина звється "лин"?

— Скажи сам!

— Тому, що линяє.

В цей час grimнув на них рудий, як з пожежі, і здоровенний Гриць:

— Біжіть відціля! Бо огрію по плечах, зразу будете линами — полинянете так, що матері не впізнають.

Гриць сильний, але надто немирний; де зауважить, що в інших пожива знайшлася, забирає її собі, — постуپається тільки перед дужчими. І тепер: має свою ділянку, а проганле. Взяли хlopці грабельки, торбинки підкинули на плечі і — далі! Куди не ткнуться, вже зайнято.

— От, ненаїда! От, обжера! — нарікає Андрій.

— Нічого, — потішає Олекса, — то він з голоду; а він непоганий; часом оборонить. Завтра мій батько збирається по рибу, з ним підемо. Ви від якого місця голодні?

— З осени дуже голодні, а зовсім — від грудня.
— Від грудня? Тепер нема такого місяця.
— Ні, є грудень.
— Нема, вже нема! Тепер місяці нові, — вчора нам сусід сказав.

— Як по-новому грудень?
— Зветься: трупень.
— Сочень — як?
— Зветься: могилень.
— А ті, що попереду?
— Бересень тепер розбоєнь, бо грабували всіх, жовтень — худень, а листопад — пухлень.
— А після січня?
— Лютий — людоїденъ, березень — пустирень. Квітень — чумень, а далі я забув. Так приходь завтра!"
— Чого ж ні? — прийду.

Вони розійшлися коло пустельних дворів, коло хаток з винесеними дверима і вирваними вікнами.

Андрій віддав свій добуток мамі, що сказала:
— Не дуже вам з Олексою щастить. Оленко, глянь на черепашки!

— Свіжий харч...
— Ми б назбирали більше, так Гриць напав.
— Відходьте і не бийтеся!
— Ми завтра з батьком Олекси будем рибу ловити.
— Гаразд; але це — непевна річ: піймаєте або ні.

Обполоскала вона черепашки, повкидала в чавунок і, вливши трохи води, накрила його і посунула в піч.

Оленка дивилася, сидячи на постелі, — худенька, аж прозора, як мармурова, і носик зовсім витончився. Коли мати показувала їй скойки, вона підійшла, торкнула їх і знов сіла.

Тим часом хлопець лагодив вудки.

Мушлі повідкривалися стулками, коли зайшла пара. Тоді мати повибрала їх на миску і присолила. Поживну воду з чавунця налила в чашки — для кожного.

— Ідіть істи!

Посідали за стіл. Жують мушлі і жують. А мати нагадує:

— Соліть іще, коли не смачно!

Посипають вони сіллю і знов жують міцні мушлі. Оленка скоро склала руки.

— Не смачно? — питав мати.

— Ні, дуже смачно, я наїлась.
Знов сіла на постелі; дивиться непорушно.
Але перед хлопцем зникли всі мушлі і чашка швидко спорожнила.

— Глянь, як Андрійко єсть, — може б ти ще взяла?
— Ні, мамусю, я вже годі!

Хлопець пригадує: звідки йому смак мушель знайомий? — ну, певно, мов блок. Завтра знов можна назбирати, якщо рудий Гриць десь дінеться — нехай би ховраха з нори виливав.

Мати питає, журячись:

— Де це наш тато? І листів довго нема. Він, може, і таких мушель не бачить.

В неї покотилися слізози: одна по одній, аж ніби димучі з гіркоти, від душевного терпіння її.

Одвела їх долонею і почала прибирати з столу.

Хлопець сидів, похиливши голову: і сам дуже жалів батька, і не смів очі підняті перед материним горем; так смутно було, що він принімів.

*

На світанку другого дня він виглядав своїх супутників, — Олексу і старого Кріліка, — біля річки. Дивився на людей, що, невеликою кількістю виживши, ходили в полі і при берегах. Виснажені, вони в чомусь не-відомому всі змінилися, і навіть сам світ став якийсь інший, інш був. Здавалося, общир його стратив свою прозорість і взявся огненністю в самому собі, як дивна пожежа серед сріб прохолоди. Не торкає і не палить нікого, але стойть невидимою грозою. Люди, рідко зоставшися живі, мабуть, перейшли тут, навколо, в не-знаний світ і перестали бути, ким були досі. І поводяться по-іншому, мов стратили думку, що досі мали, і почали жити з другою, зовсім невідомою ні кому.

Ждав хлопець, здивований, що Кріліки, батько і син, набагато спізнюються; аж ось — вони! Батько виснажився, пожовк з лиця, і в нього дихання важко наповнє груди. Але ні Олекса, ні Андрій на це дуже не зважали, нетерпеливі ловити рибу. Взяли ключ у старого і відімкнули замок на ланцюгу, яким човен був прив'язаний до коренястого пенька. З неширокої заводі випливли на простір: там брижі, мов срібні стружки, зризані від дзеркала, перебігали через глибочину.

Закинуто гачки. Ждано без кінця. Іноді клоне рибина і вмить відйде. Міняли місце, більше до греблі і далі – до дикого берега; однаково: нічого нема!

Стомилися, відпихаючи човен жердкою і веслом об дно річки. Пристали до берега, недалеко від околиці села; ледве торкнули землю, як старий упав – півмертвий лежить у човні, слабо дихає. Хлопці так злякалися, що зразу побігли кликати матір Олекси.

Біля околиці проїжджає підвoda, супровождена дядьками-погребниками, що обдивлялися скрізь і забирали неживих.

Андрій і Олекса бігли вже помалу, бо задихані болісно; худі обидва, як тернові гілки.

– Чого ви біжите, хлопці? – спитався один з дядьків.

– Батько вмирають! – скрикнув Олекса, – онде, в човні!..

Подалися хлопці. А підводчики підступили до човна і дивляться на старого Крілка: бачать, таки вмирає чоловік, зовсім доходить. Переставиться скоро, потім ради нього знов через село їхати. Поклали його на підвodu і вирушили звідти до своєї ями, недалеко від села, що без трупів стояла. Там перенесли Крілка на дно, хоч він ще дихав. Ідуть від ями, казали всім:

– Оце, мертвого Крілка одvezли! Біда.

Багато односельчан шанувало його: добрий був чоловік; знавши рибальство гаразд, порадами служив і наділяв рибою.

Хлопці прибігли в хату і покликали господиню. От, спішить вона до берега, ведучи сина за руку. Андрій же не міг рухатися, – відстав на околиці.

Приходить господиня з сином до човна, а вже її чоловіка немає.

– Де ж тато?

– Коли вони вмирали, тут проходила підвoda...

Біля села стрічають знайому жінку, що говорить Крілкісі:

– Вашого чоловіка, вже мертвого, одvezали до ями! Може, загорнули, а де – не знаю.

Стойть удова і думає: чи поможеться мертвому, що я піду до нього і постою та поплачу. А синок охляв, на ногах не держиться, як перед смертю. Коли ж тепер підкріпніти, він виживе. Піду в правління і на одчай скажу: дайте кілограм борошна – на похорони! Не від-

стану, поки не дадуть. Так і зробила. Пішла і почала плакати, просяючи допомоги – на похорони, і сталося, що їй видали той кілограм: можливо, хотіли показати один раз турботу про людей, під час лиха, ними заподіяного. Взяла вдова кілограм борошна і пішла годувати сина.

А тоді мимо ями проходив голодаючий і побачив, як старий Крілк ворушить руками на дні. Хоч перехожий сам дійшов до стану тихого півбожевілля, однак він рибалку візнав. І пішов дорогою, бурмочучи, мов дивак; стрінув кількох виголоджених дядьків і промовив так, що всі почули:

– За вишенськими в ямі Крілк сидить, іще живий...

Дядьки здивувалися; один порадив:

– Чого марно ходимо? Взяти б кілки і добити крілка: дрібна тварина, а істівна.

Повагавшися, пішли шукати ломак; озброєні ними, попростували до ями. Проходять і бачать, що там на дні – не тварина крілк, а рибалка, на прізвище Крілк, якого всі знали. Вже мертвий.

Дядьки дивляться; один і каже:

– Крілк, та не той!

Посміхнулись хмурно і пішли понад околицею села. А там, на дорозі до станції, сільрадівська варта, в супроводі кількох селян, вела дівчину. Руки її скручені; вона вирватися хоче, але нічого не зробить.

– Навіщо з'язали і куди ведете? – питаютися дядьки. Один з гурту селян, що при варти, відказує:

– В район ведем, – збожеволіла і зарубала матір.

Дівчина, білявиця в порваній жакетці, зовсім слаба, аже знеможена, та і сторожі її небагато сильніші; знов пробує вирватися, – вони б'ють її.

Потім ще трохи пройшла і впала перед дороги; недовго мутилась перед смертю.

Коли затихла, тоді ті, що вели її, забули свій гнів; мовччи стояли коло покійниці. Вартовий пішов кликати підвodu.

Андрій вертався додому навпросте; підходачи до дверей, побачив пса – марного і, з вигляду, малосильного.

– Мамо, собака в двір забіг! Коло воріт.

Виглянула матір і сказала:

– Наш прошак, так пряблудився чужий. Зловім, буде що єсти! Треба заманити в сіни.

Мішок в одну руку взяла, в другу — малясник, — і подає його Госії, приманюючи до порога. Пошепки ж наказує дітям:

— Андрік, швидко візьми качалку і стань за дверима, — як убіжти собака, вдар по голові з усієї сили, а ти, доню бери в хаті держак від сапаниці і ставай бити!

Пес дивиться на малясник зосереджено, з поблизу жадобою в гаслих очах, і слухає підмани, нашоршивши вуха. Підходить трішки до дверей і зуциниться. В той час на вулиці, біля перехрестка, стояли два перехожі: ^вголоджені, заздро дивилися на заманювання і теж близьали очима; скоро пішли своєю дорогою.

Пес то ^наближався, то застигав на місці, і довго, мов зачаклюваний, глядів на кусник істівного в руці господині. Зрештою, той кусник спокусив: переступити через поріг, в нешироко відкриті двері, що зачинилися враз. Андрік ударив качалкою, і приголомшений пес, заскавувавши, припав до землі. Дарія Олександровна накинула йому на голову мішок. Почала бити костуром, що колись брав її чоловік, коли ходив вулицями, де є злі собаки. Але, раптом опрітомнівши, пес підскочив, вирвався з мішка і почав метатися по сінях.

Оленка ^з самого початку затрусила від жаху, впустила держак сапаниці і вбігла в хату — зачинилася там і тримтіть, стоячи біля одвірка. Оченята, ніби в божевільної, з ^нереляку; її чути поруч гуркання, гавкіт, крик, тупіт.

В сінях мати з розпукою чимдуж била пса, бачачи, що це одно зосталось, бо інакше він покусає, а не дастися в руки; ще в хату вскочить і виб'ється через вікно, зоставивши всіх голеднішими, ніж сам.

Пес осідає і тільки лізе — вже не скочить, Востаннє він смикнувся і впав, тонко поскімливши. Дарія Олександровна ^{щожем}, що приніс син, дорізала пса: так трудно! тративши дихання і сполотнівші. Підвельася на півпритомна.

Патрала і перемивала до вечора, і варила псятину, що бридко ^{несмачно} виявилась! Та голод став дужчий, ніж відраза до погані: всі в хаті ішли її.

*

Кістляві спостерігачі, що стояли недалеко від перехрестка, перезирнулися, коли відходили, взявши напрямок до свого родича — давнього каліка.

Він колись так відморозив собі обидві кисті рук, що їх довелось відрізати. Жив милостинею: просив, сидячи на вулиці, і гроші брав колінами і обрубками рук, якими вів їх до кишені; обрубками ж вів вижебраний хліб до рота — їв, придергуючи ними. Мешкав одиноко.

Обидва перехожі, голодні до лихоманковости, мов помішані, що тепер з'явилися до жебрака, були йому двоюрідні брати, — сказали, бігаючи поглядами:

— Зайди до нас сьогодні! Переночуєш. Дещо істи буде.

Чемно подякував він, нічого не підозріваючи. Коли ж прийшов гостювати, то в сінях стояло четверо: два родичі і два їхні спільніки, — перші боялися, що самі можуть не впоратися з калікою. Було надвечір; в сінях темно. Каліка став біля дверей і не наважувався заходити, бо вже — недобре передчутия на серці. Один з родичів виступив за поріг і запрошує, не дивлячись в очі:

— Заходи! Заходь, не бійся, в нас є дещо істи, — хліба трохи...

Потім розповідали люди, що той родич навіть показав кусник хліба каліці, коли заманював.

— Заходь! — настоював він.

Каліка був зболілій душою, голодувавши з самої осени; повагався недовго і зайшов. Як переступив поріг, — враз дожидачі ^зчепилися в горло. Він, хоч худий, але живливий, відчайно оборонявся; вчотирьох насили подужали, бо були кволі. Вже, коли один скопив за ноги, а три валили в плечі, він упав; тоді накинулись і задушили його.

Через два дні Дарія Олександровна, біля хати, почула розмову чоловіка і жінки, що проходили мимо.

— Наш сусід, калічка, пропав, — міркує чоловік, — не інакше, як до родичів пішов: там і пропав...

— Куди б же ще? — сказала жінка.

— І я так думаю: порізали на м'ясо! Заманили і порізали.

Дарія Олександровна застигла, налякана; уявляє, якого каліку різано — ніби тут, в сінях, було! крик і противлення.

Аж темна неміч напала від згадки! І дивно, як люди певно правду знаходить і здогадуються. Ніхто ж не бачив, куди покликано каліку і де пропав, а знають люди: докладно знають, що сталося, ніби ясновидці. А можливо, опинився хто-небудь поблизу як свідок; або один з тих божевільців чутку виніс...

*

Доїдали собачатину, присмажуючи повторно і прислюючи; остигіда — від неї всіх нудить.

Одного дня хлопець брав торбу, намірившись піти в ліс.

— Гляди ж, — велить мати, — ні до кого не заходь, хоч нехай як припрошуєть і заманливу їжу показують!

— Ні! Крім лісу, ніде не буду.

— І там обережно ходи, бо ловлять... ходи, де хижих нема, і не приставай ні до кого!

Андрій, гостро попереджений від матері, взяв торбу і пішов у ліс, що починається ген за греблею. Де гурти людей вештаються, там не страшно: при нападі треба кричати, і сусіди оборонятъ.

Минувши байрак, хлопець поглядає на високі сосни, що на їхніх верхівцях лелеки помостили гнізда. Не добрatisя туди, бо високо, здається, аж під хмарою; а стовбури без гілок і сучків.

Полянами люди проходили в різних напрямках, шукаючи єстівного. З'явився чолов'яга, запалий скронями і оброслий, як сірий ведмідь. До ноги прив'язав собі один кінець вір'овки, яку потім обмотав навколо стовбура; взявши в руки другий кінець її і хитро діючи, погнав угору: скоро добрався до гнізда. Другий мав саморобні кліщі з заліза — великі, як для ремонту телеграфної лінії. Вибрав ще більшу сосну і, чіпляючись кліщами, прив'язаними до чобіт, виліз на верхів'я; там почав хазайнувати.

Андрій позадрив їм і відійшов на бічні доріжки, де хлопці вже нишпорили в купках старого листя — переворушували, виглядаючи живих створінь. Він теж почав перегортати; захоплений, відійшов далеко в хащі. Помітив біля коріння кущів здоровенного їжака і на мить заціпив з несподіванки, коли ж отямився, то плигнув і накрив його мішком. Зразу ж поніс додому здобич.

Мати раділа:

— Буде страва! Це — чисте м'ясо.

— Який колючий, — промовила Оленка, повішивши доноюю по рудих і трішки сивастих голках.

Мати обматрала їжака, ніби порося; на полум'ї колочки його обгоріли і шкірка взялася скоринкою. Спеченого, подано на стіл і порізано шматочками, іли, со-

лячи. Хоч хлібного не було, але посолене м'ясо і так всім подобалося. Оленка, досі мовчазна, хвалила:

— Смачний їжак!

І мати тішилась, бачачи, що доня охоче єсть, і сама теж хвалила печенину. Жадібно їли всі, бравши тримачими руками, вже тільки бліді і приреченні привиди замість людських істот.

23

Потяг став на глухій станції, коло перелісків, і враз пройшла чутка: довідки перевіряють. Недалеко від дверей будинку, на пероні, збився натовп під вартою — са-мі селяни з торбами. Від потяга весь час приганяють народ.

Почалася втеча, хто куди! Спершу вартові переслідували, а потім відстали, бо надто багато збігців між кущами і деревами. Можливо, хотіли вартові скопити хоч невелику частину і показати, як справно стережуть, ганятися ж довго були неохочі. А люди в перелісках пересиділи до вечора; потім одні пішки подалися до спокійнішого місця, другі вернули до станції, гадаючи, що стихло.

Мирон Данилович минав кущовиння, переярки, пагорби, сподіваючися набачити якусь поживу, аж поки вийшов на берег річки, біля якої сірла руїна — рештка оселі, видно, заможної. Скрізь бур'яни, як бор. Тишина мертвa: не обізветься ні тварина, ні птах, і нема голосу людського. Пустка, що жахає. Тільки кістякуватий чоловік якийсь, мов Адам — голий, підійшов справа наліво до піврозваленого будинку і, відхиливши бур'яни, поліз у віконну відтулину, ніби нору.

“...Тепер — печерні! от куди завернено”, — огірчувався Катранник, відходячи геть.

Обережно підступав до станції, де вже потяга не було, як і озброеної варти також. Рідко сходилися подорожні застоловати чергу: на цілу ніч, безконечну ніч, що змучувала на смерть. Потрібен був сея, щоб відсвіжити сили, але сея тікає від очей притуленого долі до стін, бо і величезна тривога облягала незримою хмарою.

Прибув потяг, а нікого до вагонів не підпускали. Знов — дожидання, якому, здавалося, нема кінця. Аж над вечір пощастило злізти в вагон, відчайно штовхаю-

чи сильніших, через що навіть забув чоловік спитати про дорогу, і повезло в несвій напрямок.

Катранник почував, він — зовсім хворий, хоч міг трохи рухатися. Мусів пересідати; в вокзальному мурешнику, затопленому димом від газетно-махорчаних "самокруток" і їдкою пилуюкою, ломило груди і тьмарилось зір. А уява, недужа і збайдужіла, відзначила, що в істоті життя вичерпано — так корінці рослини знищуються в ґрунті, надовго заставлені без поливання і дощу. Коли скроплювані, то надто скupo: слабнуть і, зрештою, тратять снагу і всихають.

Якби тільки додому прибути, до стін, з якими звикся. Їхав далі в вагоні, мов сон бачив. Добіжи потяг просто до рідних околиць, Мирон Данилович мав би силу мірно до хати дійти. А от — нова пересадка, з цілонічним жданням докатувала остаточно! Він пропацій висів на своїй станції.

Близько село; а йти він не може! Зібралася з останніми силами, робить кроки, однак, не пройшовши третини відстані, лягає на збочині дороги, коло всхлих билинок.

В той час начальство, що так любить роз'їжджати, котило мимо станції вантажною машиною, з ящиками, пакунками, натоптаними лантухами: ніби до МТС чи до сусіднього радгоспу. Нешвидко бігла тягарівка, бо вибоїни на дорозі з вигурком підкидали щохвилини. Попереду, в тому ж самому напрямку, потрусили два драбинчасті пси. Машина, хоч наздоганяє їх, але не пережене: вони, наддаючи ходу, тюпають першими. Один — короткошерстий сірко з білою латкою коло вуха, другий — волохач і рудавець весь, при піскуватому відтінку. Бігши, вони обнюхували бур'янці і колії; часом на мить придергували лапу, а потім знов пришипливували, мов би пам'ятаючи про якийсь обов'язок свій. За ними сунула автомашина: погуркуючи і виторохкуючи на заглибинах дороги і твердих горбовинках.

Мирон Данилович чув гуркотнечу, але не зважав. Коли пси добігли до нього, вмить зупинилися, нерішучі; не знали, що — далі. Підняли голови і оглянулись на "грузовик", потім обидва, спершу сірий, за ним рудавий, зійшли з дороги набік: до лежачого. Носами повели по одежі, після чого торкнули ними сухі билини поблизу. Обнюхавши, стоять — не зрушаться з місця.

Порівнялася тягарівка. Окулярник, що сидів коло шофера і димів папіросою, недбало зиркнув крізь прямокутник віконця на лежачого. А два дрібніші, гайдані при вантажі, повели непогідними поглядами, ворухнувши губи в такому виразі, ніби лежачий страшенно образив тут і скривдив їх своєю присутністю: обох, які проїжджають з важливими речами. Підкидаючися з ними, швидко проминули, — тільки помигнули на картизах їх приржавлені зірки.

Старший партієць, надумавши, подав шоферові знак — стати. Вискочив на обочину і підступив до селянина. З першого ж погляду, кинутого зблизька, переконався: він! той самий, хто знає, де чаша; хто зневажливо посвічує очима, мов сова, — він.. до чого дійшов?.. погас! погас остаточно, він — доходяга, йому кінець. Стримуючи нерви, одночасно відчував Отроходін, що незвична приkrість ніби виросла в сумну помилку, а чиу? Після втхі, стишений, аж до болісного пережиття, зберіг, однак, суворий вигляд. Підійшов зовсім близько, — тоді пси, косо глянувши, відступили набік; водять носами по траві, а часом піднімають їх в напрямку автомашини і втягають повіви відтіля, чуючи привабливий запах.

— Чого ти лежиш? — питав Отроходін.

Селянин мовчить, припавши на правий бік і глядячи безвідразно через дорогу: в простір поля.

— Знов мовчиш? Бач, намовчався до чого!

Селянин, мабуть, хотів щось відказати, бо рухнувся, але — чи відчув велику слабість і застиг, чи роздумав...

Отроходін теж примовк: дивиться вже навіть із жалем, досвідчивши собі, що це — останні години життя для лежачого; дивиться, а чомусь його починає вражати і прикрити рослинка біля селянина. Недалеко від голови, вона рівномірно і лагідно коливається вітрові і коливається, ніби припадає до вмираючого. Все схилє свою дрібну, до мізерності дрібну квітінку, дрібну і такого кольору, як борошно, тільки не біле, а сірувате... вона нервус Отроходіна, бо з ритмічною постійністю гойдається і з такою живістю, мов тріпочути, мов спочуваючи: все хилить квітінку; мов побивається з жалю. А селянин мовчить і знати на лиці давній вираз — впертий і замкнутий, вираз незгоди, тільки вже без гострої риси, болем зломленої.

Отроходін думав, що ж тепер питати? І тільки одновиринуло з глибини його чуття — в свідомість, як перевонання, пройняте відразою: що селянин повинен просити його; так, просити, і в цьому буде непохитна певність!.. просити прощення повинен в нього, Отроходіна, навіть стати на коліна. Тоді можна щось зробити в поміч. Інакше — ні! Коли ж прощання попросить, на колінах, можна буде змінити все.

Отроходін знає, що міг би довезти селянина до станції, або їдути ввечері назад, довезти до села, навіть відрізати трохи хліба. Взагалі, буде зовсім інше становище, яке? — очевидно, набагато краще. Бо все так сприялося. Треба щось сказати.

— Це востаннє тебе питую — відкарбовує Отроходін, ще близче підступивши, — питую востаннє: де чаща? Дістанеш зерно і борошно, яке тобі показано і обіцяно. Ну, не будь божевільний! Ти ж на краю прізви. Я жду...

Селянин відвів очі від поля і хворісним поглядом зупинив їх на Отроходіні: довго розглядав, ніби впізнаючи і зосереджуючися думкою. Здавши собі звіт, хто перед ним, скорбно поворував губами і після зусилля, зрештою, вимовив — без злости, без презирства, тільки з бажанням не бачити, — вимовив, злегка махнувши долонею від себе:

— Іди!..

Це і образило Отроходіна — в його прихильному намірі, і обурило; він зім'яв папіросу в пальцях і зв'язав губи в настирливий вираз. Круто повернувся і твердими кроками попростував до свого місця в тягарівці. Не оглянувшись, не сказавши ні слова.

*

Коли тягарівка покотила далі, таки випередивши пісів, ці останні підійшли до селянина. Постояли непорушно, потім, знічені, померхтівші очима і знов торкнувши писаками одежу і траву, знов потрусили дорогою. Там нюхнули гумовий слід тягарівки, потім відхилилися від нього до сухих бур'янців, стоптаних людськими ногами.

Катранник лежав, аж поки нагодилися хлопці з села, що їхали возами: вони лагодили шляхи і діставали харчі за роботу; з того жили. Побачивши лежачого, спинили одну підводу і питают:

— Де ти взявся?

— Вертаюся, хлопці, з заробітків, — хрипко відказує їм Мирон Данилович, — іти не можу.

Помогли йому сісти на підводу і, повернувшись до села, повезли. Біля околиці він зліз, а хлопці, скрутівши на бокову, коротшу дорогу, подалися доганяти своїх.

Мирон Данилович ішов недовго; не може ніяк! Знов лягає — коло самих хлібів, що листками в вітрі мирно і лагідно шелестять, мов хлюпають в зеленій ниві, нахиляючись до селянина. Він назривав листя і почав їсти: пожувавши трохи, зовсім знехочтився. Приліг і заснув. Прокинувся жахливо слабий.

Якраз тоді хлопці, що підвозили, верталися пішки додому, — знов побачили лежачого і обступили його.

— Чого ти й досі тут?

— Не можу йти...»

Було йому зовсім недалеко: спершу вниз через ві долинок, а потім на півзгір'я, звідти навпротець — до хати.

Підождали хлопці; коли надійшла їхня підвода, знов Мирона Даниловича підвезли, вже до його двору. Висадили недалеко від воріт і поїхали далі. Він, як став на землю, хоче рушити, але тяжко йому, — спиняється, пройшовши кілька кроків. Два односельчани, батько і дорослий син, проходили і поздоровилися. Старий говорит:

— Довго тебе не видно було; думали — пропав.

— Може, те й станеться, що думали! Аби дома.

Вони завели його в двір, а самі пішли своїм напрямком, через бур'яниця на вулиці. Тоді постояв він і, не маючи сили триматися рівно, ліг на спориші. Був смертно недужий. Хоч бачив перед собою поріг, а дістати не міг, — не міг навіть рукою ворухнути. Відвів очі від дороги, подивився на небо і подумав: «якби на дітей глянути...» Раптом в серці проблиснув короткий, але немовимо сильний біль, і все навколо зникло відразу.

Якраз тоді з хати вийшла родина, бо крізь вікна по-виділося, що хтось прибув і в дворі ліг. Діти дивляться: то їхній тато лежить і вже видно — неживий.

— Татусю! — закричала Оленка, як не при собі, гинучі від болю душевного, а потім обернулась і знов криком: мамочко! — і стала бити себе рученятами в груди, раз за разом.

Мати, побачивши, що дитя її пропадає від нещастя, вхопила Оленку і пригорнула до себе:

— Перестань, рідна моя! Перестань, підоожди!..

А синок, збагнувши, що сталося, не міг нічого вимовити: йому кругом почало плавати, — він заплющився і нахилив голову, мов під чийсь помах, застигнувши коло матері.

Вона ж, взявши їхнє горе, вже сама чує, що от-от підкоситься на місці, як стеблина, їй все з світу стало в очах грізне і страшне, і ніби валиться крізь морок. Ось, вона — сама з дітьми, перед найлютішим лихом, від якого повороту нема. Схилилась до Мирона Даниловича: дивиться на обличчя його, аж землистє, на очі, що позападали. І, потерянна, не добере, що робити?.. але, як подумала: “може, він опритомніє”, враз наказала дітям:

— Поможіть мені!

Взяла мужа під плечі, щоб до порога тягти; а діти плачуть, не рухнуться.

— Не бійтесь, може, тато ще житиме, — помагайте!.. Вони беруться, але підмоги мало. Втягли Мирона Даниловича в хату і поклали на широкій лаві, коло вікна, і внесли торбу.

Дарія Олександровна пробує пульс на руці в чоловіка — не б'ється! Взяла тоді дзеркальце: перевірити, чи ще є дихання; підносить до уст лежачого і так тримає. Через хвилину оглянула поверхню стекла — там немає сліду від пари, тільки відсвітилася сірість стіни, мов стіни могильної: в глибині дзеркальца.

Дарія Олександровна спершу не довідомила собі цілком, що це означає, коли це через мить ясно визначилося в її думці, всім значенням своїм, вона мало не зомліла. Вронила дзеркальце, яке розбилось на два більші кусники і багато дрібних скалок, вузьких і нерівно видовжених, з косими і гострими обрисами: так, мов світ серця її впав і розбився навіки.

Тяжко їй стояти, опустилась на діл коло покійного і шепотіла: “Мироне мій, бідний Мироне!” — сковала обличчя на його рукаві і затихла.

Діти плакали, але вона не чула. Здається, пройшов вік. Вона підвельась, постоявши трохи, набрала води в миску і взяла рушник. Злякані діти глядять то на неї, то на мертвого тата, — в очах слози, мов застигли.

— Подерж рушник! — сказала мати до Оленки.

Обмила покійникові обличчя і руки. Посилає сина:

— Принеси щітку!

Вибрала посвідки з кишені і поклали в скриню: як коштовність. Обчистила одежду на чоловікові.

Коли посуетено, вона знайшла надпалену свічку — ту, що для мами горіла в похороні, — і поставила до рук покійника. Огник брався тонкий, мов голубиний дзьобик, напроти ночі довкруг, звідти пітма напливала і тяжко обложила, ніби кам’яна, хоч і не спромоглася того свічення вбити. Стояв огник: такий сумирний! Ледве, ледве поривається на боки, синястий при зігнутому ґнатику і — мов кривавий вгорі, в вістрі прозорої пелюстки. Посередині він ясно білів дрібною зіркою. Розходилось від нього трохи світла кругом — до кістлявих, аж воскуватих пальців небіжчика і до сірого обличчя, затопленого глибокими тінями.

Вже діти поснули, не питуючися їсти, але мати все сиділа коло покійника; відходили хвилини, а з ними — всі її сподівання на життя. Зосталась навколо велика і чорна пустеля, і якби не діти, вже на світі для неї не було б нічого. Тільки їхні серця ще тут, при ній: в хаті, як на острівці, серед моря смерти і темряви.

Погасила свічку, що доторяла. Вийшов місяць; про-кинув крізь просвіт між хмарами і крізь хрест віконної рами — струмок блідого холодного світла на обличчя чоловіка. Воно ж тоді знов вирізнилося з ночі: в рівності кожної риси, означенії проти тьми, і в таємничій вроочистості, ніби під час дивного сновиддя. Але скоро місяць сковався і той вигляд погас.

Дарія Олександровна, відходячи на сон, все повторювала собі: “Він був такий добрий до нас”. Лягла, але не могла заснути, і знов повторювала в думці: “тихий і добрий до всіх...” А все тяжкі почуття напливали, наче кінчалися всі часи і міри існування, і надходило саме нещастя. Так, буває, повідь з нічною кригою переливається через поріг і вже хлюпає до шибок.

Однак — тиша в хаті, глибочезна тиша, мов на дні могили, накритої стелею.

*

Вранці діти прокинулися раніше, ніж Дарія Олександровна, але ще не зіходили з місця — довго сиділи мовчки, в великому страхові перед покійним татом. По-

тім вони, нещумні, мов примарки, але вже дверима збудивши матір, вийшли за поріг і притулилися до почернілої стіни: мружили очі від сонця, що зійшло світле, аж сліпуче. Почали заступати його хмари і скоро зовсім заслонили — день смутний настав при них, ехожих на попіл, полосканий негодою і обвітрею.

Мати, прибравши, стала знов коло мертвого. В нього обличчя так страшно занепало! По лідборіддю, давно не голеному, взялась просивиною порость, хоч вуса були без неї. Закриті очі, посеред великих і темних ямок, опуклилися сірувато. Найстрашніший вираз мертвоти ліг на чолі: в відтінку навиразимо іншому, ніж завжди був, і прикро вражаючому несхожістю на звичайний вигляд. Особливе — при потоці огністого світла з пілбок, що проливалося на обличчя. Але зберігся давній відзнак думки, такий знаний за багато років. Хоч тепер тлін, ніби з підзем'я піднявши, пройшов під сірий покров тіла і проступив загроазливістю: для того навіть, хто гляне! Але вона не боїться; бачить, що крім грізної прикмети, яку тлін поклав, — все мріється інший стан. Спостерігає на вустах, що розгладилися і міцно застигли в незрушимий обрис, — там, крізь сухість мертвоти, позначився спокій; глибокий спокій і добрий, далекий від давніх думок, і тяжко збегнути його: спокій, як буває в тихих дітей. Обличчя дивує зміненістю і поруйнованістю образу: чуже в інності і втіряне для світу, де вже і сонце знов закрилося, а хмарна тінь заслонила шибки. Настала така скорбота! Найдорожчий в житті, хто лежав під тінню, був їй незрозуміло відчужений, мов стали тут і розділили погибельністю назавжди — невидимі мури. Подолати їх ніякою силою людською не можна і не можна цікому, нікому відпроситись. Відчувши, що ніби сама вже скована в незображеній і невмолимій неволі всього лиха, вона заплакала: з такою великою розпукою, що забирає душу, як буря — кущик. Без крику і стогону, без шепоту навіть, а з слізами і судомою всіх грудей, мов вослем, якого людське серде вже не витримає. Знов присівши навколошки, вона раз по раз стукалася чолом об край лави, біля ліктя покійникового; як потерянна, шепотіла: “ми з тобою ж не сварилися ніколи і гарно жили, нехай діти колись скажуть; а не судилось нам тут зостатися... і я чую — піду слідом за тобою, бо немає сили мені... побуду

з малими, поки зможу! — прости, якщо кривду вчинила, а ти ж ні в чому проти мене не винен... зустрінемося там, де Бог покличе”.

Вона, підвівшись, поцілуvalа чоло покійникові і руку. Як вийшла за двері, — покликала:

— Діти, будем нашого бідного тата хоронити!

Боязко глянули вони і підходять: хлопець спокійніший, ніж Оленка, що починає третіти: дрібно, як недужа; збивається з кроку, наче не бачить нічого перед собою. Але очі широко розкриті. Мати вводить малих — прощається з покійником:

— Просіть тата, щоб вибачив, коли гнівали його, і цілуйте руку!

Вони пошепотіли і торкнулися устами до татової руки, як мати велить. Були такі непорадні, що вона мусіла щокроху провадити їх. Коли сказала їм:

— Моліться, щоб Бог помилував тата! — посилали вони голови, знаючи, як треба в думці прооказувати прохання.

Мати вивела їх в сіни і тихо загадала:

— Ходімте могилу копати!

Взявшись дві лопатки, пішла в сад, а діти слідом за нею. Вибрано місце поряд бабусі і старшого сина. Мати поволі копала, часто спочиваючи; помогав Андрій — при другій лопатці, а Оленка вигрібала землю, коли інші спинялися. Півдня рили, хоч яма неглибока.

Прийшов час хоронити покійника. Стали коло нього в хаті, — як виносити? Мати думала: чи класти на рядно і волочити, бо підняти неспроможні; чи сунути з лавою, мов з нарами? Вона вербова і суха, нема ваги, — так і вирішено. Взялася мати тягти за важкий край, а діти помогали їй, штовхаючи лаву, коло татових стін. Довго так пересувалися, зовсім повільно, з відпочинками, поки дійшли до могили.

Труни нема. Принесли дошки, на розпал бережені, встелили ними дно ями, а в голови поклали подушку. Обпустили покійника і накрили його простирадлом, замісто савана; накрили і почали кидати перші грудки. Але зразу ж і спинилися. Коли земля впала на мертвого, почався плач; діти, припавши до Дарії Олексandrівни, аж зайніслись і ніяк не могли втихнути... жаліли тата дуже: був світлий словом і серцем до них, як при небі, — ніколи не чули окрику недоброго.

Стишилися малі, і мати наказала півголосно: загортати могилу. А ще довго не могли зважитись вони. Як скінчили похорон, поставили, збитий з двох планочок, хрест над свіжою землею могилки.

Стояли втрьох, тісний гурток, — несила їм відійти; і вже не знали, зоставши самі слабі, без кормителя свого і оборонника, чи можна їм вижити на світі.

Коли верталися в хату, сунули лаву назад, бо хтось міг взяти вночі і порубати на дрова. Мати лягла, почуючи, що вже вона теж — як мрець. Лежала безтімна з годину; раптом глянула на дітей: дивно!.. вони все сидять і дивляться на неї, але так жалібно, що в неї серце стрепенулось.

— Їсти хочете? — промовила вона.

Діти, голодні люто, мовчать собі, не скиглять і не просять нічого: німо терплять, мов сама стареча. Пішла мати до торби покійного. Знайшла хліб кукурудзяний і відкрайла скибки, — діти на них очима вп'ялися! Потім трішки зняковові: ждуть.

— Беріть: це тато нам приніс. Добивався з останніх сил, щоб нам дати. Спом'яніть, дякуючи, так годиться!

Дала дітям ще хліб і відвернулась, ховаючи свій плач. Почала гріти юшку. Хлопець обачливо ів — так, що стеріг кожну крихтину, з долоні брав її устами; в той час, коли Оленка з'їла половину своєї скибки і поклава недалеко від себе.

— Чого, дитинко?

— Вже не можу.

— Як же так?

Оленка мовчить; але згодом питаеться:

— А ви, мамо?

— Я потім, я вже — потім.

Незвичайно стала доня. Байдужна і вже з іншою відчутністю, ніж завжди: ще сердечнішою, але вже дальшою і чужішою; ніби відділена від всього; як світліко, що, тріпочучи, пригасає вранці.

Ніч випала темна — нерозглядима; і досвіт видався безсвітний, з хмарками на всюму небі, наче димучими, що бігли і бігли без кінця. Зрідка накрапав дощ і скоро переставав.

Збудилась мати рано і почала варити неzmінну юшку: з рештою кукурудзяного хліба можна поснідати. Андрій поворушився з одяганням і пішов до води — випив півкухля; поникавши по хаті, говорить до сестри. Потім питає здивовано:

— Мамо, чому Оленка не відкриває очі? — не прокидається...

Раптом різко заболіло в грудях матері, ніби хто вдарив. Моторошний здогад пронизав її свідомість; вона задрижала, обернулася від стола і йде до Оленки, а ноги її підгибаються і не можуть ступати. Подужавши неміч, мати кинулась враз до маленької, — та вже почала застигати...

— Оленко, що ти з нами зробила!

Пригорнулась мати до п'ятеллого "рупика" і тільки повторює:

— Донечко моя нещасна, моя нещасна!

Замовкла, коли відчула, що в неї серце от-от зупиниться. Так чорно стало вдень. Подумала: "тепер нам без тебе, моя зірочка, життя немає".

Брала її тоненькі, вже неважкучі руки — собі до обличча і обмивала слізами. Все побивалася і не могла втішитись; тихо примовляла: "Мое дитя — таке любе, ніколи не пам'ятало мені кривди ніякої, і все мені прошло, і таке блаженненське мое і чисте, як зірочка мені: чого ж ти впала з неба, і вже не зійдеш мені..."

На серці тяжче було, ніж могла терпіти. Не було вже в неї плачів. Підвельася і стояла, як з каменя січе на; без мови і рухів; хоч вся душа її западала в незміренний морок, як, буває, птиця — з крилами, покаліче ними грозою, спускається в горську ущелину, де візьме потік і віднесе в чорну безвість.

Надворі сутеніло; знов накрапав дощ і стихав. Пускався і торохтів по шибках, збігав: крапля за краплею, що приставали на мить, а потім ще швидше спадали, зоставляючи притінені сліди. Під кінець дня відущ дощ і в синьому повітрі розлилося огненне світло; смугами прорізалося крізь вікна.

Мати ніяк не збереться хоронити Оленку, навіть бойтися думати, що треба винести дитя в садок і загорнути в ґрунт.

Але пересилила сама себе.

День покорону був безвітряний. Вирили яму і на дні помістили верх від маленького столика, що досі в дру-

гій, холодній, хаті стояв. В голови поклала мати маленький ранчик; його з книжками любила носити доня: "нехай, що любила, — буде з нею!" Один зошит заставила собі, той зошит, через який було стільки болю.

Опустили Оленку в землю. Перед тим, як загорнути, оглядається мати навколо, — скрізь бур'ян, тільки одна едина ромашка зацвіла поблизу: невеличка, але з чистою білістю; зірвала її мати і поклала Оленці в руки. Як загортала з сином той похорон і могилку насыпала, отямитися не могла: мов сновида. Недалеко був камінь — сірий, дрібний зернинами. Сіла на камінь і просиділа до вечора, здавалося, сама теж застигла, як він.

Син приходив: щось сказати, чи кудись покликати. Але гляне на маму і змовкне, постоявши поруч, до порога вернеться.

Вона ж, спритомнівші, — враз, як при блискавці, побачила, який світ став страшній!.. дикий, мов пустеля, де володарюють змії, живучі з горя людського. А свої відійшли: заставили тут двох — сиротами нерозрадними. Незлічені душі в погибелі падають навколо. І кожний з живих має горя повно. Безталанні — всіх оточено стінами — з наказу нічних каганів, щоб замучити несвітською напастю і щоб ніде голосу про це ніхто не почув.

*

Минає день і другий; єсти вже нема чого. Вранці мати сказала синові:

— Збирайся! Поїдем, і гляди, таки знайдеться щось, бо тут смерть приходить.

Взяла гроши, що чоловік привіз: небагато, але досить на квитки, доїхати до міста і вернутись. Поклала ключ під стріху:

— Коли розгубимося, то, Андрійку, добивайся до хати, я теж додому йтиму, — не забудь же, де ключ!

Переходили полем; воно порожнє і такі бур'яни вигналися, аж гудуть. Серед них люди бродять, а часом хтось визирає на дорогу, де лежать знесилені: в канаві. Мимо них до станції тягнуться окремі постаті. Ідуть мати і син, — бояться на сторони глянути.

Біля станції подорожніх мало; ждуть потяга, сівши на землі. Дарія Олександровна подумала, глянувши на них: "Як рідко людей зсталось! — і хто цю біду пекель-

ну навів?.. не було такого, відколи сонце світить". Вона міцно тримає сина за руку, хворобливо боячись хоч на хвилинку відпустити від себе, щоб не розділитися в натовпі: "без моєї останньої дитини, якби згубила, я вмру".

Потяг сунувся спроквола, ніби і сам зголоднів з людьми: і димів страшенно, бо, мабуть, сирими дровами топлено його. Ось приїхали в місто. Скрізь черги. З одного магазину, над яким написано, що то для інженерних і технічних робітників, виходили люди і тримали в руках по одному червоному буряку: то все, що ім видано на день. Голодуючі тягнуться в єдиному напрямку; — між ними Дарія Олександровна з сином добрела до двоповерхового і широчезного магазину під кольоровою вивіскою.

— Мамо, що таке "Торгсін"? — прочитавши, питав хлопець.

— Означає: торгівля з іноземцями або чужоземцями, так кажуть.

— З чужоземцями? — перепитує син, — а з якими?..

— Ну, всякі чужоземці ж бувають.

— Чи французи, чи американці?

— Таких ніби тут не чути; нема.

— Тоді англійці або німці.

— Теж, не вони...

— Шведи, мамо!

— Звідки? — їх давно не видно.

— Греки, чи ні?

— Ніби і не греки теж!

— Я знаю: японці і китайці.

— І їх нема тут.

Так і не визначила мати з сином, хто — ті чужоземці.

Але бідні своєземці сиділи на брудній тротуарній цеглі: хлібороби, в яких віднято їхній хліб; хворі і збайдужілі від безконечного ждання, вbrane в лахміття, що держалося мотузками, обкрученими і зав'язаними в часті вузли. Обличчя — жовті і сірі, і такі запалі, що сама шкіра обпинала лицеві кості; або, як не запалі, то опухлі від водянки. Дехто вмер, бо з'їв вижебрані скоринки, коли вже шлунок від довгочасного голодування збігся. Одна бабуся, що сиділа під стіною, мала перекошену шию, а обличчя — в болючій судомі: так і застигло при смерті; недоідений кусник витикає з рота.

— Мамо, чого тут мертві сидять? — шепотить хлопець.

— Бач, аж до хвороби виголоджено, потім знято з них золоті святынки: хрестики та іконочки, а дано шматки їжі і ними добито.

Скрізь снували по "Торгсіну" розпорядники і схилилися за прилавками, сіто викормлені, в м'яких одягах, косі поглядами, повними півприхованої зневаги. Навіть, розмовляючи з людьми, не дивилися їм в очі, а якимись хапкими, ніби почасти притаємними рухами зготували, кому що належить; відавали і зразу ж відверталися — все щось пересували або просто до чогось доторкувалися.

Повно всього: зерно і борошно в мішках, сухарі впаковані, і всяка риба в консервних банках, шинка і ковбаси, цукор і масло коров'яче, — все, все чого треба людині; і так багато, що голодних міста, котрі вмирають, можна було б порятувати всіх.

Але не дістають вони нічого. І коли хто просмікнеться вільно, себто не маючи коштовності з золота і срібла, або хоч скалки діяманту, — відразу в плечі виштовхнуть: грубо, як тварину.

До віконця будки підходять ті, що приносять дорогі речі: серги, персні, браслети, червінці царські, різні столові принадлежності з срібла або алмазі і золоті вироби.

Одна тітка, виголоджена — худа, як могильна пристява, пересовувалася з дрібною іконкою в срібній ризі, тримаючи на мотузочку через шию. Несла так, що всім було видно: беруть з неї при самій смерті. Стала тітка перед опасистим службовцем, що з якоюсь загрозливою понурістю, а при тому з гострим, мов учерплівим, поблиском низьких зінниць, глянув на неї — миттю, ніби величезною голкою нелюдською прошив серце бідній істоті, крізь оту іконку, — і враз, на коротеньку частинку секунди, так і ожив від вигляду срібла.

Коли тітка поклала іконку до вікна, він зачепив її гострими і необмитими нігтями. Швидко покрутів її. Віддерши ризку, кинув на вагу, а саму іконку швиргнув бабусі — так недбало, як цілковито зайдув для нього річ. Сховав ризку в один з ящиків коло себе, нижче, де не видно ні кому з відвідувачів. Відсунув бабусі квитанцю і спонурився в своїй справі коло коштовностей, обвіяніх горем, муками і погибеллю.

Дарія Олексandrівна, страхуючись, поглядає на стареньку: "Вою хоч і гріх ікону спродувати, але треба! Хоч бабуся не виживе, з очей знати... отак, через смерть, багатство роблять!" Була срібна застібка в Дарії Олексandrівни; річ старовинної роботи, материн подарунок... "продам, Андрійка нагодую, а мені хоч і вмирати: чи з подарунком, чи без нього".

Віписано папірець. Вона, тримаючи його однією рукою, а сина другою, мандрує через будинок, проз скляні прилавки.

— Що ми купимо? — питаеться сина.

Він дивиться великими очима на всякі харчі, але мовчить. — Чого б ти хотів?

— Хліба.

— То купим борошно і спечем корж.

Він мовчить: згоджується.

— Вже ми забули і смак справжнього хліба, — сказала мати; — дивись: борошно, як сніжок.

Їй дали трохи того борошна, і вона, знявши торбу з плеча і добувши чисту торбинку, всипала його туди. Схovala торбинку і повела сина мерещій геть, щоб не дражнити неприступними найдками, від яких — спокушення і мука також для голодних очей, що зазирають з вулиці.

Ідучи тротуаром до вокзалу, мати і син бачать невисокого чорнявця середніх років: фабричного, з вигляду, і підлітка, років шістнадцяти, що теж мав темний волос. Вони розглядають вітрини, переходячи від однієї до другої в тому ж напрямі, куди спішать Катранники; підліток звертається до старшого:

— Харчі дурно в "Торгсіні" і на складах лежать, а люди вмирають з голоду. Я б так не робив, — я б нагодував.

— Це ти б так робив: по правді. А вони не хочуть. Хазяї найшлиси!

— Не наші, і не хочуть, — сказав підліток, — вони чужі і вбивці.

— Звідки це в тебе?! — злякано озираючись на сторонніх, питає старший.

— Якби не вороги, — сумовито продовжував підліток, — не вбивали б народ голодом.

Дарія Олексandrівна відзначає собі: "От, ледве хлопець на ноги зіп'явся, а вже причини шукає, вже бачить, відкіля лихо".

А підліток — своє, мов від наведення, вимовляє:

— Знаю, для кого вони...

— Тихіше! Що ти знаєш? — знову тривожно озирається фабричний; побачивши тільки похилені голови замучених і обшарпаних істот, він заспокоюється, в той час, коли підліток доходить до свого:

— Це — чорне діло, оброблене з тими, що звуть себе іностранцями; війна проти трудящих.

— Де це навчився? Мовчи, хоч — поки додому дійдем!

— Я більше ніде не кажу, — захищається підліток.

— Ти в мене ранній! Он до чого достукується: правди хочеш? Довго її шукати.

Вони звернули в бічну вулицю, звідки доносився базарний гамір. А тут, коло магазинів, величезні “хвости”: товпиться селянська біда.

— Там хліб дають, мамо!

— Хочеш ждати? Це — довго.

— Як дуже довго, то краще пойдем.

Повагавшись трохи і боючися нападів на черги, хотіла простувати на вокзал, та вже нехай! — “може, чогось істівного дістанеться синові; як почнуть ловити, — зразу втечмо”.

Стали в чергу за “комерційним” хлібом. Гризли останні маторженики, тверді, як кремінь. Люди юрмлилися до вечора, але хліба ніхто не дістав. Розходячись, казали, що треба чергу застоюти відрання, іще перед світом. Дехто зостався на цілу ніч.

Дарія Олександровна нагляділа, недалеко від магазину, приступці при дверях: там сіла з сином і скоро дрімати почала, опустивши голову на руки. Син, прихилившись до неї, враз заснув. Ніч випала холодніша, ніж звичайно, — з вологістю і пронизливим вітром, який зривав навіть зелений листок з яблуні в дворі і кидав через паркан, на цеглу, ледве освітлену від номеркового ліхтаря. Мати то куяла, то прокидалась, промерзши. Подумала собі, що то всіх відриває лихо від життя, як листок, і кидає в погибель.

Час тягнувся страшенно поволі: мов слімак волочить свою домівлю через мокрий пісок.

Почали сходитися люди в чергу, якраз тоді, коли мати міцно заснула. Розбудив гамір: набилося народу, страх! — вся черга б'ється і кипить; ніби дітвора, бавля-

чись, вужівкою бунтує воду на обидві сторони. Всі кричать і лементують, штовхаються без перерви і напружується рештки сил, щоб не впасти під жорстокими на валами. Когось потоптано, але голосу його ніхто не чує: люди, здається, гуртом віддані душевній лихоманці, досі незнаній; від неї найтихіші, дичавіючи, коять зло. Штовканика віщула і роздражнені люди сяк-так розмістилися в “хвіст”, який проліг гендалеко! Немає нації дійти до порога.

— Треба озвіріти, з залізними ліктями, — сказала мати до сина, — а ми з тобою, як були останні, так і будем тепер.

Здалеку ледве маячить магазин. Ждали і ждали, поки сонце високо піднялося над іржавими покрівлями. Знов — невдача, бо весь хліб “вийшов” попереду, ніж четверта частина черги встигла добути його. Тоді “хвіст” почав розсипатися, хто — куди.

Дарія Олександровна всилу на ногах стойть; от-от голова її закрутиться і світ, стемнівши, пропаде з очей: “мабуть, смерть моя близько, — хоч би не на вулиці!” Пішла вона з сином від тієї черги, не знаючи, що далі робити.

— Може, пойдем додому? — питав Андрія, — в черзі не буде щастя для нас.

Андрій зрадів: скоріш додому!.. там десь можна ховрахів ловити, а тут і самої землі не видно, — тільки асфальт і камінь.

На вокзалі люди юрмляться, ніби в мурашнику. Обстали будинок довкруги і полягали на бруковиках — по всій площі, і в скверику з кволими деревами і розламаною загородкою. Скрізь повно обшарпаних і виснажених селян: ніби цвінттар, який ворущиться при сонці.

Знову ждати, ждати безконечно, поки прикотить потяг, а він спізнюються надовго. Сидить мати з сином під стіною і, зовсім знесилена, знову куняє.

Коли прибув потяг, миттю такий заколот зчинився, що тяжко доступити. Відпихали один одного, протискаючись з несамовитою натугою до дверей, бо для кожного вони були входом до порятунку, нехай і тимчасового, від смерті на мокруму камінні — серед тисяч, які конали.

Натовп навколо засотує, відтягаючи від дверей, і треба відриватися від нього рукавами і торбою; так само

роблять сусіди в загальному вирі. Лізуть через плечі і кричать. Потяг рідко приходить! Кожен, хто смертно змучився, днями лежавши на холодних бруковиках, знов, що коли пропустить двері, то зостанеться на площі труп для мертвєцької тягарівки, і божеволів, продираючися крізь юрму. Від того в двері вривався вир з гамором, стогоном, лайкою, штовханням, шарпаниною; він затягнув Дарію Олександровну і сина, покружив і здавив так, що ребра тріщали, а з одежі, яка поролась, відскакували гудзики. Раптом чує мати, що вона з сином розділена, і їх відносить на протилежні сторони, — шарпнулася вона, закричала з відчая до Андрійка, але її голос потонув серед несвітського лементу. Ще дужче їх віддалено в різних течіях товпища. Пручалася вона, як спіймана рибина, але її штовхали торбі і чемодани, лікті і плечі, збиваючи з ніг, здавлюючи до втрати віддиху і відкидаючи далі від дверей. Ось потяг рушив, і вона зосталася! Почала тікати геть з гущини, бо, коли син десь тут, він її шукає — треба до нього поспішити. Вже пробиратися легше крізь натовп, який після відходу потяга знесилів, мов розмагнічений; рідів і розточувався.

Побігла вона між людьми, кличучи: — Андрійку! Де ти? — Я тут, Андрійку! Обдивляється скрізь, але немає сина ніде; певно, його внесло з старшими в двері і він поїхав. Застигла на місці з страху, при одній думці, що він же дороги не знає і тепер вони з ним надовго розлучені, можливо, назавжди! Була в невиразимому розpacі. Тоді майнула думка: “він спитається в людей, як іхати, і йому скажуть”. Втішає себе мати і вже тільки одне поривання в її душі — скоріше додому!.. спекти корж і нагодувати сина; бо в хаті ж нема нічого їсти.

Ніколи не ждала потягів нетерпеливо, як тепер! — здавалося їй: кожна секунда нарочито затримується і збирає в собі велику вагу, поки стане завбільшки з бріллу, щоб з нечутним гуркотом упасті, а тим часом наступна ледве починає рости. Мабуть, і сама вічність, наче скресла річка, в крижинах-скелях, з мертвою повільністю повзла мимо вокзального будинку.

Прибув потяг; Дарія Олександровна з раптовою і泰山ичною видючістю горя і безвинною хитростю материнської турботи, супроти всіх промкнулася на перон, коли тільки починали впускати. Поспішила до вагон-

них дверей і таки вбігла всередину: сіла при вікні: щоб бачити людей на стрічних станціях, чи там немає Андрія.

Тільки тепер відчула, як смертельно змучена — до гіркоти незносимої і тихого плачу. В очах їй темніє. Скоро заснула, але скоро і прокинулась від постійного і горючого неспокою.

25

Близько додому: переходять степові приміти перед очима. Сили зосталося — тільки прибути до порога, спекти корж для найменшої дитини, тає прикро загубленої, і впасти в останній недужності.

Коли потяг пробігав крізь тунель, під мостом горішньої дороги, селянка побачила свій відбиток в чорноті шибки: подобизна черепа і годі! — черепа, запинутого в хустку, на шії тонкій, як висохла гілка берези...

“Вже чую, — думає собі, — не виживу!.. аби скоріше до хати”.

Дрімає знов; і слухає крізь півсоння, то збуджуючись, то туманіючи, про що разомовляють сусідки: стиха, але виразно. Вже їм нема чого боятися, все кажуть на відчай душі, бо, однаково, перед ними тільки болючий край життя.

Нижчий голос — в тітки, засмаглої, мов сушена слива: хрипкий і з задишкою. Друга сусідка, молодша, з рідким волоссям, що нависло на очі, і дивно блідноюча, як сніг, має голос чистий, хоч слабий, і вривчасто говорити.

— Це через нечисте наведення викорінюють людей, — сказала старіша.

— Отак і є! Пропали ми...

— І дивіться ж, нарочисто напаковують північ бідолашнimi: це з листів, що назад приходять, показано. Аби мучити! Пищуть люди, як послідніми жилами вкладали заливницю; трудивсь тяжко сердешний народ, — третина перемерла, а остатча трохи обживается, провівши лінію. Зачепилася трохи за землю: дихає. Хоч би дали очуняти, на небо глянути. Ні, знов гонять — далі. Так і з заводом: построють, помираючи, і декотрі ждуть просвітку. А їм спокою ніякого. Всіх зганяють з місця, щоб до людської тями не прийшли. Від заливниці турять на завод, а з заводу на заливницю, а тоді знов назад, коли того не треба. Женуть і мучать, мучать і

женуть. Взяли звичку: заганяти в крижане болото, там люди мрут швидше. Все так підстроено — тільки мучити і заганяти з світу. Головарі для цього ж поставлені чортівською рукою; вишукані на підбір!

Жінки мовчали, коли потяг пробігав проз черговий роз'їзд.

Старша зіткнула і згадує:

— От, і наші сусіди, — сім'ю їхню розділено; сина взяли в армію і служив, поки прийшло повідомлення, що батько арештований. Бо, випивши, сказав дещо не таке при гурті; до слова необережного придрались і загадали — в нього був наймит колись. А то тільки родич його: жив одно літо і помагав. Так проголосили куркулем і вислали на лісорозробки. Сина ж, як непевного, переведено в робочу команду, до тих, що люди звуть дурноробами. І послано десь залишницею вшивати на диких місцях. Дома зосталася мати: сама. Одержуvala листи від усіх. А через рік від чоловіка вже — ні слова. Тоді взялась клопотатися, щоб дали до нього пропуск. Чоловік її так занепав, що ледве рухався. Робота страшна — надсильна; люди падають мертві, а нових все гонять і кричат: роби швидше! роби більше! Вони вже зачали мішатися розумом, — ходили мовчки і губили пам'ять про себе. Одного разу той чоловік пішов до річки, де сплавляли зрубане дерево, і там повісився; його зняли, та вже було пізно. Якраз тоді приїхала до нього жінка, здобувши пропуск, — приїхала, а назустріч не суттєвий мертвого.

— От добре! — кажуть їй ті, що несли, — е кому поплакати над біdnim чоловіком. А над нами ніхто не пожуриться, як пропадем.

— Горе всім. І вислані мучаться, і дома не краще, — промовила молодша.

— Бо це перед пожежею світу.

— А вже ж так! — згодилася молодша, — мучать, як чорти. От, і в нас: комісія з Москви насіла. Всіх тягнуть на допит. Одну вхопили і душу вимотують: скажи, де хліб! Зв'язали її руки за спину, посеред сарай підвсили за коси: вузлом коси скрутили і скріпили з вір'юкою, тоді підтягнули через перекладину. Довго висіла жінка, з болю аж отерпля. На босі ноги їй зачали хлюпати морозну воду. Шкіра сколодніла, і вода задержувалася; скоро вже льодова кора стала. Вони ж обливали

знов, раз у раз, від того крига все наростала, поки ноги опинилися в морозних чоботях. Вода, стікаючи, так і позоставляла внизу шпичаки крижані, скожі на бурульки під стріхами.

— Де хліб сковано? — все кричав їй в обличчя мучитель.

Вона мовчить, довго мовчить. Пам'ятає, що під нивкою в ямі сковано мішечок зерна — дітей нагодувати; помруть, коли віддати його. І через те мовчить. А вже ось їй стало так недобре! вона чує: смерть приходить до неї; що тоді з дітьми станеться?.. пропадуть без неї. Тепер їй — аби жити, врятує дітей і без того скованого зерна.

— Пустіть! — вже не казала, а харчала жінка, — я скажу.

— Ну, так би й ранше, а то замкнула рот! — посміхаючись проговорив допитувач, — одв'яжіть!

— Кажи тепер, а то знов підвішу! — накидаеться він з погрозою.

— На нашій нивці, що над яругою коло горбка, третього від межі: під озиминою, — шепотіла жінка, ледве жива.

— Роззуй її! — командує допитувач своєму помічнику; і той ломакою розвиває крижані чоботи, тяжко, до крові ранячи ноги своїх жертв. А вона болісно зіткнула і затихла навіки.

— Не жаліють же нікого, — зауважила старша.

— Нікого! Розсобачилися...

— Ні малих, ні великих не жаліють, — продовжує старша. — До нас насунули якісь двадцятитисячні чи що, з тієї ж Москви, розгнідалися в несвоїх хатах і давай викидати хліборобів на вулицю. Викидають з дворів кожного, і дорослого, і дитину, прямо в грязь і на холод, бо вже настала осінь. Ідуть в один двір. Там самі діти в хаті сидять: їхніх батьків вислано, а матері померли. Кричить партієць на них:

— Забирайтесь геть із хати!

Діти не рушаться, — тільки глядять запалими очима на чужих людей.

Лаються тисячники і, покликавши сусіда, наказують йому:

— Викидай дітей!

— Не можу. Що хочете робіть зо мною, я згоден загинути, а дітей викидати не можу.

Вилаяли його брудною лайкою, по-московському, і прогнали з двору. Самі взялись до дітей: похапали їх і викинули на морозну гризюку. Так викинуті діти і валились на холоді: хто де притулився, — цілий тиждень мучились. А ті ж, вражі тисячники, і тоді не дали дітям спокою. Посдали віз; забрано на той віз дітей і також матерів, які розшукалися, і відправлено за тридцять верст до байраку: викинуто всіх вниз. А там же глибоко! багато дітей, коли падало, покалічилось; там і конали, поки смерть їм прийшла. Декотрі сім'ї раніше сковалися в сільських кутках; люди їм сказали: вирайте ями в землі, на пригорбах чи скилах — робіть собі житло, ми дамо вам, що треба, лопатки і дерево.

Рили житло бездомні і там якось тулилися до самої зими. А взнали ті тисячники, обступили і повикидали бідних на сніг: тоді багато на смерть померало.

Жінка з двома дітьми тулилася в хлівці, в дворі знайомих, ніби в хатці. З'явилися тисячники і на сніг викинули, — діти чіплялися, просили, плакали, а нікого з тисячників не розжалобили: загиньте і тільки! Під вечір один старий сусід каже вдові: так пропадеш! — іди в город, в Харків, до моого сина — він із сім'єю дещо має, там і робитимеш, і прогодуєшся. Жінка послухалася; одну дитину в того сусіда зоставила, а з другою поїхала в місто, її прийняли в добрій родині; на початку годувано потроху, бо вже була опухла. Отак робиться!

— Бо все інакше стало, — пояснює молодша, — колись убивали тільки вночі, а тепер і вдень; і людей до того призводять, таких, що вже не тямлять себе.

Потяг стугонів, перебігаючи через простори, вкриті бур'янами. А дві душі ніяк не відстануть думкою — від того, що діється.

— З дітьми і в нашім селі так: більшістю попропадали, — згадує молодша. Один чоловік на околиці, недалеко від нас, раз вийшов з хати поратися в садибі, слабий і ледве рукою водив. Бачить хлопець, що тільки тільки ноги переставляє; от і журиться чоловік, знаючи його: “дивися, сирітка тут! це б йому шматок хліба дати, бо мале та бідне, а де ж я візьму? — сам скоро погляжу і діти зо мною”. Зробився той хлопець, як тінь. Був сирота круглий: батька на війні вбито, а мати ще не встигла сина виховати, як померла; так і бродив він по людях. Побачив клуню в сусідньому дворі, туди і

зайшов. А дядько думає “хай там у куточок заб'еться сирота і відпочине, завтра я йому чогось з’істи понесу”. Увечері вернувся дядько в хату — не бачив, щоб хлопець із клуні виступив. Другого дня взяв дядько матережник: це і в вас, мабуть, однаково печуть мішанку, бравши кільця з споришів, серіжки з берестка, лободу, крапиву і всячину разом: взяв і поніс до клуні. Прочинив двері, зразу протягом війнуло знизу; поламаний реманент по кутках і соломка, — дивиться дядько, ніде немає хлопця! Походив сюди і туди, немає! таки немає. Хіба вночі вийшов, а куди? Постояв дядько і вже хотів вертатися, аж тут його морозом обкинуло — побачив кров! В одному місці розлита по соломі. Багато потекло. І видно, хтось затирає її, вінком, чи що, а вона все ж зосталась. “Он що!” прошепотів чоловік; чув, що холод обняв йому всю душу: “божевільні вбили хлопця! і — на м’ясо... тепер готовують з нього їжу... страх який! Дядько вийшов швидко і вернувся в свій двір. Не знаходить собі місця. “Хоч міліція — собачня, а хтось же мусить на світі за таким ділом глядіти! Хай хоч тут порядок наведуть”. З’явився до сільради і там, зустрівши міліціонерів, розказав їм, що бачив. Пішли вони в той двір робити обшук; і дядько з ними, і ще одного взяли в дорозі.

В хаті була сама господиня, — її чоловік давненько помандрував кудись. Господиня мовчазна і нерухлива: стояла, ніби стовп, тільки очі світилися її лихоманкою. Враз затремтіла вся і знов — як стовп; мовчить; дивиться широкими очима і нічого не тямить. Дядько побачив: “так і є! вже розуму рішилась”.

Заглянули в піч — стойть чавун; витягли його, а там хлоп’яче стегно порубане: холодець варився. Решта була в погребі.

Повели господиню до сільради, там замкнули в “холодну”, а коли знов прийшли брати і вести в місто, вона на мертві лежала.

Слухавши розмову в вагоні, Дарія Олександрівна мучилася від неспокою; як почула ж нагадку про напасті на дітей, то тривога, мов зализна розпечена гадюка, заворушилась на серці. Скоріш би додому!

Біля душевний і нетерпливість накипали від кожного почутого слова: з переказів про випадки, що і сама Дарія Олександрівна знала. Якраз тепер, при спогаді про загибелі дітей, її на душі зметнувся найгірший

ропач. Страшно навіть уявляти нещастя, хоч так насторливо, з беажалісністю нав'язується бачення само: як син її терпить подібно до тих, котрі пропали. В байрак вкинуто чи що. Вона обмірала безперестанку при кожному пробліскові того уявлення і боялася чути розмову сусідок, але, супроти свого страху, чула її, пропустивши малу частину, серед вагонного гомону і гамору, перебиваного брязкотливим стугоном потяга. Знов — голос старшої:

— В сусіднє село іду, а там біля крайніх хат повисувано дошки і чорним написано, що нема нікого.

— Багато тих дощок іще буде, — говорить співбесідниця.

— Звісно, буде!

— Хто заставесь, того за дрібничку судять і — в Сибір, в снігу домучити.

— Бо це домовлено: вигубити найбільше; дано такий розказ. Викидають людей з хат, в ліси, щоб там мерли. Багато з нашого села там опинилося. Викопували ямки під кущами і тулилися. Або зведуть верхи ліщини до купи і позв'язують, як курінь, і так живуть. На полі вигрібають мералу картоплю — торішню, і ще не вмирають. Тоді партійці, а з ними червоні картузи, ловлять людей і приводять у сільраду, допитуються: “Чому ти не вмер?”, бо ім того треба, щоб люди пропадали: такий плян їм дано через Москву, і далі, з сірчаного гнізда, що не при сонці називається.

— І мій покійний чоловік часто казав: то підстроено! А в Святій книзі Божий ученик звістив наперед про лихо — щоб ми береглися.

— Чула я, а читать не довелось, і книги тієї нема, і очі слабі, хоч і дістану, не вчитаю, — виправдуються старша.

Співбесідниця ж переказує поволі:

— Написано, що виліза з моря звір повсесвітній, значить, сполучка така, з багатьох разом; звір розриває людей, як скажений. От, справдилося: і звір, і розриває.. і слуги його однакові всі — тисячні, що ви згадували. Дивляться на покійників і все, радіючи, примовляють по-нечашому: “Ага, іли хліб на світі, а тепер умерли!”

— Все показує на одну причину, — сказала старша.

В уяві Дарії Олександровні складається вигляд великих тенет, обтиканіх мертвяками, під рукою тисячників. Вона зосередиться на тому не могла; все рвалася думками до своєї хати: хоч би скоріше! На щастя, чергова пересадка відбулася скоро і без клятої штовханини. Знов можна сісти при вікні. Он біжать за шибкою вибалки і горбки, серед яких ставок поблизкотів: ознаки рідного місця; вже — і станція. Не пам'ятає Дарія Олександровна, як вийшла з потяга і опинилася на дорозі. Скільки разів ходила сюди від села і звідси додому, тоді віддалі була коротша, а тепер видовжена в несходимий шлях; кожний крок трудний і хворісний. Нетерпеливилось, мов огонь в серці палиця. Небовід над дорогою обложило хмарами, хоч серед них — сині затони.

Поспішала вона, перечіпаючись об приламані бур'янці. Ось промінула горбовини біля околиці, близько двір, і хотілося проглянути наперед, чи дитячі руки відчиняли двері, чи ні?

Двері замкнуті, як були. Ключ не зрушений з місця під стріхою. Зайшла в хату, ніби в домовину. Переступаючи через поріг, відчуvalа: вже не буде спокою для душі. Треба вертатись на станцію і знов — до міста, можливо, в дорозі коло якогось вокзалу побачить сина.

Серед хат стояла довго, часом озираючись навколо: чи не торкнуте щось? — видно було б, що синок заходив і вийшов і скоро вернеться.

Ні, жодної ознаки.

Мати прилягла відпочинути і зразу ж заснула: сном гарким, як болість. Прокинулась пізно; вийшла до могилок, що взяли її рідню. Земля помітно запала і могилки зробилися нерівні, — треба поправити їх і посадити квіток.

Вона повиривала там бур'яни. Поплацала болючо, але тихо, тільки вимовляла в думці: “Розділили нас, не дали дожити віку з вами — в нашій родині любій, розділили і не знаходжу стежки, смерть мені приходить; не судилося бути з вами, мамо, і з тобою, друже любий, — хотіла дітей доглянути, а вони вже не мої: всіх згубила я; прийду до вас, де не буде нашого горя, а тепер вернуся шукати останнє дитя мое; одпустіть мене з миром сьогодні, стану перед вами скоро — я чую...”

Погорювавши, пішла до хати — замісити тісто на корж; і спекла: невеликий корж, а білий, як місяць. На

столі скатеркою накрила і виглядає в вікна: на вулицю і в пустельний сад, — все ввіждається, що от міг би прийти її синок! — нагодує його.

Відломила трохи від коржа і з'їла.

Другого дня ждала, западаючи в незносимий смуток. Мучилася, як і раніше, від голодності, але душу опанував ще більший біль: ніби лихоманка з тривогою, що руйнує думки. Все навколо мов зрушилося для уяви, прагнучи напливти на душу, звихрену і повну різкого терпіння, для якого немає назви. Змущена душа стати серед жорстокої примари, що досі скована була в глибині видимості, а тепер, розкрита, забирає, мов при суд — на варту, в якій горіти, клопочучися безнемірно.

Від тієї гризоти пішла Дарія Олександровна на пустоту набирати щавельного листя. Вернувшись, зварила юшку і знов відломила кусник коржа; пообідала. Загорнула надламаний корж в скатерку і сковала під синовою подушкою і зверху поклала дрібний лист: щоб Андрій ждав маму, вона скоро вернеться; а тепер іде його шукати.

Не могла вийти за поріг, така скорб охопила її серце. Чує вона, мов треба тут несвітську межу переступити. Прощалася до кутків, обходячи їх. Знайшла зшиток покійної Оленки, притулила до обличчя, як на похороні, і облила слізами гіркущими, примовляючи: "ненасна моя!" — сковала зшиток на грудях і вийшла з хати. Замкнувши двері, поклала ключ на старому місці, під стріху. Поволі простувала на станцію, надіючися, що, гляди, з'явиться синок ще до того, як їй треба буде сідати в потяг.

Проходить околицею села і згадує: тут завжди білі хатки в садах, над ними тополі летіли, в шнурок або парами, наче стережучи ворота і хвіртку, а листя вершинок — аж коло сонця. Скрізь так чисто було і любо для зору людського. З кожного двору від віконня висвічували барвисто квітнички; мак жарів, соняшники палахкотіли яскравіші, ніж тканина на ризах, дивина здіймалася, зоріючи м'якими квітами. Діти в світлих одяжках, мов янголята, ходили — бавилися. Штаски скрізь подавали голос. Все було, як Бог звелів; жили в красному світі, дякуючи за милості.

А ось, дивиться Дарія Олександровна, — лихо!.. мов чужа місцевість. Німі демони підмінили її і сірчаний

сказ жовтого кагана побив життя, зоставивши темну пустелю. Сади скрізь вирубано, самі пеньки де-не-де стирчать по дворища, серед бур'янів. Все, що цвіло до сонця, пропало, ніби знесене бурею, пожаром, потопом, пощестю. Змінилося в дикі зарости, скожі на вовчі нетрі. Немає ні повіток, ні клунь, ні комор, — самі порозвалиовані хати. Жоден землетрус не міг так знищити побут, як північна сарана, спряженка з золотомлицькою каганівчиною. Серед бур'янів чорніють, свідками страшного нещастя, самотні комини — там, де були огнища родин з їх радощами при безневинному дитячому щебеті.

Все зруйноване! Зграї гайвороння кружать скрізь, над всенародною пусткою, і через шляхи відлітають геть: на степи, обернені в океан бур'янів:

Селянка, прийшовши до станції, разглянулася навколо, — з дітей там нікого нема. Сіла і дожидає. Через деякий час її почало ввіжатися, що загублений син десь мучиться, гинучи, тоді всю істоту її охопила нестерпна туга: як ще ніколи.

26

Хлопець розгубився, коли течія внесла в вагон — самого; він кликав маму, а голос тонув серед лементу в бурхливому тискові. Неможливо назад пробитися: кідає від дверей, мов прорваної греблі. Потяг рушав, тоді рвонувся хлопець до вікна: погукати в натовп, можливо, мати почує. Поки проліз крізь тісноту, вікно віддаліло від юрми.

Обдивився вагонні переходи, — таки немає матері. В кутку розплачено поплакав; коли заспокоївся, став стежити стрічки станцій. Декотрі мали вигляд, ніби якраз такі, де треба пересідати, але чимсь одночасно чужі, тому він проминав їх. Заснув біля вікна: там люди дали клаптик місця.

Прокинувся пізно і вискочив з вагона; знаючи, що в сні пропущено багато станцій, пристройівся на зчепах товарового потяга: їхати назад. Вночі, знайшовши станцію, скожу на Кленоточівську, ждав біля стіни, поки розвидніться. От, прояснило в небі і полі; повно блиску і тепла від сильного сонця, що зійшло. Незнайома дорога, але він пішов, бо до села недалеко: вагони всі такі голодні, а тут можна поживний корінь вигребти. В селі ні душі; бур'яни вигналися над головою, як ліщинник.

265

Протуляючи їх, пошелестів хлопець переулками руїни і прямує до цілішого житла.

В середині все — так, ніби недавно жили: на столі полив'яний глечик і кухоль, посуда на миснику, лава під стіною і стільці коло вікон. Але ніде ні постелі, ні одяжі жодної! Ні ковдри і рядна, чи матраца, ні рушника: нічого матерчатого. Також — ніякого харчу ні ріску...

“Чума”, — подумав хлопець, виходячи за двері; пригадав, як мати означувала мертвий стан довкруги.

Сусідні хати порожні, як гробівці.

Зрештою, натрапив хлопець на домівлю, де в печі курів димок від вугілля. Долі — рештки рубаного табурета, але сокири нема. На столі горнятко стоїть з варениною старих буряків і свіжих трав. Хлопець випив її всю: кислу, як борщ, і щависту, зовсім несолону.

Вийшов і почув, що недалеко, в деревистих бур'янах, шумить. Повагався: йти туди чи ні? — страшно, бо гляди, там людоїди! Однак цікавість переборола. Обережно, ніби мисливець, підкрадається він; помічає зламані стеблини і сліди ніг.

Враз зупинився! На прогалині біліють різni-різні кістяки: пса, кота, грака і якихсь інших дрібних істот. Поряд — кілька цеглин, складених докуши, як піч; і зола внизу. Знов далі прокрадається хлопець і знов замирає, бо шелест близько. Переждавши з хвилину, ступає наперед; тихо відхиляє рядки бур'янів.

Ще кілька кроків, і він застиг! Перед очима — поляна: там, коло зничавлої вишні, дід перебирає зілля; відкладвши його набік, підвідиться — в одній руці загострена ломака, в другій камінь. А сам худезний і сивий, як хуртовина, схожий на прояву: борода через груди, вся сіда і вся покуюважена; а з голови пасма, мов диміючи, сипляться вниз. Очі ввалені під пониклою сіткою бров'яною. Ганчір'я на босому і непідперезаному, стемнівші, пацьорками висить; мотуззям пов'язано окремі рамтини, щоб трималися біля кістяка.

Загледів дід непрошеноого гостя:

- Хто ти такий?
- Я заблудився.
- Не ходи тут. Піймають і зварять.
- А вас?
- І мене: як знайдуть. Навару не буде. Кістка суха, а жили ствердли — не годяться. Сам завтра вмру; корінці зварю і завтра вмру. Тікай, бо тут лихі!

— Діду, чума забрала всіх?

— Ні, синку, то — государство!

— Ви сковались?

— Як набігли, то недужий був. Ішов по воду і впав. Грава висока, — обминули мене. Біжи на станцію. Тут бродять поміщані: заріжуть.

— Прощайте, діду! — хлопець побрів до пустельної вулиці: побрів недумно; і притьма, в тривозі від дідових слів і безлюдності, помчав звідти і так мучилося серце, мов огонь пекельний в'ючився зміями, гнав з порожнього села. Захеканий вкрай, хлопець почув, ніби гукає хтось: агу! — пролунало, як від кладовищенського з'явця. І знов німо скрізь; жаска тишина в бур'янах, з останками хаток.

*

Дожидав хлопець біля станції, на похилі, проти якого потяг повинен стишуватися, беручи височину. Коли простопадні риси в обрисі вагонів перестали миготи розпливчасто, хлопець розігнався, ніби наввипередки, і скочив поруччя. Сіпнуло йому плечові суглоби, але він з підбігу вмить докинув стопи на підніжок і пристав до швидкості.

При “вузлі” залізниці його зігнали з потяга. Тоді побачив, що роблять хлопці: підлазять під пасажирські вагони і там чіпляються серед заляччя. Він і собі — туди; влігся, як інші. Мандрував так до півночі. Коли схотілося їсти, аж шкіра щеміла, він виліз; виліз на вокзалі невеликого міста і нишпорив скрізь, штовхаючись між людьми, поки набрів на лущпайки з яблука. Підібрав їх, обтер і з'їв. Знайшов розбиту коробку — там були, в розірваній обгортці, рештки печива; вибрав їх і довго нюхав запашний пашір. Напився теплисто-бруднуватої води з бака, вживаючи блашаний кухоль, що, гримів на ланцюжку.

Світився місяць посеред зірок, мов карбованець, покладений на саєт, між розсипані самоцвіти, і при ньому видно було долі: всюди — наліпи грязюки, всюди сміття, клапті газет, притоптані і запльовані; покидьки найрізноманітнішого роду і вигляду, від розбитих пляшок до махорчаних “бичків”. Освітленою смugoю пішов хлопець до поламаної водокачки, напроти якої акації чорніли вряд.

Багато вагонів згromаджено на лініях і снують "маневрушки" – парою шиплять, пронизливо посвистуючи. Коло акацій, зовсім окрім від залізних нетрів, стоять невеликий товарний потяг. Можна почепитися і під'їхати; "хай тільки машиністи одвернуться, я вскочу!" вирішив хлопець. Він сковався за стовбур, при якому проходила кущова огорожа, порозривана вільними стежками.

Чути було, як варта тупотіла в обході: певно, перевіряла вагони. Вийшов наперед начальник і тоді відчинено двері, – якраз напроти місяця, – і зачинено враз, після перевірки... Від того, що відкрилося, хлопець притерпнув: повно мертвих, складених, мов шпалі. Начальник, тамукохи низький голос, сказав одному з приступників:

– Скинути в шурх: один завал вантажу, зверх того – дрова і нафта, потім знов це, і знов паливо; щоб усе згоріло. Ти відповідаєш!

– Єсть!.. усе!.. – відповів підручний.

Начальник і варта відмаршували, а потяг скоро постугоювів від станції. Тоді, на самоті, хлопець подумав: "Якби я вчепився, згорів би", – він довго стояв за деревами, боячись виходити.

Розлягався брязкіт на станції, мигтіли і перебігали огні; свистки і сюрочки прорізали чорний простір; зрештою, хлопець насмілився покинути скованку і покрадьки відійти на перон.

В той час викинуто з вагонного вікна паперовий жмут. Розгорнувши його, хлопець знайшов скоринки, огіркові відрізки з хвостиками, курячі кісточки з шматочками шкіри і великі крихти. Забувся жах в одну мить, – істоту знов забирає голодний порив, від якого вона тремтить в судомі, з холодними болями. Хлопець відійшов за ріг будівлі, сковався в тінь і зразу пообідав шкірки, хрящики і рештки м'яса на кісточках, а іх погриз, пообсмоктував. Заїдав скоринками і огіреччям. Витрусив крихти в рот: вони приставали до язика, мов залізна тирса до магніта, і зникали зміть.

Вийв чисто, як муравлик.

Біля стіни присівши, в затишку проспав частину ночі. Знов пристроївся під пасажирський вагон – мандрував, поки зупинили серед гамору і криків. Сторожа заглядає вниз і виганяє "зайців" на перон, до гурту, звідки всіх женуть до зборища коло вокзальних дверей.

– Це границя Росії, – розмірковують старші подорожні, – то не чути було, коли наше добро через неї тягли, а тепер об'явилася.

– Для наших хлібів свободно, а нам – границя...

– І замкнули: вмріть, а не пустим!

– Чого ж вони такі? Харчі забрали, а нас морять...

Вартові загнали збір в товарові вагони і весь потяг, складений з них, пішов назад від замкнутого кордону. Назустріч, до кордону, вільно бігли з України без числа – ешелони, навантажені збіжжям, городиною, м'ясом і всім, всім, що дає на землі невисипуща праця людей. Але їх самих, примерлих від голоднечі, після того, як виробили багатство для сусіда, гнано з пекельною лайкою геть: пропадати в розграбованих руїнах.

Біля хлопця – дивовижно довговидий, жорстковусий чоловік і сивастий, із сірими очима, смутними очима і тихими, як джерело. Мав мішок, повний причандалля, з-посеред якого означувалася сокира. Непоспішно і ретельно трудився чоловік над "самокруткою": примірено і видрано відповідний прямокутничок паперу з часопису, витягнуто кисет і взято, скільки треба, саморобної махорки і насыпано на прямокутничок, вижолоблений між трьома пальцями лівої пучки; сковано кисет і приступлено до побудови. Скручене, по кількох спробних і поступових руках обвідного характеру, – тутого скручено папірець і рівномірно обкусано і звогчено слинною його край, потім заклеено при повторних жестах для загладження скріпі. Надірвано зайвину папірця з однієї протулини і взято цигарку в зуби. Тоді здобуто огневий пристрій; до кремінця притулено дрібну матерочку, висушену і вим'яту в попелі. Вдарено кресалом об гострий край і роздмухано іскру! Зрештою, прикурено. Все – з геологічною повільністю і флегмою, супроти яких виявилася пекуча дума і насмішка над собою, в мові до хлопця:

– Смачно погостювали в братішок? Тепер кота зварити на закуску.

– Котів нема: вже поїли! – відповів хлопець.

– Шкода. Тобі – куди?

– Додому іду, там мати ждуть.

– З харчами ж як?

– Борошно є в хустині, мати виміняли – спекти коряк.

— Небагато. Так ви обое не виживете, їдь зо мною на підробітки, в Білорусь: там люди, як свої, не схожі на отих, як іх...

— Не можу! Мати ждуть.

— Як же два роти кормити? Одній легше; корінцями прохарчується. Тужить і виглядає тебе? Так обое ж пропадете дома. От біда! Ти б заробив трохи хліба для неї, — хлопцям платять, гілки треба тягати.

— Ні, я до мами пойду.

— Як хочеш. Двоє в хаті: ні одно, ні друге не виживе, коли харчів нема. Скрізь так. Дорогу згубив?

— Згубив; три дні блукаю.

— Так біда і так! Ніж довго блукати, то краще б заробив, хоч на хлібину. Казатимеш, що ти мій племінник. Я сам — штукатур, і на цегельні працював; коли ж нема мого найму, в дроворуби гожуся.

Хлопець дуже скучав за мамою, але мрія врадувати її заробленим хлібом перемогла, — він обернувся в родича дроворубові. Никифор Петрович, або просто дядько Никифор, дав хлопцеві щаткованої капусти з олією і шматок перепічки. Розповів про свою попередню подорож до столиці на півночі.

— От де повно нашого добра, хліба і всякої живності. Все туди забране: масло, сало, цукор, сир, булки, ну — все! Я був проскочив, так не прописали, завертай голоблі назад. Тепер і границю щільно притерли. Ми в Білорусь пойдем: там добрі люди; зберегли правду і посусідському помагають. Адрес е, — я прямо б поїхав туди, та бач, тут понадіяvся! А відкіля ж ти сам?

— Я з села Кленоточі...

— Підожди: це — як знак який! Чи коло вашої Кленоточі стоїть царовий млин?

— Стоїть млин, за селом.

— І цукроварня недалеко?

— Недалеко, тато брали маляс.

— А віддаля курорт, у лісі?

— Його видно.

— Я чого питала: з такої Кленоточі двох бачив на цегельному заводі. Чи не ваш — пічник Бережан із жінкою? Мав великі очі, голос низький і трубний; а жінка чорнява, дрібненька, як пшеничина.

— Це наші! Я знаю.

— От, сама доля приводить, щоб я тобі переказав про Бережанів. Зустрінеш кого з односельчан, хто іх знає, — скажи: нема вже їх. На цегельню найнялись обое, де і я морочився; робота бісова, а в зуби мідну копійку тицьнуть. Обілляєшся в кашенячий піт, коли ж протяг — мов з льодовця, прошиває кості. Там пічничиха простудилась і, хворівші недовго, вмерла; лікарі сказали: “скоротечний туберкульоз”. Чоловік затужив за нею тяжко! — схуднув і став тонкий, як дротина. Самі очі свічками глядять. Раз, коли цеглу виносили, зірвався з дощаної стежки: впав, і смерть настала в одну мить. Не мучився. Золоті душі були обое. Вона все горювала, що люди гинуть. А він напитував земляків: щось ім хотів сказати; так і вмер. Добре, що я тобі передаю, а ти — ще комусь.

Почув про загибель пічників і посмуткував хлопець. Аж знітився! Коло того чоловіка з великими очима, що світили блакитністю, мов небесною, і коло доброї дружини його, так радував спокій: ніби з весни, в новому сяйві, якого ще ніде тут немає. Збережеться воно на поляні з старими тополями, що стоять за сутінковою далечиною. Хлопець мовчав цілий день.

*

Ось, прибули до дрібної станції, оточеної лісками. Сотні заробітчан висипали на погорблений путь, що прорізалася крізь яснорудаві глинища, приодягнені в свіжий мох. Лісові нетрі глибшиали — здавалось, немає ім кінця; аж до хмар підкинуто їх згромаджені верхівця. І враз відкрився простір.

— Скільки звалено! — скрикнув хлопець.

— А немало: мабуть, верстов з вісім, чи що, завдовжки.

Всіх, хто прийшов, узято на працю: чоловіків, жінок, підлітків; призначено місця в бараках, і зразу ж — до діла! Дужих поставлено спилювати дерева, а слабіших — обрубувати і тягти гілля. Дано в поміч хлопчаків: поратися з силою дрібного галуззя. Робити цілий день, від досвіту до смерку.

Високі дерева! Хто глянув на вершини, мусів картуз придергувати. Ворушаться люди скрізь, як мурашки, іх так багато, що від спільногого зусилля віковічні дерева лягають одини за одними, вишумлюючи, ніби буря ва-

лить. Гілки тріщать, подібно до стрілянини з полкових рушниць. Чиргають пилки. Відлунюється стукіт сокир в супроводі шелесту відтягуваних решток. Швидко пропадає ліс під руками натовпів. Андрій з хlopцями тягає галуззя; всі, виснажені і голодні, рухаються спроквола, мов дрімаючи. Увечері безліч вертає в бараки до своїх нар, тапчанів і койок. Дядько скаржиться, що тут теж верховодить москвин, тому платня — марний карбованець, а робота ж клята! Коли б не суп на обід, то пропадай і годі.

— Доки не здихаємось попечителя, — нещасні ми скрізі!

*

В недалекому бараці опухла і вмерла дівчина: рано винесли, неприбрану, як була. Поклали на дно в вогкій ямі, нагорнули низьку могилку — і все! Там були інші гробки з глини, що нерівно позападала.

Праця шумить безперестанку: розчищаючи простір під аеродром, людська многість перегризає столітні нетрі, як комашня стеблинки, серед яких сама губить свій збір.

Декілька юнаків побралися з білоруськими дівчата-ми і перейшли жити в їхні села. Слідом виїхала бабуся і її дочка, що заручилася з шофером-білорусом; він, покинувши табір, працював на заводі. Коли дядько Никифор і Андрій вертали з села, де прикупили поживи до лісного супу, — той шофер гнав мимо, а враз зупинився і підвіз їх: рідко хто так робив тоді.

В селі їх гарно нагодували і відмовилися брати гроші; зовсім дешево поцінили городину, якою щедро наділили.

Дядько, в табір ідучи, повторював хlopцеві:

— Я ж тобі казав, люди тут сердечні і спокійні. З ними можна жити! Слухай мене, не вір, як казатимуть: он або он народ великий, бо наплодилося багато і багато крику роблять, — е, то ще не все? Ти подивись, яке там серце! Раз серце собаче, то і народ малий, і зведеться здорове число їхнє нінацо. А побачиш серце, повне добром, то знай — народ великий, перед небом високо став. Хоч не числиться багато, колись побільшає, так Бог дастъ! — так з білорусами буде. Глянь кругом: хто руку подав з поміччю? Тут білі хатки, як і в нас; а на

півночі хатки — чорні. І там добре душі є, і немало їх, з братнім серцем, так бачиш, на дно його десь зло собі поклали: як зміїний камінь. Поки все гаразд, вони такі добрі, наче родичі, а приайдеться до чого, тоді вилазить з-під каменя жало! Буває все разом: поможете чоловік, як дуже-дуже щирий, а потім вжалить в печінку. Забрали наш хліб і дивляться, як ми вмираєм, і ніхто, ніхто не пожалів і не помог. Ніхто! Ні в місті, ні в селі. Тільки ляються. Недарма ж їхні хатки чорні. А тут білі.

Дядько замовк. Зеленими стінами ліс піднімався в небо: вгорі, коло сивих хмарок, перекочував шарахкучий рокіт своїх чатин по світловому простору.

В таборі першими днями хlopцеві було цікаво, та скоро він занудьгував, бо все — мати перед очима. Робота нетерпеливила і підгони мучили; наглядачі ж кричать одно: тягни швидше! Люди прибувають, як потопельники з голодного моря, і кожен позине поспішати, хоч ледве рухається.

Щодня в ліс, на довгу поляну, заповнену могилками, виносять покійників.

Хlopцеві вся душа болить від згадки про самітню маму, що шукає його. Вночі він проходиться. Якась темна тривога надходить: ніби передчуття пожежі. Після того вдень, як півсонний, він дивиться навколо нетямущим поглядом. Одного вечора сказав дядькові Никифорові:

— Я до мами пойду. Може, вмирає.

— Не хотів би тебе пускати, бо часто так бува — всі в хаті пропадають. Я думав: хоч би одно вижило. Ну, раз вирішив, іди! Коли схочеш, тоді й вертайся сюди. Візьми листок, тут твоя дорога накреслена, думаю, вірно, бо я розпитував.

Дав гроші і торбинку з харчами. Провів до станції, прощаючи; подивився вслід, прошелотів собі:

— Таке бідне хlopча!

І повагом, схиливши чоло, вернувся в табір.

27

Зароблені і подаровані гроші беріг хlopець для матери: на "комерційний" хліб. Іхав "зайцем", ховаючись від залізничних доглядачів, що ловили з суворою ретельністю. Тому забарився; торбинка спорожніла: тільки ложка, ніж, кухоль, сіль та півхлібini обважнюють її.

Крім старого часопису як паперу на розпал, також сірники – про всякий випадок.

На старому вокзалі, де потяг став надовго, Андрій виліз із-під вагонного черева: роздивитися навколо. Від темного кооперативного кіоску, що за кількома сусідніми домиками, на порожнині, люди щось несуть, тримаючи в папірцях. Черга всього на два десятки.

Стрічний дідок з кругласто підстриженою борідкою, ніби крейдяною, ставши коло вокзальної стіни, розгорнув папірець і почав їсти якийсь кусник; ів, ів, а тоді враз спинився – не може далі.. раптом зблід і вхопився за підгруддя, аж захитаний: обперся об цеглу. Винесло назад з його уст, що з'їв. Поглянув він на Андрія і, крізь слізозі від спазм, промовив:

– Не купуй, хлопче! Це – людтина, дешева і солодка; по державній ціні, а м'ясо, як смерть. Згрішив я навіки. Вернись, не підходить туди!

Андрій почав обминати близькою стороною, весь час поглядаючи на чергу коло кіоску: чорно там, ніби в пеклі. Скоро черга розпалася і хтось голосно промовив – для всіх:

– Розібрано!

Нишпорив скрізь на станції Андрій; нічого споживного, крім перестояної води. А недалеко – розложисті схили і рівнини з ярками, з горбиками коло зелених нивок, скожі на околиці села, де з батьком полювали ховрахів. Хіба спробувати самому? Близько струмок: можна нору залити.

Поряд сміткарки валялася бляшаниця, як збан, стари і дірява. Хлопець позабивав просвітлини “чопиками” з гілочок і гачіч’я; залішив смолою, набираючи від шпал, складених на відгоні. Дроту багато навколо, іржавого і поскручуваного, – з нього приробив дужку до цебра. Озбройвся подобизною “щупа”, кілочками, ломакою.

Ховрашиних норок на полі багато: обсипаних і зарослих. Коли натрапив на свіжий вхід, то, готовуючись до наступу, позавалював сусідні печерки, щоб нікуди було вижитому ховрахові війті. Заливав нору, – звірика ж немає... “Він – як качка, чи що?” – досадує хлопець; пробує мацати дротиною: даремно, бо нора надто крива. Коли відпочивав, щось метнулося і вскочило в одну з

незабитих норок, геть далі. Зразу ж мисливець загородив її двома кілочками, а всі входи навколо позасипав.

Знов виливає відра води, одно по одному, від ховраха ж – ні знаку! Хлопець думає: “може, втопився?” Скорі наторкнув дротиною і її закрючкою підтягає звірика нагору. Той піддається: вилазить; от-от вискочить і побіжить. Тоді вхопивши ломаку, хлопець пригинається до землі, стрибнути готовий.

Влучено звірика, коли вибігав з нори, влучено з недостатньою силою, тому, приглушений на мить, знов шідлигнув і побіг шукати вільяного сковища. Мисливець – за ним. Б’є і ніяк не поцілить! Раптом так невдало крутнувся, що пропустив один удар, а наступним, прискореним і зробленим наосліп, попав звірика по спині, – хриснуло в ній.. і тоді ховрах поволі поліз, припадаючи до ґрунту. Самому мисливцеві судома стала в нервах від прикрого почуття. Зопалу, як також з страху зостатися голодним, він добив тваринку, що декілька разів сіпнулася, коняючи, і околіла.

Зажеканий стояв хлопець і вражений болісно і збурений, з огидою до самого себе, що аж пекла серце. Здалося: тваринка перед загибеллю дихнула на нього такою ненавистю, що якби її почуття обернулося в діючу силу, він був би на місці вбитий, мов блискавкою. Він притих і порається коло здобичі: дикий голод, розбуджений від клопітливого дня, приспішує рухи і ніби закриває очі млистою смugoю, крізь яку вже не видно нічого страшного і огидного. Розрізано ховрахові живіт і викинуто бельбухи; голову теж – геть! Зідрано шкіру і, разом з відпадами, впущено в нору і засипано.

На вибалках руділі сухі бур’янці – ними хлопець розвів огонь: смалить обполосканого ховраха, перевертаючи його на дротині, в димку принадливому, з теплою пригірклістю.

Поклавши смаженину на часописний папір, здобутий з торбинки, відрізає кусень і жує швидко, навіть хрумкає, нібито – ограк. От, вже думає: “досить!” – спиняє свою хижість, і знов жує.

Але відчуває дивну ніяковість; підводить голову і враз бентежиться: поблизу літня жінка стоїть і спостерігає, як він єсть. Непорушна. Ніби стобик. Аж чорна: висохла від голоду. Стоїть і всіма очима дивиться на ховраха, мов заворожена. Ні слова не каже. Тінь – і го-

ді. Хлопцеві стало так недобре, що він похапцем склався і пішов. Виправдувався в думці, мовляв, тепер "ко-жен - собі". Однак, через хвилину стало ще гірше, аж похолодніло ідкістю на серці! Він оглянувся... де стояла жінка, там і застигла, - не зрушилася з місця. І не гукає; не просить. Лише дивиться, як сновида.

Вернувшись хлопець до пригаслої ватри; відділивши частину ховраха і поклавши на папір, простягнув жінці:

- Тітко, візьміть!

Вона трохи ворухнулась і знов застигла.

"...Боїться мене, бо маю ніж, - вирішив хлопець, - така перелякані". Поклав ховрашину коло багаття і та погодився до станції, коли ж оглянувся знов, - жінка сиділа, схиливши коло голубуватого слабіючого диму і їла.

З допомогою креслення, що склав після всіх розпитів дядько Никифор, легко було знайти свою станцію. Околиці ж видалися чужими. Бур'яни вподовж дороги - як нетрі; і її саму вкривають, височіючи над коліями. Обстали село і двори затопили. Стежок немає до хат, що, стемнівші, хиляться в зарості. Скрізь пустка!

Андрій узяв ключ під стріхою і відімкнув двері, - холодною вогкістю потягнуло в обличчя. Оглянувся по хаті; прочитав лист від мами: "Андрійку, як прийдеш і мене не буде, не тікай нікуди, а жди..." Так жаль маму! - пінякими словами не міг би висловити.

Знайшов корж, надломаний і торкнутий плямками цвілі по нерівній поверхні. Шматок з'їв; а решту, разом з половиною хлібіни в торбинці поклав під мамину подушку. Він тільки і мріяв принести зароблений хліб. Карбованці сковав до підпіччя, серед ганчірок: в селі савони були простими папірцями голодного. Пішов по садибі. Могилки почали заростати після недавнього по-лоття.

В сарайчику все припало пилом, де не затекло від дощу. Вулиця - як річечка бур'яну: пливла, стрічаючися з подібними її, поки дохлюпнула до площі, недалеко від якої, під рештками тину, сиділа жінка з дитиною на руках. Зривала зелену крапиву і їла: пожувавши, давала дитині.

Рідко сновигали люди, схожі на нецьогосвітні тіні. Підходили до сільради подивитися, а там приkleено газету, звідки літерами чорніє: "Стало веселіше", і з

фотографії надимається товстовусий вид посередині; зиркають по боках дрібніші панки з орденами.

Також - оголошення, що під страхом найвищої карти треба хоронити померлих.

Хлопець, прочитавши, сів біля стіни, трохи осто-ронь, можливо, хто-небудь знайомий з'явиться. З дверей виступив обтеклий височинець і ладнається курити. А два старші вимандрували крізь бур'яни - читати на-каз: обмірковують його:

- Звісно, покійників треба ховати! Бо як же так? Чума вчепиться, тоді пропали послидні.

- Що треба, то треба, а хто ж ховати буде? Ніхто руки з лопатою не зведе. Гірко сказати, скільки лягло.

- Скільки набереться?

- Ну, та скільки: кажуть, із наших тисячі семисот по цілому селу, вже є вісімсот тридцять, про, яких зна-ють, що готові на місці - по списку. Половина живих розбрелась. На стороні попадали. Хто ж зостався, той дохлий, самого під руки води. І мрутъ щодня. З половини, що тут була, вже теж половина переставилась. Хлопчє, ти чий?

- Катранників...

- Чого ждеш?

- Дома нікого нема, - я один. Там страшно.

- Біда тобі, хлопче! Держись, може, виживеш! Ми всі, як кажуть, поганяємо до ями.

Озвався тоді одутлий, тяжко хмурячись і прихриплюючи:

- Таке й скажете! В нас тимчасові труднощі будівництва, а вам все - як ніч, все - до ями.

Один старший мружився, слухаючи, і відповів з по-силеною байдужністю:

- Гляди, Грицьку, може, знов доведеться живе кур-ча їсти!

Задишкуватий, що напоготові тримав цигарку, обу-ренено скинувся всім виглядом, але не сказав нічого. По-мовчав, потім махнув рукою з виразом крайньої досади і пішов.

- Чого ви йому про курча? - цікавиться співбесідник.

- Хіба не знаєте: це ж той Грицько, що його замкнули в тюрму, бо він, сіючи, насіння в картузі сховав. Одсидів своє, і випускають, - бачте, таки ж комуніст,

їм свій. От, він із району вертається додому і втомився дуже. Зійшов з дороги, присів під хатою, отак, як цей хлопець: сидить і відпочиває; очі заплющив. А недалеко куриця греблася в смітті, знаходила зерно курчатам. Грицько був виморений і голодний, уже і розпух. Почекув, що куриця землю дряпає, і очі розкрив: бачить курча близько... він аж очима загорівсь, простяг руку, вхопив курча і — в рот його! Хоч воно ще живе і пручеться, він його жує разом з пір'ям. Квочка зчинила крик, кидається на Грицька, дряпає, крилом б'є, хоче врятувати курча. А він уже доїдає. Почула хазяйка курячий крик і вибігла, бачить: Грицько доїдає курча, а квочка кидається і дряпає йому руки. Почала хазяйка лаяти його на всі заставки. Люди на дорозі спинились. Грицько тоді піднявся і мовчки пішов, а вона йм каже: “Грицько живе курча з’їв”. Похитали люди головами і пішли далі.

— Так це той Грицько?

— Він; як вернувся, його жінка мала трохи буряків і відгодувала. Тепер потовстішав.

— Дивно: живе курча з’їв, а ще нам вичитує. Я в селі довгенько не був; чув що судили якогось Грицька з картузом насіння. А де ж Лук’ян, що все — “за”.

— Нема Лук’яна.

— Де дівся?

— Та де ж, — хто не спита про Лук’яна, то кажуть: він під селом і досі голосує “за”. Замерз, бідолаха, сніжком притрусило, тільки рука зверху піднята була. Люди йшли і, побачивши, сказали: — Лук’ян голосує “за”.

— Дивні знаки! — зітхнув співбесідник; — хлопче, а ти шастай по колгоспній яровині, тебе ніхто не спіймає; там найдки будуть. А то пропав.

Андрій підвівся і, коли відходив додому, заглянув крізь вікно: в сільраді, біля стола стоявичив гурт, покурюючи і нудячись.

Всюди на селі — пустоші і розвалля серед злих бур’янів, звідки навіть кішка ніде не нявкне і не вигляне грядкова цвітінка, вирощена дбайливою рукою. Чорно, чорно, як після переходу пекла. Тишина смерти.

Тільки від дитячого будинку чути стишені голоси. Ідучи мимо, Андрій побачив з десяток дітей, як вони після мисочки обідньої юшки ступають до ліжок, ніби зовсім стародревні, хоч і дрібні скелетики. І така дідів-

ська поважність в обличчях, запалих цілком і вкритих зморшками, крізь які жодна усмішечка не засвітиться. Лобики важко нависають над погаслими очима і темнілими лицями. Мов на могильних черепах, виступають зуби, обтягнуті довкола самою шкірою.

Животики болять і тому збір дитячий припадає на ліжках — раками, підгибаючи коліна під груди, до ліктів, з опущеними вниз животиками, як мішечками: тоді легшає мука. Андрій знає, бо іноді сам так робить.

Обминувши будинок, він околицею побрів навпросте ть додому. І думав: тій жінці, що з дитиною кропиву їсть, винести треба скибку хліба, одну скибку, нешироко відрізану. Того, що зостанеться, досить на двох, поки куплять “комерційний” хліб. Як вернувся додому, розв’язав торбинку і, відкрайвши шматок від хлібіни, загорнув його в аркуш; склав під пахву, а то стрічні побачать і віднімуть. Поніс жінці, що сиділа в кропиві і годувала дитя. Але її там не було: не знати, чи відійшла кудись, чи вмерла і її забрали погребники, яких тепер підганяє смертний наказ.

*

Дарія Олександровна вернулася на станцію, де загубила сина, і вже не могла звідти відійти; все ждала. А раз вирішила твердо: їхати додому! — однак, тільки склада це в думках, як відчула непевність. Знов нещаслива станція, мов тягнутий магніт, непереможно в’язала. З’явився сумнів, чи син дома, і настрахав можливий поворот подій: от, вона приїжджає в село, якраз — коли син, шукаючи її, добіжить до цієї станції, бо тут загубив маму.

Від часу втрати з нею настало переміна, ніби щось невмолимо зрушилося в її житті і в самому душевному складі. Ралтові напади невиразимого страху чергувалися з короткою безпам’ятністю: в місцях, які недавно бачила і згадувала. Тепер стойт і не знає, де вона; від того жаский, не відчутний в тілі, але пекучий, мов ватра, біль напливає на її свідомість і серце. Часом зляканість виростала в найдикіший жах, що обгортав зір, і вона знічувалася решткою думок. Відверталася ними від нещасти, ніби від чийогось близького нападу і помсти, з обвалами в самому існуванні. Не дивилась ні на що навколо і думала: аби тільки не пропасти! Аби

втриматися при самому житті — тоненькою ниточкою змислу, що збережена ій настанок.

Надвечір, виснажена вкінець від голодного терпіння, від'їхала в напрямку до свого села, вчепивши за березові дрова, з сірою скручену корою — на товарово-му потязі. Але в дорозі зневірилася: бо син же вернеться до станції або до міста, куди його завезе кожен потяг, якщо станцію пропустити. В місті знайде тепер щось на поживу, — це не зима, коли все було завіянє; і він знає, де переноочувати можна між дошками. Чого б він до порожньої хати їхав, знаючи, що мама тут зосталась?

Вернула до міста і, розгублена думками, вже не встереглась: її, разом з багатьма іншими селянами схоплено і на тягарівці відвезено в глухий степ. Там викинуто, — добре, що не дуже далеко, верст за двадцять.

Брели знеможені, з сонною повільністю переставляючи ноги; живилися корінцями, виритими в ярках, торішніми перемерзлими бурячками і картоплинками з покинутих городів. Часом знаходили дрібні соняшнички — їх насіння в'яле, але трохи поживне. Ось, таки добралася Дарія Олексandrівна до станції; щоб не мозолити службовцям очі і перебути непомітно, відходила в сусідні переліски.

ОSELLA біля самої станції чимала: з будівлями, біля яких можна знайти скоринки, картопляні лушпайки та іншу остатчу поживности. Про ночівлю досить і куточків по пустельних дворищах, дірявих сарайчиках, підвір'ях.

Був погожий день; пішла Дарія Олексandrівна по полю, шукати істівного рослиння. Знайшла щавель і з'їла його кислюці листки. Коли верталася, вийняла доньчин зошит, збережений на грудях; поглянула на нерівні дитячі літери і знов окропила, їх слузами, за якими вже світу не могла бачити. Постояла і трохи втишилася серцем.

Якраз тоді під'їхав потяг і вона поспішила, надіючися, що міг синок приїхати, — не побачивши її тут, помандрує далі. А вона так гірко задихалася!

Люди з вагонів бачать: іде до станції висока і худа, як комишина, жінка. Раптом падає.

Декотрі, вискочивши з потяга і підбігши до неї, взяли її і поклали коло стіни — там, де бак з водою. На-

бирають води і хлюпають їй на обличчя. Один з тих людей кладе їй скибочку пшеничного хліба на рукав. Знаходитьться серед них також лікар: перевіривши пульс, він сумно хитає головою.

— Вже кінець; надмірне виснаження!

Стоять пасажири і не знають, що робити. Жінка померла: на їх очах. Риси обличчя, блідого, мов хліб, що лежав на темному рукаві, такі строгі і гарні, при всій жахливій худорлявості; мов вирізьблені в світловому камені.

Зняли люди картузи і капелюхи, хто що носив на собі; не зняв шкіряної кепки тільки подорожній з викривленими і брезклівими губами, одягнений у френч жовтастого відтінку.

— Чорт з нею, — сказав він, — такі, як вона, не хочуть робити!

Сказав це злісно і пиховито, по-російському, хоч і невиразно, бо окремі звуки пропадали, можливо, тому, що в цей час, покурюючи, жував папіросу.

Люди всі повернулись до нього і глянули так похмуро, що він відметнувся від них, погано лаючись.

Той, хто клав хліб, знов глянув на покійницю і питає:

— Що в неї в руці?

Він і лікар, нахилившися, з трудом розняли пальці мертвої і взяли зошит. Лікар розправив його і читає вголос: “зошит учениці... Олени Катранник”.

Помовчавши, він додав:

— Найдорожча річ була в матері від покійної доні, мабуть, остання, вся оплакана: з нею і смерть...

Він опустив очі; відвернувшись, пішов, ніби присліплий. Саме тоді вдарив дзвінок, і всі поспішили до вагонів.

Вертаючися через бур'яністі садиби, хлопець почав збирати старі кісточки з ягід. На аркуші бляхи, покладеному зверху двох цеглин, рівно прогорнув їх, а внизу розвів огонь. Смажені кісточки зробилися крихкі і смачні зернятами. Ів їх, як лузують насіння — одну по одній. Частину заставив на другий раз, бо зробився скучий собі самому і також передбачливий, мов старишок або вивірка. Але скибку він спожив! — спожив, ба-

чачи, що хліб висох і зачав черствіти. Скорі пропаде, — то краще вже підкріплятись, поки можна.

Помітив: коло низького пенька, від спилляних воріт, незаклеєний лист біліє на бур'яні. Село і вулиця, район і округ названі вірно, але прізвище інше, Кантарик; “як вони не бачать?” — дивується хлопець, “це ж не нам, а старим коло перехрестя; я однесу!”

Довга вулиця — ніби в сні. Біля того двору, де жив шкільний товариш Дмитрик, що помер від сухіт, збереглася частина огорожі. Там став бородатий чоловік з торбою і пробує хвіртку відчинити, але не може: руки не слухаються... “Це Петрун, батько покійного Дмитрика”, — відповів хлопець. Помагаючи, він відкрив крючик на хвіртці. А бородань не входить; не може ніяк.

Подумав тоді хлопець: “Такий наш тато був слабий; ми б до хати ввели, якби раніш побачили”.

Він вчепився Петрунові в рукав і підсобляє рушати до дверей і через сіни, і аж до ліжка довів, де той ліг, мов тяжко хворий. Увійшла його жінка, маючи зілля на руках, і загомоніла з порога:

— От і прийшов! От і добре, а я вже сон стратила: все жду — прислухаюся.

— Прийшов, та бачиш, який: не ввійду в хату, — хлопець тягнув.

— Аби дома був, і поправиша.

— Мені б трохи хліба. Ось, візьми гроши, всі, що зосталися, піди, де-небудь купи: хоч трохи: бо пропадаю...

Взяла вона гроши і, виходячи, попросила Андрія: — Побудь тут, — я скоро вернуся!

Пішла і довго не було її. Чоловік дрімав. Коли ж вернулась вона, то тримала пляшку, в хустині загорнуту.

— Що це? — відкривши очі, спитав Петрун.

— Не бачиш хіба: горілка.

— Як, горілка? Навіщо мені?

— Випий, так радять. Більше нічогісінько в продажі нема! Тільки горілка.

— Мені хліба, бо гину, а ти горілку принесла, — на-віщо?

Жінка мовчить.

— Навіщо ж гроши перевела, останні?! — гірко докоряє Петрун, — голодному випити її, зразу смерть, як від отрути.

— Так нічого ж нема ніде в цілому селі, — відказує жінка, — хто вертається, всі беруть горілку, кажуть: помагає, бо хлібна. А при дорозі, біля сільради, двоє мертвих лежало, мати і дитина. Мабуть, вони здалеку. Кропива пожована в роті, в неї і в дитини, від того потруїлися. Зразу видно: такі доходяці, що ім би ні хліб, ні молоко вже не згодилося. А горілка ж не з кропиви, — вона з чистого хліба!

— Всі мрут і мені пора, — промовив Петрун.

— Підождіть, я принесу скибку! — сказав хлопець.

Він вернувся додому і, розв'язавши торбинку знов, почав ножем розміряти на скорині: скільки кому. Спершу поділив на три рівні частини, потім передумав, бо матері належить пайка найбільша, а сам з'їв недавно шматок і має останок коржа, через те зоставить собі окраєць. Врізавши хліба, знов загортася в папір і виносить під пажвою.

Коли прийшов до сусідів, господиня обмивала моркву, а Петрун їв; їв жадібно, хрумкав і затинався. Побачивши хліб, так і простягся десятьма пальцями по нього. Взяв і все примовляє:

— Оде спасибі, хлопче, спасибі, ти пожалів мене! Я чую: з'їм хліба, хоч скибку, і видужаю. Горілка і морква не помоге. Хліб — це мені лікарство. Ну, спасибі, — колись і я тобі поможу!

Справді він споживав хліб, як цілющу живність, тримаючи обома долонями так, що ні крихта не просипалася додолу, а скінчivши сказав:

— Слава Богу, я з'їв хліба!

Став тихий, зразу ліг і зразу запався в нерушимий сон.

Коли хлопець виходив з хати, господиня дала де-кілька морквинок. Тільки він за поріг виступив — згриз їх, як засець: такі смачні! Навпросте ць прокрадаючись, поніс лист до Кантариків. Крізь двері, трішки прочинені, видно немічних старих, що сидять біля стола.

— Доїмо замішку, — обзывається дідок, — і так мені буде, як Олефірцеві; його внуки розказували... гуділа хуртовина, а він лежав на холодній печі і думав словами вголос: от, якби вийти на дорогу і побачити — мішок трошей, цілий мішок, по п'ять карбованців бумажки; і купити всього: печеної хліба, білого і житнього, і бородини — пекті млинці, і м'яса телячого — в борщ або

смажити, і тарані, молока, цукру і всього, всього... Олефірець думав голосно, а голодні внучата сиділи на полу і слухали, як він перебирає добре харчі. Так він і вмер.

Бабуся промовила:

- Доїмо щавель з тирсою, тоді - все.
- Коли б продержатися кілька тижнів і дістати молодої картоплі, ми б вижили...
- Біда, всім біда і годі! - сказала стара.
- Або на Вороніжчину, виміняти борошна й олії.
- Міняти нема на що.

Дід ліг на ослін і, стрепенувшися, важко зітхнув і задеревів.

- Що тобі?! - скрикнула стара, але встати неспроможна: пробує з натугою і зразу ж, здригнувшись, хилиться головою на стіл і обсувається - перекидаючи стілець, падає на долівку.

Хлопець, що вже бачив покійників, зміг визначити в думці: "Вмерли! обое!" - але, як попереду боявся зайти в хату, то тепер жахливо перелякався з несподіванки, аж плечі тримтили. Впustив лист коло порога і тікав. Йому здавалося: сам від кволости впасти мусить і вмерти на місці - в одну мить.

*

Після того дня страхався підходити до чужих дверей. Здичавів, бувши весь час наодинці. Дожував корж і хліб, спліснявілий весь.

Між бур'янами ввижався дід з каменюкою і ніби шелестів шепотом крізь тишу: "Тут не ходи, бо зарежуть!" Як звірик, став хлопець чуткий до щумів і від кожного тупоту чужих кроків потихеньку віддалявся в хащі, уникаючи всіх.

Випивав колосся, що почало наливатися; розсмакувавши, зрадів дуже! - цей харч не вадить. До колгоспного поля підпovзвав непомітно і швидко, мов ящірка. Скорі шанька, тugo прив'язана при боці, вже віддувалася і набирала ваги, - тоді сіреневкою тінню він зникав серед буркунів і нехворощі.

Зернини ставали смачніші і споживніші, коли смажити на бляшаній накривці, хоч потім під грудьми дере. Наївшися, він швидко запивав водою, але від того обважнювало живіт. Зварив воду, - і враз полегшало

після пиття. Спробував кащу зготувати, але вона розлязилася і підгорала; хоч і в такому вигляді - ютівна.

В покинutій садибі натрапив на торішню грядку: трохи бурячків, перемерзлих і дрібних; видно, господарі вийшли і вона зосталася невибрана. Викопав ломачкою і переніс додому: про запас.

Голодуючи без кінця, запопадливий став і пожадливий на знахідки, а також дивно гострозорий до них, мов птах. Нічого проз очі не пропускав, де що траплялося: чи торішня макова комірка, коли зломлена застрияла в траві, чи стара сливова кісточка: брав і приховував на дворищі або в хаті. Іде, ніби не придивляючись, проте, вже з інстинкту, збуреного бідою, помічає навіть потлілі зернини на землі.

Не хотів нікуди з села відбігати - боявся, що тільки він помандрує, якраз тоді мати вірнеться і, не заставши його дома, знов поспішить на розшуки. На столі весь час лежав аркушік:

"Мамо, я тут, зараз прийду!"

Журився невиразимо, що немає мами і немає. Згубив дні, ждучи, і не знав, коли будень, коли празник. Навколошній світ став весь як одна сторона: чужа і ворожа, а він, Андрій, і його мама і сусіди, що живі тримаються, - друга сторона, в якої втрачено мир з першою; треба стерегтись на кожному кроці.

Одного ранку хлопець ворушився між бур'янами в садибі, шукаючи решток старої городини. Серед зарості, серед гичі, - потворної і жорсткої, - побачив квіти: з білими промінцями вкруг і охристими очками посередині. Вириваючи бадилля, він захопив також листочки м'яти, - вміть пронісся могутній і таємничий паоць: такий милий!.. мама завжди збирала м'яту і від того хустка її проймалася чародійним духом, незабутнім довіку. Хлопець мало не заплакав від спомину.

Продзевінів джміль, білявий і дрібний, але з гарною мелодією - кращою, ніж від сопілки. Довго на стороні віявся, і невідомо, де була його домівля. Раптом, коли хлопець вирвав кущ мишію біля горбика, знизу сотнею голосів задзижчало: в гострій тривозі.

Через хвилину з'явився другий джміль - з дверей, що темніли в сіро-бронастій траві. Кружачи, розглядав горбик, мов інженер або архітектор, посланий від управи міста обстежити шкоду, заподіяну землетрусом.

Спершу гудів довкруг свого порога, потім — далі і далі: над лисиною, звідки вирвало мишій, натрапив на сніжні листки і, вплутаний між ними, впав додолу. Деякий час метушився при землі; злетів і, серед стеблинок, поздижчав — подряпався лапками. Трохи ліз, трохи крилив, поки вибрався наверх, тоді знов покружив широко. Мабуть, не знайшовши надто загрозливої зміни на світі і вияснившись, в чому справа, вернувся в гніздо: повідомити співгromадян.

Хлопець пожалів убогі істотки і відійшов, не розрюючи їхнього життя.

Того ж дня, коли обмив тарілку і поставив на ослінці до відара, — перед очима спустився з стелі павучок: малий, мов мачинка. Побув на вогкій поверхні тарілки і знов подався в височину: дрібно перебирає лапками: змотував незриму ниточку.

Все частіше відчував хлопець, що в світі не сам. Почав пильно приглядатися до кожного існування: метеликів, жучків, мурашок. Наймиліші птахи — такі чисті і швидкі, жваві, пильні і обережні; вони належать височині, де нема бруду, а тільки блакить, хмары, сонце, дощ, блискавка, райдуга, вітер. І також мають голос, що ніби прозорий; обзываються одні до одник, і від того висоти перестають бути такою німою пусткою, як низький обшир села в бур'янах.

Пташки, мирно погойдуючи талузая, креслили дзвінчуючі рисунки окликів; перелітали між листками, барвіючи пір'ям, і обкідали круги над решткою саду, що обернулася в невеличкий пташинник. Там зачали звивати гнізда. Хлопець боявся, що вони покинуть свою оселю, коли відчувають його доторки або часто бачитимуть його поблизу. Віддаля спостерігав, як вони через певний час вертаються до гнізд і господарюють.

Одночасно ж приkrість затянула життя на багато днів. Він підпovзav до колосків, за звичкою — сам, окремо від всіх. Але шукатів набирало все більше, коли зерно почало дозрівати. Також зиркання і напади сторожів ставали гостріші і лютіші. Одного дня, коли знов зловлено "колоссяника", два його співучасники задихано проповзли мимо хлопця і, спинившись перевести дух, стиха повели розмову, що чорною журбою обгорнула серце.

— Скидан пропав!..

- І вчора судили одного: десять років дали.
- То зарі!
- Слабий він, як і Скидан, десять літ йому — труна в сибірській кризі.
- Нещасний Скидан...
- Сторожі нахваляються, що всіх переловлять.
- Чого ж? Вони здоровіші.
- І то дивися: за жменю колосків, наших же колосків — могила. Де це видано?
- Уже не наше.
- А так; уже — бісове!
- Бісове чи совітове: все напасті.
- Взяли харч і душу беруть.

Дядьки проминули, а хлопець принишк до сірої крихкуватої і легко порозколюваної поверхні землі, при корінцях пшеници: серед її струнких рядів, ними притинений, під колосками, що многістю похилялися і шлестали.

"Хто ж тепер витримає в лагері десять років? — жахається хлопець, — я вмру".

Виразно уявляє морозні сніговища, де женуть людей, зовсім хворих, приречених на загибель після голоднечі. З того часу подвоїв обережність. Супроти всієї ловитви на людність по широкому степу, в пшеницях і житах, скрізь прибувало не менше виснажених, а шотижня більше. Там і вмирали; одні до спожиття здобичі, другі — вже по ній: такі смертельно помучені, що наївшися, конали в лютих болях, їх обличчя, скривлені, мов на кутнях, страхають вишкіреними зубами.

Все частіше хлопець, повзучи до колосків, бачить покійних. Поле моторошне. Стемнила також навісна журба з передчуттям, що крають серце, — хлопець місця собі не знаходив. Оточення ніби розкрилось несвітськістю, складеною з неколірного полум'я: дихати, в очі, які бачать тільки степ, землю, хмару, коли душа сприймає їх, мов одну неозориму завію, і треба жити перед неї, хоч нестерпно мучить. Він терявся чуттями; виносив колосся, мов прощаний.

*

Звикся з своєю пусткою. Але хворісний смуток приходив до нього, і не розраджували ні пташки, ні комахи; здається, міг би впасти ницьма і кричати з відчаю,

плачучи і б'ючи кулачками землю. Це проходило; якщо ж не зовсім розвівалося, тоді він, щоб забути біль, мандрував через село, але обережно і з нашорошеністю, мов крізь тигрячі хащі. Раз, в надвечір'я з широкими і бистрими хмарами, що вели тіні по зарослях, — коли він брів проз сусідні хати, його помітила тітка Петруніха; звідкись верталася додому, несучи клуночок.

— Куди це ти зібралася?

Він мовчить: не знає, що сказати, і вже відвик від розмови.

— Ходім до нас! — сказала тітка, а потім, бачачи, що він недовірливо поблизує на неї ямкуватими очима, додала:

— Не бойся, ми нікого не їмо! Сьогодні в нас борошно: балабушки пектимем.

Він заходить до Петрунів. Ще господар недужий — довго виболює після свого вмирания, але вже говорить значно жвавіше, ніж коли прибивався в село.

— Як же ти живеш? — питает хлопця. Той тільки плечима знизує і не може слів знайти; зрештою, відповідь сама приходить:

— Колоски...

— Ой, бережися, хлопче з ними! — в Сибір поженуть, там і замерзнеш.

— А тут не пропадають? — втрутилася господиня, — повно покійників на колгоспному. Одноосібні латки дальші, туди менше хто лізе, а й там розор. На нашій ниві мало зосталося: кілька снопиків.

— Там не рвав! — раптом виголосилося в хлопця з уст.

— Добре робиш, — хвалить Петрун; — із тих нивок тільки й порятунок наш. А колгоспне, то все грабоване, і піде кудись, як у прірву.

— Подивися: борошненце з того зерна, з наших снопиків! — сказала господиня до гостя.

Вона спекла балабушки і стала годувати хворого, що показавці їй очима на хлопця, мовляв, і його наділяй, споживав і просив:

— Ще! Неси ще!

Але, боячися, що він умре, коли не їстиме розмірно, господиня відрізала:

— Вже нема, підожди трохи.

Хлопцеві подарувала хлібчик — більший від інших. Вимовивши: “Спасибі!” — гість про все забув; миттю виїшов з хати і попростиував бур’янами, де найглухіше. Гостро оглянувся навколо, вмостився і почав їсти. Відкушував і ретельно жував, жував і одночасно нюхав, бо такий гарний пахощ хлібний; пильно підбирав губами навіть найменші, мов квітковий пилок, крихти з відкушеного місця — боявся їх згубити, ів і весь час в душу вбирав пахощ: із сухістю його і теплотою, чистий і добрий, від малого хлібця, такого білого, як була колись недільна сорочка.

Все з’їв і скоро відчув, як посильнішало дихання в грудях — від самого спожиття хлібця: кругластого, хоч із кутиками, і такого світлого тут, як тільки одне сонце, що часом поглядає між біжучими хмарами. Також — як щось дужче від сонця: над всім світом, але вже того він не міг збегнути, ні уявити, лише тихо і слабо відчував; і лише згадував мамину ласкавість, утрачену для нього.

Потім, бродячи кволою тінню серед своєї пустки, не здатною навіть рити городи кописткою, як слід, він уже знов, що в одному місці всієї ворожої довколишньості до нього добре. Часто, в переходах через хащі, він окреслював круги, близькі до тієї хати. Дивився здаля, сам непомічений, як дядько Петрун молотить. Снопи, що тітка пов’язала, були — як віники. Господар коло них стойти, заточуючись від слабости: не може вдарити ціпом. Тоді нахиляється з тяжким зусиллям і переносять снопи до стіни, а там, обпершись плечима об неї, молотить — ледве б’є ціпом і, видно, бойтесь впасти від власного руху. Хотів хлопець вийти з бур’яну: в поміч господареві, але не наслілився: “подумаютъ, на їхній хліб іду”; і сам був слабіший від господаря. Вже не то що боявся, а більше дичився, відлюднівши, як вовчена. Непомітно відступив від сусідського дворища.

*

Що споконвіku звали чудовим словом “жнива”, стало “уборочною кампанією”. Брожай 1933 року подекуди видався невиданий: ніби казковий; важкі колоски схилили стебло, і вітер ледве розгойдував їх. Незчислимою многістю свого сухого віястого скарбу половили ниви,

зблишивши в рівні річки — під горяччю сонця. Ждали женців.

А жати було нікому. Бо народ страшно вирідів. Скільки ж не косили ті, що вижили, — не могли впоратися навіть з малою частиною. Зерно обсипалося. Потім аж до Різдва достоювали, гинучи, той врожай. Не могли зарадити присланці з заводів і фабрик. А хліборобів домучено; ті, що не вмерли, більшістю на землі валялися: зовсім опухлі! — з потрісаної шкіри сочилася водиця; або сухі вони, як дошка. Не могли косу в руці вдергати. Хотіли чимсь підкріпитися і багато, багато повзло в лани: спожити стиглих колосків. Лежачі, зривали їх і розтирали на долонах, м'яли в хустках, приполах, торбинках, картузах; сирим зерном наповнювали собі виголоджені шлунки: так і мерли на місці! Скрізь по нивах повно покійників, але не видно з сторони; коли ж хто заглянув зблизька, повзучи між ними, робилося моторошно від скритого кладовища.

Хлопець добувався до колосків кількома завченими напрямками і все обминав мертвих, що там лежали. Спершу страшився, аж третів при зустрічі з конячими або вже покійними, згодом звик; і сам був — як перший з них.

Схована трупарня ставала дедалі жахливіша; тлія з нестерпною сморідністю, хоч і затоплена в хвилях стиглого хліба, які поверх неї то перебігали шелесткою чергою, буяючи від вітрових напливів і поривних нападів, то, — при безвітрі, — затихали, так що чути було, як комашка на колоску ворушиться.

Коли зморений хлопець, відпочиваючи, дивився вгору, тоді на густо-густосиніому тлі неба, засіяного невстижними іскорками з сонця, вирізьблювалася колоскова численність, мідясто-рудава і рясна, рясна! Тихо притулюються колоски одні до одних і перегинають, як в рисунку золотим атраментом, стрільчасті промінці свого озброєння. Простягають його і скиляють наперед: від всіх своїх зернин, що їх так чітко, в ритмі ступенчатого складу, вкріплено одні при одних. Колихаються колоски легко і мило; з ними такий щирій і зворушливий настрій віс! — можна без кінця дивитися на них. Неоціненою ризою добrosti і смутку Божого накрито замучених. Видно, також: вгорі срібними скелями по-вільно пропливають від півдня хмари, сліпучі з лицової

сторони — в сонці. Хлопець застиг, вражений таємнічістю дива. Притома, почувши сильний шерхіт, здригнувся він і миттю відповідь геть набік: від нив'я тікати до бур'янів і вибалків з чагар'ям, де ніхто не помітить, Там він випростовується на свій дрібний зрист і відносить здобуті колоски додому.

Коли розгорнулися жнива, то всіх, хто косити міг або снопи в'язати, наймано підряд. Ходив і дядько Петрун: вже так оклигав, що спромігся працювати в полі, разом з жінкою.

Але для хлопця настала грізніша пора, бо прикосрях, над їхніми душами, скрізь стояли наглядачі. Треба дуже обережно підступати до ланів. Вранці, ще ледве зачинало видніти, він прокинувся від торожкання вшибку; за вікном стояла тітка Петруніха і гукала:

— Збирайся зараз, підем на роботу — снопи носити! Дістанеш хліб.

Андрій миттю вихопився з хати. Вже, як ішли в поле, сусід казав хлопцеві:

— Перебрався б ти до нас! Знаєш, наш синок помер, одно, що — нужда, а потім хвороба пристала. В хаті все однієї душі бракує. Якби схотів, жив би в нас. Не було б тоді сумно одному, і нам веселіше, — подумай!

— Пороблю трохи, тоді перейду.

— От і добре. Дивися ж: ми ждатимем!

— Ще пойду маму шукати...

— Шукати — де? Це не одне село і не одна станція. Сам загубився. Не іхав би!

— Таки поїду.

— Якби міг, я поїхав би з тебею, та бач: біда.

— Я сам.

Увечері, вертаючися додому, побачили, як в одному дворі з великим клопотом виряджають мертвого на похорон; навколо метушаться міліціонери і сільрадівці, мов рибалки біля човна — перед бурею.

— Чого вони? — питав хлопець.

— То кара прийшла і правду виказує: на голосному активістові, — сказав дядько; — за зло чоловік і має зло, як цей Корбик, що тепер хоронять. Був дуже беручкий і докучливий, людям спокою не давав; мучив їх, щоб догодити партії. Тихого середняка переслідував, бо ніби лає радянську владу, а того не було! Середняк мав кінну машину і жив як трудовик; крім машини і коней,

була в нього корова. Його з синами розкуркулено, — тоді в його хаті активіст забрав собі сало і кожух. Пройшло два роки після того; от, він розпух з голоду і вночі в поле вийшов, де кощено хліб. Узяв сніп і вернувся додому: так узяв, як ото кожух попереду. Вилізає з сином на горище і обминає там. А декотрі партійці підгледіли і зразу ж донесли на нього, як він — на середняка. Прийшли гуртом другі активісти, ще докучніші і зліші, ніж він сам. Шукають його скрізь і лізуть на горище, там бачать: обминає крадений сніп. І давай бити Корбика, як злодія. Побили до смерти. Бач, кладуть на віз, і це вже остання дорога; куди відійшов, там нема ні спона, ні потреби на нього. А гріх зостався невідпокутуваний. Ходім, не треба довго глядіти!

*

Першими днями немічні хлібороби ступали мляво і втинали небагато; згодом, підкормлені теплою юшкою і кашею, де було трохи вишкварок, випростали плечі і праця сяк-так пішла.

Хоч в'язано дрібніші спони, ніж колись, вони хлопцеві жили тягли: мов колоди. Підгодувавсь, то, несподівано для себе, значно подужчав, може не від самого харчу, але також — від пробуджуваних сил, що, з природи, могли зрости. Він тягав спони западливо, спершу обхоплюючи обома руками кругом, потім тільки зачіпав однією рукою за перевесло, просунувши пальці, другою знизу помагав собі тримати, і сам важко перехилявся.

Хоч робота не пригнічувала тяжкістю, так мучив жах, що відкрився з самого початку. Не могла діяти жниварка, бо всюди мертві лежали: на невеличких відстанях один від одного, ніби відмірені. Видно, кожна конаюча душа, потай прибувші, окремилася вже від готових, — лягала остроронь. Їх так багато, що стрічуються без перерви: всіяли землю. Поки не почали приїжджати погребницькі підводи, чорніло ними всюди, по світлій стерні, — і тітка сказала хлопцеві:

— Скільки спонів з ниви, стільки людей лягло!

Декотрі вмерли давно; неслово відтіля разюче, аж нудило женців. Не могли працювати, хоч дихали крізь хустки, обкинуті при обличчі. Петрунова жінка знов подала голос:

292

— Розвести б огнище треба і сирий бур'ян палити — дим це переб'є. Так ми робили в дев'ятнадцятому році: тоді білі вистрілювали людей і загортали, а червоні, коли вернулися, звеліли, щоб полонені білі розкопували ями і виносили мертвих. Такий був дух страшний, як тепер! — аби перебити його, багаття розводили і палили зелені гілки. Потім приходили знов білі і робили так само: наказували відкопувати, кого...

— Тихо, тихо! Ви б, тітко, не договорювали далі, — радять женці, озираючися на доглядачів.

— Вони не чують. Так пасуть очима по людських руках і кишечнях, що їм слухати ніколи.

— А все ж! Тепер і в самої стежки бчі довгі — Сибір бачать. Учора туди чоловіка на смерть присуджено: за жмутик колосків, що розтер на долоні. Зробим огнище. Хлопче, носи бадилля!

Андрій дістав додатковий обов'язок: завідувати огнищами; це швидко пішло в нього. Збирав сухий бур'ян на розпал, а доки дав зеленого — для диму. Повіяв той дим скрізь, ніби на пожарищі: гіркий, але своєю гіркістю чистий, і вже менше чути було нудкого і страшного повіву від покійників на полі. В інших місцях також розведені огнища; пішов дим клубучий, обгортуючи всю многість мертвих. Вони між спонами ждали своєї черги на повільній підводі, що тяглась через стерню. Дим завіював і живих, хоч змучених, коли поралися з хлібами. Заходячи їм в очі, виводив слези. Тітка заплющила від нього на хвилину, витерла очі і, глянувши навколо, сказала:

— Таких жнів не було від створення світу і вже не буде.

*

Спершу робота тяглась, як болісна вагота для душі: з палючою супротивністю її. Повітря навколо вигріто до тієї міри, що вже ніби пронизує наскрізь, без перерви гонячи піт з кожного, хто рухається. Воно пашить спекою печі, обважнє почуття і заливає тіло зморою: істота от-от знеможеться перед спеки і найважчого диму. Але якраз тоді, всупереч собі самому, треба з зусиллями рухатися по стерні, мов безлічі цвяхів. Це в звичку входить — і трудністю, і заведеним ладом, при якому кожен повинен встигати з своєю працею. При-

293

звичаївся також і Андрій, навіть міг би нудьгувати, якби тепер заборонили йому на жнивах тягти снопи і збирати колосся, розводити огонь і підтримувати його, носяти відро з водою і кухоль для женців; і — що звелять. Волю і думку заполонила робота; від того навіть знірча туга, якою він довго жив, притихла, ніби скована. Образ матері світився в уяві, але і він, здається, був примирений з турботами жнив.

Для серця ж відкрилася тут сторінка відання, якої не можна знайти і прочитати в школьних книгах. Люди тут дивовижно відмінні від городських! — такі відмінні, що їхня прикмета враз відкривається для погляду.

В місті люди мовби і не дуже прочувають, що на світі аж доконче потрібні їх заняття, і назверх прибирають надмірну значність.

А тут, при байдужості до життя серед зліднів, люди покладають у слові і вчинку добре значення. Завжди з достойністю, до себе самих і кожного, мов старочасні білі жерці; от і тепер — зрізаючи житини і в'яжучи в снопи. Коло хліба роблять, як перед очима Божими! З відчуттям важливості, що має їх праця, — однак, без жадного самозвищення.

Андрій не збагне причин всього і зв'язків. Але, з природною хлоп'ячою спостережливістю, відразу бачить відміну горожан від всіх тутешніх. Підсумовує собі коротко: “Ці — справжніші”.

Тітка була до нього дуже добра; все щось приберігає з'їсти — з своєї городини. Ніколи не кривдила і не кричала, не лаялась, навіть не мала ніколи гніву на нього. І він почав з довірою дивитись на неї: мов на мамину сестру рідину. Раз, бігши босий по стерні, він сухою надрізаною бур'янину пробив собі ногу біля пальців, — густо пішла кров. Тітка знайшла в кошику, біля торбинок, чисту тканину і перев'язала виразку: спитала, чи болить.

Через два дні стався подібний випадок: з іншим хлопцем, що працював при своїх батьках на тій самій ділянці. Його мати, сполосена, біжить мерщій перев'язувати! Прихиляється до сина, голубить — гладить поранену стопу і втішає хлопця, заглядаючи йому в очі, ніби хоче взяти його біль собі в серце і перетерпіти самій. Ніяк не може відійти. Пріпадає до нього, як сві-

лий янгол, що вбрався в полатану одежину і прикрив голову збогою білою хусткою.

Побачивши це, Андрій став на місці і так зажурився! Згадав свою нещасну маму: вона була для нього — як ця мати для свого хлопця; жаліла і втішала; схилялася до нього, ніби з неба.

І тоді сирота відчув, що нема вже коло нього най-добрішої душі в світі: його мами. Швидко відійшов з ниви — в зарості, що, глухі, стояли стіною недалеко, і закривши долонями обличчя, з відчаю залишився гіркими, як ще ніколи в житті, тяжкими краплями, що ніби аж парували пекучою солоністю.

Вже після того він спокою не мав. Кожна хвилина тягнеться довго, з глухою забарністю, як зайва, бо віддаляла від сподіваної зустрічі.

Після роботи, коли вечеряли в дворі, прославши ряддину на спориші, — Андрій сказав:

- Буду мами шукати.
- Де будеш? — питава тітка.
- По дорозі, де ми їхали.
- Як же ти знайдеш: там стільки люду!
- Маму я зразу відзнаю.

Заходили зелені сутінки і бралися чорнотою від високої ночі з чистими зірками. Хлопець був певен, що навіть і поночі, серед найлюдяніших натовпів міста і в його завулках він при першому ж погляді зауважить маму.

— Чого тобі спішити, — говорить господар, — як досі мати не вернулася, видно, кудись від'їхала далі; на роботу стала, щоб копійку здобути. Потім і вернеться.

— Пойду! — повторює хлопець, — чи дасте картоплі на дорогу?

— Бери, скільки вміститься в торбині, і хліба спечено: ти ж заробив. А тільки не раджу їхати в біду. Як же пускати тебе самого, коли такі пропадають скрізь? Ось, підожди трохи, по жнивах з тобою пойду. Ні, тобі одному не можна.

— Авжеж, не можна, — ствердила тітка, — і думку викини! Більше ждав, ще трохи потерпі: до кінця жнив недалеко. Не пушу.

Довечеряли мовчки. Потім скоро ж почали збиратися спати. Господарі були уважні до хлоща. Але смуток наповнював йому серце і, коли погасили світло, прор

вався тихим плачем серед темряви. Хлопець підождав, поки господарі, втомлені після цілоденної праці, міцно заснути. Тоді по-мишачому беззвучно взяв торбинку, з якою ходив на жнива: в ній були сірники, ложка, ніж і трохи хліба. Додав картоплі з мішечка, що в кутку, біля печі поставлений. Прочинив двері так обережно! – без скрипу. Нечутною тінню виступив надвір і навশиньках подався до воріт, пригинаючися під вікнами.

На вулиці завагався: а що як мати ввечері прийшла? – могло ж так бути. Дожидатиметься якраз тоді, коли він пішов шукати. В двір заходить; – ні, двері замкнуті! Тихо в пустоші, що була рідною оселею. Зорі, крізь безмісочну ніч, мерехтять спокійно, з значеннями таємниці, над близькими могилками.

Він присів біля порога, обпершись об двері: тільки на хвилинку. Але так непомітно напливає дрімота, прив'яна свіжістю ночі, а потім – сон: на змореного життями.

Все розгоряється одне тужливе почування, як окрема сила і як спонука собі самому, неоднакова з денною волею, хоч близька; все ввіжається, діє, мов тчеться в просторі, і не може погаснути. Заходячи з різних сторін, привертає уяву до всього, в чому існує якась схожість і знаність, тільки ж ніби замкнута і незображенна. Душа і сама повинна там бути присутньою. Мучиться, прагнучи, довго терпить і, зрештою, сприймає звідти, мов поблиск, болючість, що ранить, що проноситься близько і несподівано. Коли терпіння від кривди вже незносиме – таке, мовби когось, хто не сподівався, враз потоптано: дужо і різко, серед невидності, як в обведенному блідому, блідому крузі, – по безколірній одежі на плечах. Жах і жаль зростають до безмірності, до зойку з приглушених, мов зв'язаних грудей, до лементу в не-світському зусиллі одного дихання, бо видно, як привидно з'явою хтось рідний заточується серед могильних хрестиків і не може вийти, – хлопець в останньому розpacі пробує гукнути, що сюди, до нього треба йти! І не може здобути крику зного рота, хоч вся душа зметнулася в порив. Хлопець прокинувся.

Глянув навколо в темряві і спершу не міг зрозуміти, де він. Пригадавши все, стурбувався: прослав багато часу, і невідомо, чи встигне до станції пройти непомітно і поїхати "зайцем", – якщо скоро досвіт. Бо зорі пере-

містилися в небі далеко. Ще треба гроші взяти на квиток. Відімкнув хату і знайшов, сковані серед ганчір'я в підпіччі, карбованці: від лісного заробітку.

Із села виходив, обминаючи сусідів, іншими вулицями, бо могли з вікон побачити, – виходив, крадучися, як звірець нічний. Замирав від шелесту в пустках. Задихався і пітнів; чув, як серце стукало в ребра і віддавало в скронях. Нерви напружені, аж тремтять.

Ніч, в останні години свої, як стояла чорними стінами, то ними мало і зрушилась; і скоро він, задиханий, стишив крок. Порівнявся з садибою пічника і став: заглянути чи ні? – взнати треба, чи круг над закопаною коштовністю цілий, чи хтось, дізнавши, розрив ґрунт і забрав її.

Сторожко ступає хлопець навколо хати і наближається до самого заповідного місця; бачить при мерехтливому зоряному свіtlі і торкає пальцями: не зрушене воно! Вкрилося рівними і густими стеблинками трави, недалеко від якої скрізь стали хижі зарості, що затопили низький обвід колишніх грядок.

Втікач перебирає рослини, шукаючи улюбленого зілля; от, мов бавлячися, зірвав кілька схожих листочків, – розтер пальцями краєць одного з них: тоді враз озвався пахощ м'ятої, тонкий і добрий, мицій, як хустка матери.

А вже починало трішки свіtlіти, такою гарною сітістю, як цей запах м'ятої. Пронісся легенький вітрець на відході ночі, інби подаючи знак, що – пора в дорогу.

Уявя ж сироти затримується, при сутінках передсвітанкових розкриває собі сковорінку, як видиво: тут під зеленню і ґрунтом – святиня, про огненну силу якої страшно помислити. І стояти тут треба з пошаною! – як в церкві.

Тихенько відступив від таємничого місця і пішов з оселі. Коли віддалявся від околиці, зовсім посвітлішало в крайнебі; стало видніти навколо: з тією ще не повною яснотою, яка віщує про вихід сонця.

Поспішив хлопець нерівною дорогою, вкритою довгими смугами ростин, на яких, з листкових країв, звисали роси – білі і прозорі. Засвічувалися з них іскри. Коли оглянувся на садибу пічника, – там, над скарбним місцем, підводилося полум'я: з такою великою і проме-

нистою сполукою ясмінної просвітlosti, пурпурою, кро-
ви, сліпучого горіння, ніби там могутності ненашого
життя стали і підносять коштовність, відкриту з глибин
землі. Палажкотливий стовп, що розкидав свічення,
мов грозовиці, на всі напрямки в небозівід, прибрав об-
рис, подібний до чаці, що склали її селяни в чорнозем
і нікому не відкрили її таємниці, страшно помираючи
одні за одними в приреченому колі.

Здається, над ними, з нетлінчою і непоборимою си-
лою, сходить вона: навіки принести порятунок.

1958-61